

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

СЛОВ'ЯНСЬКІ ОБРІЇ
Збірник наукових праць

Випуск 53 (10)

Додаток до збірника
«Наукові праці Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського»

Спеціальний випуск, присвячений
Міжнародній науковій конференції
«Сто років академічної славистики в Україні: здобутки і
перспективи»
(м. Київ, Україна, 24 травня 2018 р.)

Київ 2019

Затверджено до друку вченою радою Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (протокол № 6. (10. 09. 2019)

Редакційна колегія:

О. Онищенко, академік НАН України, д-р філос. наук (голова);
Л. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук (заст. голови);
Л. Вахніна, канд. філол. наук; *І. Стамбол*, канд. іст. наук; *Л. Дем'яненко*
канд. філол. наук; *П. Гриценко*, д-р філол. наук; *Л. Даниленко*, канд. фі-
лол. наук; *Н. Клименко*, чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук; *В. Попик*,
чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; *Л. Шевченко*, чл.-кор. НАН України,
д-р філол. наук; *В. Широков*, академік НАН України, д-р техн. наук.

УДК 80(=16):94(=16)](082)

Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Слов'янські обрії) : збірник наукових праць / редкол.: О. Онищенко (голова) [та ін.] ; НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2019. – Вип. 53(10). – 320 с.

Збірник містить наукові статті присвячені актуальним проблемам комплексного вивчення слов'янського мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, фольклористики, етнології, історичній славістиці та історіографії славістичних досліджень. Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а також усіх, хто цікавиться проблемами історичного та сучасного слов'янознавства.

Автори несуть повну відповідальність за підбір і точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, бібліографічних посилань та інших відомостей.

© Національна академія наук України,
Український комітет славістів,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2019

ЗМІСТ

Розділ I. СЛАВІСТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Вакуленко М. Міфи і реалії правописного процесу 1928 року: документальні свідчення	5
Микитенко О. Теорія і практика наукового перекладу: Й. А. Багмут (до 50-річчя від дня смер)	21
Смирна Є. Фразеологізми болгарської мови з компонентом «фітонім»: механізми утворення	41

Розділ II. СЛАВІСТИЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Бірюк А. Болгарська література в Україні: історія та сучасний стан	48
Гоголя М. Україна 1933 року у творах Артура Кестлера і Данила Кіша	58
Гуменюк В. Крим у поетичному світі Миколи Костомарова	64
Дем'яненко Л. Використання прийомів імпресіоністичного живопису у прозі М. Коцюбинсько	73
Костиря Б. Символістські тенденції у творах Клима Поліщука про Першу світову війну та Українську революцію 1917–1921 рр.	87
Лощинська Н. «Червоний шлях»: журнальні публікації як джерело вивчення літературного відродження 20-х рр. в Україні	101
Яковенко Я. Історична тематика у творчості Францішека Равіти-Гавронського	112

Розділ III. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОЛОГІЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

Гуменюк О. Софія Грица про особливості поетики української народної емігрантської пісні	125
Ли Цзиньпин изучение народных сказок как эффективный путь исследования ментальности	133
Росул Т. Хронотоп підкарпатської Русі в творчості чехословацьких митців міжвоєнного періоду	140
Снагощенко В. Українська пісня в західнослов'янській культурі: історичний аспект	155

Шеверного М. Антропоморфічний образ долі у віруваннях українського народу	168
---	-----

Розділ IV. ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА ТА ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

Бевзюк Є. Ідея політичної інтеграції в національній ідеології західних слов'ян та її віддзеркалення у зовнішній політиці російської імперії (перша пол. XIX ст.)	185
Дзира І. Відетнонімні та відтопонімні прізвищеві назви реестру війська запорозького низового 1756 року як джерело вивчення взаємин запорозького козацтва та слов'янських народів у середині XVIII ст.	201
Індиченко Г. Діяльність АН УРСР з підготовки та проведення IX міжнародного з'їзду славівів	213
Каран Д. Стан і розвиток польських, білоруських та українських шкіл в XVI–XVII ст. у наукових студіях К. В. Харламповича	225
Коник О. Слов'янський клуб у Кракові про поляків, росіян і майбутню державну думу жовтень 1905 р.	239
Мирончук А. «Як учений – я завжди був, є і буду прихильником живої і активної дослідницької та видавничої роботи». А. В. Флоровський в славістичному житті російської наукової еміграції 1920–1930-х років	250
Патик В. Наукова спадщина Олександра Івановича Білецького (1884–1961) та її вплив на сучасне літературознавство	270
Старовойт С. Джерела до історії славістики у фонді Академіка АН УРСР О. І. Білецького	281
Стамбол І. Біографічна славістика в Україні останніх десятиліть (за матеріалами наукового збірника “Проблеми слов'янознавства”)	292
Шаповал А. До історії видання збірника на пошану Академіка О. І. Соболевського (за матеріалами епістолярної спадщини В. М. Перетца)	304

Розділ 1. СЛАВІСТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2

Максим Вакуленко,

канд. фіз.-мат. наук, старший науковий співробітник,
Україна, Київ

МІФИ І РЕАЛІЇ ПРАВОПИСНОГО ПРОЦЕСУ 1928 року: ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати неоднозначні факти і процеси, що відбувалися під час прийняття українського правопису 1928 року, з урахуванням невідомого широкому загалу архівного документа – листа члена Президії Державної Правописної Комісії. Виявлено численні порушення регламенту в правописній процедурі, що свідчить про відсутність вагомих підстав уважати Правопис 1928 року легітимним і науково обґрунтованим.

Ключові слова: історичні факти, Державна Правописна Комісія, легітимність правопису, науковий підхід, фонетичні характеристики.

Драматична та непроста історія українського правопису привертає до себе велику увагу фахівців, що зумовлює актуальність цього дослідження. І хоч про історію українського правопису написано чимало і доволі ґрунтовно (Бевзенко 1991; Німчук і Пуряєва 2004; Огієнко 2001; Шевельов 2008), допитливому дослідникові час від часу трапляються свідчення, які змушують по-новому подивитися на нібито добре відомі факти. Одним із таких джерел став документ «Зауваження з приводу змін в українському правописі, внесених Президією Державної Правописної Комісії» (1928), знайдений в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Зауваження 1928). Отже, метою цієї праці є проаналізувати цей лист і його значення для оцінки тогочасних подій.

Як впливає зі змісту та стилю документа, його написав член Президії Державної Правописної Комісії, голова ДВУ Сергій

Пилипенко в січні 1928 року. Очевидно, адресатом є голова Комісії, тодішній Нарком освіти УСРР М. О. Скрипник. Цей лист допомагає краще зрозуміти глибинні процеси, які відбувалися під час обговорення та затвердження правописних норм 1928 року, щоб сучасні українські мовознавці мали змогу не повторювати помилок своїх попередників.

Зокрема, член Президії Державної Правописної Комісії з жалем відзначає:

...всі наради цієї президії відбувалися без моєї участі, звичайно, що й важко було запрохувати мене на ті наради, бо вони йшли в Харкові, а я живу в Києві. Але й протоколи нарад до мене не надсилалися. Таким чином, дотепер в середині грудня 1927 р. мені довелося побачити ті різкі зміни українського правопису, які внесено на згаданих нарадах президії. З великим жалем констатую, що і на засідання правописної президії 24 січня 1928 р. я фізично позбавлений змоги приїхати. Народний Комісар освіти М. О. Скрипник призначаючи засідання для розгляду остаточно зредагованого проекту на 24 січня у Харкові безперечно випустив з пам'яті, що в той самий день у Києві відбуває всеряджена од нього Комісія ревізію в Академії Наук і що я обов'язково повинен бути присутній у Києві при тій ревізії.

Таким чином, я маю спромогу тільки листовно висловити свою думку про ті зміни в правописному проекті, що загрожують переворотом дотеперішнього нашого правопису. Нагадаю, що тій Державній Правописній Комісії, яку зформувала Р.Н.К. доручено було од Ради Нар. Комісарів не реформу й перевернути робити у загально-вживанім академічно і урядово ухваленім правописі, ба тільки його впорядкувати, розвинути, деталізувати (Зуваження 1928: 1–2).

Отже, голова Президії Державної Правописної Комісії не запрошує на засідання члена цієї президії, не надсилає йому протоколів, а остаточно засідання (в Харкові) призначає на день, коли в Києві проводиться призначена ним же ревізія в Академії Наук і де той має неодмінно бути. Навряд чи такі дії свідчать про прагнення прийняти якісний, науково обґрунтований правопис.

Автор листа зазначає також, що і на правописній Конференції 1927 року голосування відбувалося таким чином, щоб, усупереч попереднім урядовим рішенням і ухвалі угової Комісії, забезпечити прийняття якнайрадикальніших правописних змін:

У склад конференції мало б увійти більше-менше 80 членів. Та як видно з протоколів тієї конференції брали участь у ній лише 36–37 голосів (иноді й менше) тоб-то менше, ніж половина конференції. Випадково трапилося так, що присутні були в непропорційально-великому числі представники окраїнних спольщених говірок, а не тих, якими говорить уся инша Україна. І от при голосуванні над окремими пунктами правопису иноді траплялося так, що деякі загально досі вживані, глибоко-вкорінні й усім звичні пункти нашого правопису одхилилися більшістю одного-двох голосів на 36–37 голосівників. Конференції надавати законодавчу силу радикально-переворотним правописним постановам, які не мають за собою кваліфікованої більшості, очевидячки річ недопустима. До того ж такі некваліфіковані постанови були й чисто випадковими, бо що ті 19–20 голосів, які провадили на конференції правописний переворот не можуть висловлювати думки повного складу запроханої конференції, себ-то 80-тьох (або понад 80) людей це теж ясно. Додати треба, що угодова Комісія, яку сама Конференція обрала, прийшла до висновку, що радикальні постанови про зміну правопису треба одкинути. Правда і це на великий жаль висновки угодової Комісії були тільки оповіщені на конференції, а не голосувалися, але самий факт, що угодова комісія радикальні зміни одкинула, не втрапить своєї сили, і показує як обережно треба підступати до ломання дотеперішньої нашої правописної системи (Зауваження 1928: 2–3).

І далі:

На конференції, правда, за польську вимову (ля, льо, лю) висловилися 22 голоси, а за звичайну нашу вимову висловилося 20 голосів, але й на конференції маленька перевага 2-х голосів над иншими була, треба гадати, наслідком неправильного голосування. Вже й тоді звернули увагу на той факт, що в голосуванні взяли участь якісь сторонні люди, не члени конференції. І справді: звідкіля

могло при голосуванні з'явитися 42 голоси, коли в усіх інших випадках їх було тільки 37? Я про це сказав голові конференції т. М. О. Скрипникові; він зробив застереження публіці, що сторонні люди не сміють голосувати, і в усіх дальніших голосуваннях, про інші пункти правопису ми знов бачимо участь лиш 36–37 голосів. Через те я думаю, що постанова про ля, льо, лю зам. дотеперішнього нашого ла, ло, лу, не висловлює думку навіть тодішнього складу конференції. Цей пункт рішуче вимагає розіслання анкет до всіх затверджених членів конференції (близько 80 людей) і лиш коли від кожного прийде відповідь на анкету, можна буде знати точну справжню думку конференції (Зауваження 1928: 6).

Якщо наведені дані правильні, тоді виходить, що рішення правописної Конференції 1927 року були прийняті з залученням сторонніх осіб і без належного кворуму (кваліфікованої більшості) – тобто з грубими порушеннями регламенту. У такому випадку ці рішення – а разом із ними й прийняті на їх основі Правописні правила 1928 року – не можна вважати легітимними.

Певні висновки щодо достовірності цих фактів можна зробити, порівнявши їх зі свідченнями інших учасників Конференції.

Ось, що пише про ті події Олекса Синявський у своїй статті «Коротка історія «Українського правопису»»:

Наслідком довгого ґрунтовного змагання з'явилося дуже непевне і власне значною мірою відповідне до справи голосування: 22 учасники Конференції стояло за ля, льо..., 20 за ла, ло... і 1 утримався [...] Аналогічно стояла справа й за г – ґ в чужих словах, хоч, правда на Конференції голосувало за те, щоб чуже g передавати українським ґ значна більшість (26 за ґ і 10 за g), але це може й випадково (Німчук і Пуряєва 2004: 444–445).

Тут фігурують ті самі цифри, що й у листі, а це дає підстави довіряти написаному в ньому. Звертаємо увагу на те, що, на думку О. Синявського, підсумки голосування за передачу латинської **g** українською **ґ** можуть бути випадковими. Це є непрямим підтвердженням можливих порушень у процедурі голосування і фіксування результатів.

Разом з тим, у статті «Підсумки правописної дискусії» Народний комісар освіти М. Скрипник стверджує:

Конференція зібрала коло 75 чоловіка українських учених, письменників, учителів, та инш. українських культурних діячів з усіх кутків УСРР, з українських земель РСФРР, а також і з закордонної України (Німчук і Пуряєва 2004: 420).

Отже, за М. Скрипником, на Конференції було 75 учасників.

Своєю чергою, О. Синявський стверджує, що в реєстрі учасників Конференції було 55 осіб (Німчук і Пуряєва 2004: 442).

Таким чином, маємо два свідчення про 37 учасників, які брали участь у голосуванні (С. Пилипенко і О. Синявський), одне про 75 учасників конференції (М. Скрипник) і одне про 55 (О. Синявський). Нам бачиться таке пояснення цих розбіжностей у цифрах: у конференції мало взяти участь 75–80 осіб, а приїхало 37, які й брали участь у голосуваннях (іноді до них приєднувалися сторонні особи, що давало загальну кількість до 43). Якщо ж до кількості реальних учасників додати тих, хто надіслав письмові відгуки чи зауваження, то загалом і набирається 55. У будь-якому випадку, такі цифри свідчать принаймні про незрозумілу і непрозору процедуру прийняття рішень на Конференції 1927 року, а отже, про можливі фальсифікації.

Автор листа пише про погіршення ситуації з правописом порівняно з тою, яка склалася на конференції:

Розглянувши присланий до мене в грудні 1927 р. проект змін, вироблений у моїй відсутності на президії Державної Правописної Комісії, я побачив, що президія пішла ще далі в руйнуванні нашого правопису, ніж навіть то намічала конференція. В президії брало участь четверо людей. Од проф. О. Н. Синявського я довідався, що він хоч не згоджується з запропонованими в президії правописними змінами, принципово ухилився од усякого голосування, бо вважає за ненормальну річ, щоб правописні реформи вирішались в тісній колегії перевагою скажем, одного голоса. Але виясняється, що фактично вирішення в президії про переворот у нашому правописі перейшло навіть без більшості одного голоса. Бо що ж було? Проф. Синявський од голосування принципово ухилився, представник Держвидава С. Пилипенко рішуче висловився проти запропонованих змін, моя думка і в моїй відсутності теж рахувалася, як голос проти змін. Отже, прихильниками перевороту в правописі були: Голова Президії

М. О. Скрипник та тов. А. Т. Приходько – себ-то два голоси. Проти них – представник ДВУ – Пилипенко та представник Академії Наук – акад. Кримський, – це теж два голоси. Отже, постанову про різкі зміни в дотеперішнім правописі прийнято, виходить, не більшістю голосів, а перевагою тільки голоса голови при розбитті голосів по половині. Ясно, що радикальне вирішення, винесене таким ненормальним способом не може претендувати на те, щоб набрати силу закону (Зауваження 1928: 3–4).

Якщо довіряти написаному, то виходить, що долю Правопису 1928 року фактично вирішувало не 80 кваліфікованих мовознавців, а лише двоє осіб: Нарком освіти М. О. Скрипник і товариш А. Т. Приходько. За свідченням О. Синявського, перший фігурує в своїх анкетних даних як «професійний революціонер» із Донбасу, а другий – як юрист із Кубані (Німчук і Пуряєва 2004: 442). На нашу думку, така характеристика М. Скрипника не випадкова і свідчить про те, що О. Синявський бачив у його діях наміри зробити революцію і в українському правописі. Н. М. Малюга зазначає, що Антін Терентійович Приходько був заступником Генерального прокурора УСРР, заступником наркома освіти, головою арбітражної комісії при Раднаркомі УРСР, а в 1930 році під його головуванням Особливий склад Найвищого суду УСРР слухав справу СВУ (Малюга 2014: 84–96). «Книга пам'яті» свідчить, що він мав незакінчену вищу освіту, був членом ВКП(б) з 1916 по 1920 рік, юрист, заступник наркома юстиції, заступник Генерального прокурора УСРР, голова арбітражної комісії при Раднаркомі України (Книга пам'яті). Доволі загадкова постать. Ні в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, ні в інтернеті нам не вдалося знайти навіть згадки про яку-небудь його публікацію. Не маючи вищої освіти, він працював на ключових посадах в уряді УСРР і навіть став членом Президії Державної Правописної Комісії, поруч із відомими мовознавцями – професором О. Синявським і академіком А. Кримським. Очевидно, Наркому М. О. Скрипнику потрібен був помічник для голосування, і товариш А. Т. Приходько для цієї ролі добре підійшов.

На перший погляд видається дивним рішення проф. О. Синявського ухилитися від голосувань на завершальному етапі

правописної епопеї – адже якби він брав участь у голосуваннях, було б три голоси проти двох, і за умови належного підрахунку голосів це б унеможливило будь-які мовні «перевороти». Але навряд чи відомий мовознавець був таким безвідповідальним, щоб полишити цю важливу справу на розсуд професійного революціонера та юриста. На нашу думку, його просто «переконали» відмовитися від участі в голосуваннях, щоб досягти бажаної мети – прийняти неприйнятний правопис. Мабуть, Олекса Синявський і сам усвідомлював, що від нього вже мало що залежить, і буде затверджено саме такий правопис, який потрібно Голові.

А той ще під час Конференції проявив себе палким поборником уведення г скрізь, де тільки можливо і навіть неможливо, усупереч рекомендаціям інших учасників правописного процесу. Про це сам же М. Скрипник пише у своїй статті «Підсумки правописної дискусії»:

Цю лінію «Енеїди» на малоросійський лад перелицьованої, на жаль, був підтримав т. Річицький в його статті, коли він теж обстоював перекручення чужомовних слів на малоросійський лад, знищуючи літеру «Г» то-що, хоча цей звук цілковито властивий українській мові – «гудзик», «гирлига» і цілі десятки і сотні українських слів. Політичний сенс цієї «орієнтації на власні сили» зрозумілий. В усякому разі він доведе до зайвого формального відрізнення від російського правопису, російських власних й географічних [!] назв, наводив на хибний шлях спрощування правопису, пропонуючи цим перекручувати слова буцім то, на український, а в дійсності на міщанський лад (Німчук і Пуряєва 2004: 426).

Тут М. О. Скрипник підтверджує, що дійсно виступав проти спрощення правопису. Знаменною є аргументація автора, який шукає «політичний сенс» у суто наукових – і достатньо слушних, на нашу думку, міркуваннях – і апелює до необхідності зближення з російською мовою.

Нарком був добре свідомий того, що в тодішній Україні до літери г ставилися принаймні не надто прихильно, оскільки скаржаться далі на «своєрідний бойкот тої літери нашими складачами та коректорами» (Німчук і Пуряєва 2004: 428).

У цьому світлі згадані вище маніпуляції з голосуваннями не видаються нам дивними: вони повинні були забезпечити потрібний Голові ступінь радикалізації українського правопису шляхом упровадження норм, характерних не для всієї України, а лише для окремих «окраїнних спольщених говірок». Самі тільки галичани не змогли б спричинити такий переворот, оскільки на Конференції 1927 року їх було, за даними О. Синявського, лише 11–13 осіб, а у складі Президії Державної Правописної Комісії був тільки один представник Західної України – волинянин А. Кримський (Німчук і Пуряєва 2004: 442), який виступав якраз проти правописних збочень. Як впливає зі згаданих вище документів, найактивніше впроваджували норми спольщених західноукраїнських говірок донеччанин М. Скрипник і кубанець А. Приходько.

Щобільше, сам же Олекса Синявський відзначає, що на Конференції 1927 року доволі сильними були «доосередні правописно-мовні потяги» і «бажання порозумітися», зокрема з боку Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові:

Голова Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові акад. К. Студинський декларував повну готовність Товариства прийняти Правопис, ухвалений на Конференції (Німчук і Пуряєва 2004: 441).

Чи не свідомо революційна позиція Наркома й стала головною причиною того, що обговорення і затвердження правопису супроводжувалися, за О. Синявським, «упертою й звитяжною боротьбою» і значними труднощами (Німчук і Пуряєва 2004: 442–446), і що чимало невиправданих правил таки було прийнято.

Автор листа конкретизує додаткові правописні пропозиції, затверджені Президією:

Одно з вирішень, прийнятих отаким побутом у президії, вражає своєю цілковитою несподіваністю. Прийнято, голосом голови президії, проект: завести до української мови цілком їй невідомі форми Геордже (вокатив од Георг) на Геордзі, на Волдзі. Ці форми, цілком видумані, фіктивні. Ніде в ніякій українській говірці не говориться і не говорилося Геордже, на Геордзі, на Волдзі. Ці нововидумані форми в Президії не можуть бути виправдані історією нашої мови, ані духом її. Констатую, що таких (неправильно-витеоретизованих форм) не придумували ані

Державна Правописна Комісія, ані Конференція, і їх односторонньо відкинула й київська тісна редакційна нарада, призначена Наркомосом у грудні 1927 р. Запровадити до української мови невідомі їй форми «Геордже» чи на Геордзі, на Волдзі була б річ ненормальна і з наукового і з чисто-життєвого погляду.

Ніяк не можна пристати і на два інші різкі перевороти в українській мові, що перейшли в президії теж навіть не більшістю голосів, в лиш перевагою голоса голови. Це – постановою про те щоб писати не філологія, або геологія, але фільольогія та геольогія. Або: не писати баласт, платформа, бланк, лунатик, але писати баяст, плятформа, блянк, лонатик. Така вимова чується тільки в окраїнних спольщених говірках, а для всієї маси українського люду вона цілком чужа і історично не виправдовується (Зауваження 1928: 4–6).

Перша пропозиція логічно продовжує взятий Головою курс на надмірне впровадження г, оскільки спрямована на те, щоб накинати українській мові непритаманні їй фонемні зміни у м'якій позиції. На щастя, на подальших етапах обговорення першу та другу пропозиції було зрештою відкинуто, але остання таки ввійшла в остаточну редакцію Правопису 1928 року.

І далі автор листа застерігає про небезпеки від упровадження такого правопису:

д) Це означало б допомагати не освіті, а безграмотності нашого люду. Бо ясно, що після такого перевороту в мові поробилися б безграмотним мотлохом усі досі по инакшому друковані на Україні книжки (за часів Радянської Влади, друковані в колосальній кількості в тім числі цілий океан граматик та словників, з академічним на чолі). Приймаючи орфографічний переворот, ми б поставили глибоку прірву між усією дотеперішньою літературою і дальшою, і в тій хаотичній прірві заплутався б не тільки слабо-письменний читач-робітник та читач-селянин, ба й український культурний інтелігент. В якій великій мірі це пошкодить справі українізації нема чого й говорити.

е) Не можна сподіватися, щоб таку ненормальну, чужу живій мові і вкоріненій літературній традиції вимову захтіли засвоювати геть усі українці. Можна наперед сказати, що значна частина письменської України цілком вороже

поставилася б проти перероблення своєї глибоко-органічної вимови на незвичайний чужий кшталт. Ця письменська частина, живовидячки, писала б і далі подавньому. Це більше не можна було б вимагати, щоб найвища наукова інституція на Україні Академія Наук згодилася б прийняти такий правопис, який вона вважає за ненауковий і ненормальний. Отже в результаті офіційний правопис, збудований на розірванні з загальною традицією і з дотеперішньою нормою літературної мови, неминуче привів би до такої страшної анархії й розбрату в правописній справі, якої наша Україна ще ніколи не зазнавала за весь час свого літературного розвитку.

є) До всіх попередніх міркувань, які підкреслюють велику культурну небезпечну через неналежне запровадження переворотів у правописі (а ще й інших міркувань можна було б додати багацько) слід звернути увагу ще на одну обставину. Кожен правопис, який накидається народові з гори насильно проти природи його мови, звичайно, викликає лиш велику нехіть і навіть зневажність (Зауваження 1928: 8–10).

Автор цитованого документа далеко не єдиний у своєму критичному сприйнятті зазначених правил. Іван Огієнко також критикує Правопис 1928 року за надмірне вживання літери **г**, що спричинило тоді масове невдоволення вчительської інтелігенції (Огієнко 2001: 372–373). Юрій Шевельов класифікує звук [г] як «не характеристичний для української мови» (Шерех 1951: 375) і розглядає цей правопис як «типово анемічний, безкровний фабрикат кабінетних теоретиків, не придатний для щоденного життя» (Шевельов 2008: 502). Цілком прогнозовано, що «Український правопис», затверджений Наркомом освіти М. Скрипником 6 вересня 1928 року, «від самого початку прийняли вельми неприхильно» (Шевельов 1987: 161). Ніби підсумовує вищесказане С. П. Бевзенко, який пише, що нововведені в кодексі 1928 року компромісні орфографічні норми були далекі від досконалості й доцільності, оскільки йшли врозріз із мовною практикою народних мас, недооцінювали східноукраїнські правописні традиції та переоцінювали західноукраїнські (Бевзенко 1991: 39).

Слід мати на увазі, що в 20-х роках минулого століття відстоювати українську «г» було значно складніше, ніж тепер –

адже лише 1934 року з'явилася ґрунтовна праця Андре Мейє «Le Slave commun» (Meillet 1934), де було показано, що в процесі становлення української мови проривний звук [г] перетворився на щілинний (фрикативний) [ґ]. Цілком передбачувано, що радикальне і надмірне впровадження ґ у Правописі М. Скрипника супроводжувалося імперативною вимогою передавати латинську **h** тільки як **г** (§55) – всупереч тому, що вже тоді в українській мові були добре відомі імена і назви **Захар**, **Мехмет** (**Махмуд**, **Мухаммед**), **Пархом** (**Пахом**), **Рахіль**, **хавбек**, **халва**, **хадж**, **Хорватія** тощо, які явно демонструють давню традицію **h** – **х**. Ця традиція відображає той факт, що в англійській, німецькій та багатьох інших мовах (крім чеської та словацької) фонемі /h/ відповідає артикуляційно й акустично подібний до хукання і близький до українського [x] глухий звук, що підтверджується етимологічними та фонетичними дослідженнями (Ladefoged 1975; Stevens 1998; Boase-Beier and Lodge 2003; Vakulenko 2015; Вакуленко 2015).

Критики кодексу 1928 року не вказують і на інші його вади, які також свідчать про те, що його науковий рівень був далеким від належного навіть на той час. Зокрема, ще 1909 року вийшла друком праця М. Стефанідіса «Ψαμμουρική και Χημεία» – «Металургія та хімія» (Στεφανίδης 1909), в якій було доведено, що назва «хімія» походить від давньогрецьких **χῆμα** та **χημείν** (див. також (Вакуленко 2015: 224–225). Серед розробників проекту правопису 1926 року зазначений С. Вікул, який брав активну участь в обговоренні правопису іншомовних слів (Німчук і Пуряєва 2004: 372). Очевидно, йдеться про Сергія Павловича Вікула – рідного брата хіміка Миколи Павловича Вікула (Осташко 2003: 555), який 1918 року оприлюднив «Російсько-український словник термінів фізики і хімії» (Вікул 1918). Сама назва словника вказує на те, що автор знав етимологію терміна «хімія». Незважаючи на це, у § 64 проекту і Правопису 1928 року слово «хемія» чомусь подано як приклад відтворення грецької **η** через **е** – хоча насправді написання цього терміна стосується правил передачі грецької **υ** (іпсілон) і латинської **υ** (ігрек). Крім того, відповідність **η** – **е** характеризує давню (візантійську), а не сучасну вимову, що суперечить провідному принципу української

мови – фонетичному. Ще в XIX столітті науковці погодилися, що в українській мові фонетична засада («як чуємо, так і пишемо»), має перевагу перед етимологічною (збереження традиційного написання) – і тим заклали підмурок її милозвучності (Франко 1894; Тимошенко 1961: 23). Але, схоже, в укладачів Правопису 1928 року науковий підхід і прагнення відтворити особливості української мови не були в пріоритеті.

Втім, навряд чи є підстави вважати, що Радянська влада дозволила б у 1928 році виробити українцям справді якісний, науково обґрунтований правопис, який би дійсно об'єднав націю. Очевидно, що в неї були свої інтереси, а плани її виявилися не такими простими і далеко не такими шляхетними.

З одного боку, справді існувала потреба укласти більш-менш компромісний варіант українського правопису, який би сприяв вирішенню «чергових завдань Радянської влади», одним із яких була ліквідація безграмотності. Однак влада мала й інші цілі. Метою Радянського Союзу, як і Російської імперії, завжди було позбавити українську мову можливості нормально розвиватися. У цьому зв'язку багато говорять про те, що українізацію 20-х років XX століття провели насамперед для того, щоб винищити потім найактивніших її прихильників. Але в тогочасному правописному процесі є, на нашу думку, ще один небезпечний елемент єзуїтської політики Радянської влади.

На наш погляд, основне завдання полягало в тому, щоб запустити механізм самознищення української мови зсередини, використовуючи патріотичні настрої самих українців. За принципом «розділяй і владарюй». Для цього треба було створити видимість того, що правопис належним чином обговорювали фахівці з усієї України, що він відповідає найкращим зразкам українського узусу, що його затверджено законним, демократичним шляхом – але ввести в нього норми, які були б не тільки неприйнятними для більшості, а й науково не обґрунтованими. Що й було зроблено досить успішно. А далі здійнялася хвиля масових невдоволень таким правописом, і на цій хвилі з'явився Андрій Хвиля з його «фронтвою» риторикою, а потім розпочалися репресії. Зауважмо, що репресії не виникли на голому місці: їх старанно підготували, попередньо організувавши

обурення українського народу невдалими правописними експериментами і «переворотами». Далі був Правопис 1933 року – куди поміркованіший, але з відчутним російським ухилом. Таким чином, українцям підкидали ідею: західноукраїнське – погане, російське – хороше. Так було закладено в правописний процес і «міну сповільненої дії»: іще багато років українці ностальгічно згадуватимуть «золоте десятиліття», а найрадикальніші незадоволено-ностальгічно вважатимуть Правопис 1928 року найкращим і найприйнятнішим з усіх можливих.

З огляду на наявність агресивного сусіда і пов'язані з цим події, можна легко спрогнозувати, яким буде продовження російської експансії в Україні. Спочатку Росія всіляко сприятиме введенню радикальних, невинуватених змін у наш правопис. Щоб посіяти хаос у суспільстві і викликати у частини населення огиду не тільки до української мови, а й до всього українського. І на цьому тлі спроби звузити сферу вживання української мови – наприклад, уведення російської мови як другої державної – можуть досягти більшого успіху. А потім знову заговорять про «захист російськомовного населення».

Тому нам варто зробити належні уроки з минулого і бути пильними. Український правопис – це не революційний майдан і не засіб подолання ностальгії, а інструмент утвердження і консолідації мови європейської держави у світовому комунікативному просторі. Будьмо гідними не тільки своєї історії, а й свого майбутнього.

Список використаних джерел

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови. – К. : Вища школа. – 1991. – 231 с.

2. Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз : [монографія] / Максим Олегович Вакуленко. – Івано-Франківськ : Фоліант. – 2015. – 361 с., іл. Режим доступу: http://www.ulif.org.ua/system/files/vakulenko_monography_2015_3.pdf [12.11.2016] <http://www.twirpx.com/file/1842764/> [31.12.2015] https://drive.google.com/file/d/0Bw44-ZBHniK_Q3luUEprNXhHcWc/view?usp=sharing [05.01.2016] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vakulenko_mono_2015_3

МАКЕТ_3_%2B_dodatky.pdf [04.01.2016] <https://independent.academia.edu/VakulenkoMaksym> [22.11.2017]

3. Вікул М. Російсько-український словник термінів фізики і хімії. Гадяч. – 1918. – 41 с.

4. Зауваження з приводу змін в українському правописі, внесених Президією Державної Правописної Комісії : (машинопис). – Київ. – Січень 1928. – 10 с. Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/0Bw44-ZBHniK_YXpKX0xKQTlucGc/view?usp=sharing [02.02.2018].

5. Книга Памяти. Приходько Антон Терентьевич. Режим доступу: http://www.uznal.org/book_of_memory.php?bukva=15&name=86&surnam e=100&repression=32.

6. Малуґа Н. М. Мовознавство: упровадження результатів пізнання у практику сучасної школи. Кривий Ріг : КП ДВНЗ КНУ. – 2014. Режим доступу: <http://refs.in.ua/n-m-malyuga-movoznavstvo-uprovadjennya- rezuletativ-piznannya.html>.

7. Німчук В. В., Пуряєва Н. В. (упор.). Історія українського правопису XVI–XX століття: хрестоматія. К. : Наук. думка. – 2004. – 583 с.

Огієнко І. Історія української літературної мови. К. : Наша культура і наука. – 2001. – 440 с.

8. Осташко Т. С. Вікул Сергій Павлович. У кн.: *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 1. К. : Наук. думка. – 2003. – 688 с. : іл. – С. 555–556.

9. Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. Ч. II. К. : Радянська школа. – 1961. – 348 с.

10. Франко І. Етимологія і фонетика в южноруській літературі. Народ. – 1894. – № 13–15.

11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. (пер. з англ.). Сучасність. – 1987.

12. Шевельов Ю. Вибрані праці. Кн. I: Мовознавство. К. : КМ Академія. – 2008. – 583 с.

13. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя. – 1951. – 406 с. – (Наукове т-во ім. Шевченка; Б-ка українознавства, Ч. 3).

14. Boase-Beier, J., and K. Lodge. The German language: a linguistic introduction. Oxford: Blackwell Publishing. – 2003. – 254 p.

15. Ladefoged P. A Course in Phonetics. University of California. – 1975. – 196 p.

16. Meillet A. Le Slave commun. Paris: Champion. – 1934.

17. Στεφανίδης Μ. Κ. Ψαμμουρική και Χημεία. Μυτιλήνη: αυτοέκδοση, τύπος Μ. Νικολαΐδου. – 1909.

18. Stevens K. N. Acoustic Phonetics. Cambridge: MIT Press. – 1998. – 607 p.

19. *Vakulenko M. Borrowings in Ukrainian: Etymological, Semantic, and Orthographic Issues. Slavia (Praha). – 2015. Sešit 1: 1–24. www.twirpx.com/file/1740458/ Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/0Bw44-ZBHniK_Z0J3SUNBYzJod1E/view?usp=sharing [20.08.2015]*

References

1. Bevzenko S. P. Istorija ukrajinsjkogho movoznavstva: istorija vyvchennja ukrajinsjkoi movy. – K.: Vyshha shkola. – 1991. – 231 p.

2. Boase-Beier, J., and K. Lodge. *The German language: a linguistic introduction*. Oxford: Blackwell Publishing. – 2003. – 254 p.

3. Kniga Pamjati. Prikhodjko Anton Terentjevich. Available at: http://www.uznal.org/book_of_memory.php?bukva=15&name=86&surname=100&repression=32.

4. Franko I. Etymologhija i fonetyka v juzhnorusjkij literaturi. Narod. – 1894. – № 13–15.

5. Ladefoged P. *A Course in Phonetics*. University of California. – 1975. – 196 p.

6. Maljughu N. M. Movoznavstvo: uprovadzhenja rezul'tativ piznannja u praktyku suchasnoi shkoly. Kryvyj Righ: KPI DVNZ KNU. – 2014. Available at: <http://refs.in.ua/n-m-malyuga-movoznavstvo-uprovadjennja-rezuleativ-piznannja.html>.

7. Meillet A. *Le Slave commun*. Paris: Champion. – 1934.

8. Nimchuk V.V., Purjajeva N.V. (eds.). Istorija ukrajinsjkogho pravopysu 16–20 stolittja: khrestomatija [History of the Ukrainian spelling of 16–20 centuries: anthology]. K.: Nauk. dumka. – 2004.

9. Oghijenko I. Istorija ukrajinsjkoi literaturnoi movy. K.: Nasha kul'tura i nauka. – 2001. – 440 p.

10. Ostashko T. S. Vikul Serghij Pavlovych. U kn.: Encyklopedija istoriji Ukrajiny: u 10 t. Vol. 1. K.: Nauk. dumka. – 2003. – 688 p. : il. – P. 555–556.

11. Shevelov George. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941)*. Cambridge. – 1989. – 242 p.

12. Shevel'jov Ju. Vybrani praci. Kn. I: Movoznavstvo. K.: KM Akademija. – 2008. – 583 p.

13. Sherekh Ju. Narys suchasnoi ukrajinsjkoi literaturnoi movy. München: Molode zhyttja. – 1951. – 406 p. – (Naukove t-vo im. Shevchenka; B-ka ukrajinoznavstva, Part 3).

14. Στεφανίδης Μ. Κ.. *Ψαμμουργική και Χημεία*. Μυτιλήνη: αυτοέκδοση, τύπος Μ. Νικολαΐδου. – 1909.

15. Stevens K. N. *Acoustic Phonetics*. Cambridge: MIT Press. – 1998. – 607 p.

16. Tymoshenko P. D. Khrestomatija materialiv z ukrajinsjkoji literaturnoji movy. Part. II. K.: Radjansjka shkola. – 1961. – 348 p.

17. Vakulenko M. Borrowings in Ukrainian: Etymological, Semantic, and Orthographic Issues. *Slavia (Praha)*. – 2015a. Sešit 1: 1–24. Available at: www.twirpx.com/file/1740458/ https://drive.google.com/file/d/0Bw44-ZBHniK_Z0J3SUNBYzJod1E/view?usp=sharing [20.08.2015]

18. Vakulenko, M. O. Ukrajinsjka terminologhija: kompleksnyj linghivistychnyj analiz [Ukrainian terminology: complex linguistic analysis]. – Ivano-Frankivs'k : Foliant (in Ukrainian). – 2015b. – 361 p., il. Available at: http://www.ulif.org.ua/system/files/vakulenko_monography_2015_3.pdf [12.11.2016] <http://www.twirpx.com/file/1842764/> [31.12.2015] https://drive.google.com/file/d/0Bw44-ZBHniK_Q3luUEprNXhHcWc/view?usp=sharing [05.01.2016] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vakulenko_mono_2015_3_MAKET_3_%2B_dodatky.pdf [04.01.2016] <https://independent.academia.edu/VakulenkoMaksym> [22.11.2017]

19. Vikul M. Rosijsjko-ukrajinsjkyj slovnyk terminiv fizyky i khymiji. Ghadjach. – 1918. – 41 p.

Zauvazhennja z pryvodu zmin v ukrajinsjkomu pravopysi, vnesenykh Prezydijeju Derzhavnoji Pravopysnoji Komisiji [Comments on the changes in the Ukrainian spelling, offered by the Presidium of the State Spelling Commission]. Kyjiv, January 1928 (typewriting). 10 p. Available at: https://drive.google.com/file/d/0Bw44-ZBHniK_YXpKX0xKQTlucGc/view?usp=sharing [02.02.2018].

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018.

Maksym Vakulenko,

Language Expert

Lionbridge Technologies, Inc.

The myths and realities of the 1928 orthography process: documentary evidence

An attempt to analyze unclear facts and processes that took place during adoption of the Ukrainian spelling of 1928, is made. A previously commonly unknown letter of the State Spelling Commission Presidium member is taken into account. This letter states that Mykola Skrypnyk, Head of the Spelling Commission, repeatedly acted in the unfair manner in order to adopt unjustified and «revolutionary» changes to the Ukrainian spelling: he used to

involve stranger persons to vote for the spelling, insisted on the ill-grounded expansion of the use of «r» in spite of the Ukrainian language practice, entered into Presidium a person who was not an expert in linguistics, and did not invite a Presidium member to the sessions. The author of this letter expresses displeasure by these actions and estimates the changes to the Ukrainian spelling carried out by Mykola Skrypnyk, as a «revolution». It is conjectured that there are no grounds to treat the Pravopys-1928 as legitimate and scholarly justified.

Keywords: historical facts, State Spelling Commission, spelling legitimacy, scholarly approach, phonetic characteristics.

УДК. 81'2

Оксана Микитенко,

д-р філол. наук, старший науковий співробітник,

Україна, Київ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАУКОВОГО ПЕРЕКЛАДУ: Й. А. БАГМУТ (до 50-річчя від дня смерті)

У статті йдеться про науковий доробок відомого українського мовознавця і перекладача Йосипа Адріановича Багмута (1905–1968 рр.), праці якого присвячено процесу становлення української суспільно-політичної лексики, аналізу мови і стилю перекладів художніх творів та громадсько-політичної літератури українською мовою. Працюючи разом із Л. А. Булаховським та М. Т. Рильським, Йосип Багмут був серед тих, хто відроджував перервану у 20–30-ті рр. традицію української славістичної школи та сприяв «розвиткові української наукової мови» (М. Рильський), своєю чергою, в галузі лексикології та лексикографії. Вимагаючи максимальної точності у науковому перекладі, особливо при передачі іншомовних ідіоматичних висловів та фразеологічних одиниць, він наголошував на важливості розвитку стилістичних можливостей та суспільному значенні нормативності української мови.

Ключові слова: Йосип Багмут, українська мова, переклад, суспільно-політична література, славістика.

Епіграфом до однієї з мовознавчих праць Йосипа Багмута винесено поетичні рядки Максима Рильського:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям [2, с. 3]

Цій справі присвятив своє життя і діяльність Йосип Адріанович Багмут (1905–1968) – український мовознавець і перекладач, автор теоретичних праць про переклад суспільно-політичної літератури, фахівець у галузі культури мови, теорії і практики перекладу, історії науки і культури України [11, с. 406]. Сьогодні, серед різноманіття видань економічної, суспільно-політичної, публіцистичної, філософської, психологічної проблематики, зокрема перекладів із інших мов, важливо звернутися до досвіду українського перекладознавства, до принципів нормативності і збереження мовних стандартів, які закладалися, зокрема, при перекладах суспільно-політичної літератури та розглядалися у працях Й. А. Багмута.

Стилістичні, термінологічні, граматичні та інші норми та особливості різних літературних жанрів, зокрема і суспільно-політичного, визначають роль та цивілізаційний вимір сучасної української мови. Попри те, що мова, як живий організм, постійно змінюється, збагачується і трансформується (у різних сферах суспільного життя – культурі, економіці, політиці), значення ужиткової нормативної лінгвістики як чинника стабільності національної культури, а відтак і соціальної стабільності, є незаперечним. Незаперечною є і роль науковців, які своєю діяльністю сприяли утвердженню української мови, її розвитку та міжнародному визнанню.

Йосип Адріанович Багмут народився у с. Бабайківка Новомосковського р-ну Дніпропетровської області у 1905 р. Батько його був сільським вчителем. У родині було шестеро дітей, крім Йосипа ще четверо синів (він був середнім) і дочка.

Філологія та математика, мабуть, були органічно притаманні родині, – старший брат Іван Багмут став відомим українським письменником, молодший Григорій присвятив своє життя математиці. Закінчивши у 1924 р. педагогічний технікум у м. Новомосковськ, Йосип Багмут працював учителем сільської школи. У 1925–29 рр. навчався на літературно-лінгвістичному факультеті Харківського інституту народної освіти, потім викладав українську мову й літературу у вищих навчальних закладах Харкова, в Комуні ім. Ф. Дзержинського, де директором був А. Макаренко. На початку II світової війни евакуювався з родиною до Казахстану, де продовжував педагогічну роботу в середніх школах Щучинського р-ну Акмолинської області. З 1943 по липень 1945 р. був рядовим діючої армії, за що був нагороджений медалями і відзнаками. Демобілізувавшись, із родиною переїхав до Києва, де працював у видавництві, у 1948–68 рр. викладав у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка – читав спецкурс з теорії і практики перекладу на філологічному факультеті. Працював в очолюваному академіком Л. А. Булаховським Інституті мовознавства АН у 1950–55 рр. (з 1951 р. на посаді ученого секретаря) та у 1963–68 рр. на посаді старшого наукового співробітника відділу теорії української мови і структурно-математичної лінгвістики. Займався питаннями культури мови, теорії і практики перекладу, зокрема суспільно-політичної літератури, історії науки і культури України, був редактором наукових видань Інституту, у тому числі Наукових записок Інституту «Мовознавство» (1952–55 рр., тт. X–XIII) [10, с. 61; 11, с. 406–407; 3, с. 8–11; 4, с. 96].

Йому, як нікому, були зрозумілі слова Максима Рильського: «Питання про словник – одне з самих гострих питань української культури. Лексикологія і лексикографія на Україні мають дуже давні і глибокі корені» (Мудрості: 63). Працюючи в галузі лексикографії, Й. А. Багмут редагував «Російсько-український словник» (Київ, 1956), був членом редколегії (разом із І. К. Білодідом, Л. С. Паламарчуком, М. Т. Рильським та ін.) академічного «Російсько-українського словника» у 3-х тт. (Київ, 1968). Перекладав українською мовою художню літературу, був членом Спілки письменників України.

Це була, як згадували його колеги і друзі, надзвичайно скромна і чесна людина. Авторитетний фахівець, – науковець, редактор, практик-перекладач, педагог, він ставився до колег і учнів завжди уважно і вимогливо, завжди давав дружні поради, – хоча, як зауважував Максим Рильський, «перекладників не лас тільки ледачий». Як згадувала Юлія Леонідівна Булаховська, Леонід Арсенійович завжди був «спокійний» щодо фахового рівня молодих науковців, коли при вступі до аспірантури іспити із спеціальності приймав Йосип Багмут.

Переклад з однієї мови на іншу є важливим чинником розвитку і збагачення кожної мови. Сказано про це в різні часи багато. Великого значення для розвитку самобутньої оригінальної літератури надавав перекладу О. О. Потебня, який вважав, що переклади «щодо впливу на самостійний розвиток літератури перевершують багато які оригінальні твори» [15, с. 175]. Цю думку підтримував і М. Т. Рильський, наголошуючи, що «переклад з однієї мови на іншу є не тільки способом збагачення духовного досвіду читачів, а й способом збагачення мови, на яку той чи інший твір перекладається» [17, с. 4]. Неперевершений перекладач, Максим Рильський зауважував, що «у певному розумінні важчі саме переклади з близьких мов», наголошував на значенні перекладу «для витончення та збагачення рідної мови» [13, с. 70]. Велика роль у цьому процесі належить перекладові суспільно-політичної літератури.

У другій половині XIX ст. переклад соціально-політичної літератури розумівся значною мірою як переклад з пристосуванням до місцевих умов і відповідно переробкою оригіналу до понять і уявлень читачів. Перекладачі змінювали у тексті національно-етнографічний фон, обстановку і навіть імена, відтак переклад набував характер переказу, переробки тексту оригіналу [1, с. 16–17].

Не був простим і процес формування наукового та публіцистичного стилів української літературної мови. Довгий час вживалося по кілька термінів-синонімів, декілька лексичних, словотворчих, фонетичних тощо варіантів. Якщо східноукраїнська публіцистична й наукова термінологія наприкінці XIX – поч. XX ст. виробляла свої норми в основному з орієнтацією на

російські зразки, то в мові західноукраїнської публіцистики і науки внаслідок активізації запозичень з інших мов яскраво виявлялися риси наслідування німецької і польської традицій. «На відміну від підросійської України, – зазначає Л. Масенко, – де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалось у межах одного, художнього стилю, орієнтованого на відповідну верству населення, соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут полі функціональної літературної мови. Саме у Львові і Чернівцях було започатковано становлення офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів нової української мови» [12, с. 15].

Проте, ще на початку стильової розбудови літературної мови відбувалися гострі дискусії з приводу широти й характеру лексичних запозичень. Зокрема, Іван Франко, який мав значний «внесок у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови» [12, с. 13], відповідаючи галицьким ученим і письменникам, слушно зауважував з приводу вимог замінити терміни іншомовного походження українськими новотворами: «Викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в інших слов'ян є подібні, се значило би добровільно обскубувати свою мову» [19, с. 174]. Як відомо, єдиним на той час достатньо повним, щоб виконувати нормативну роль, словником (68 тис. слів) був виданий у Києві «Словарь української мови» Бориса Грінченка (1907–1909 рр.). Складні стосунки з мовами – посередниками запозичень, які в суспільній свідомості асоціювались із знаряддям асиміляції, обтяжували ситуацію, створюючи поживний ґрунт для взаємних звинувачень, що наприкінці 90-х рр. XIX ст. призвело до тривалої дискусії. Коли в Східній Україні після 1906 р. з'явилась україномовна преса й книговидавнича справа, лексичний матеріал, напрацьований у Галичині й Буковині за попередніх 30 років, було широко використано у публіцистичному й науковому стилях, а в українську мову ввійшов великий шар абстрактної лексики і наукової термінології [12, с. 16].

Як про «давню відому істину» писав Максим Рильський: «Де підупадає культура слова, мусить підупасти й культура думки» [16, с. 190]. Сказано це було у 1930 р. І тут же науковець дає

відповідь, де шукати «порятунок», коли йдеться про переклад «речей абстрактних», зокрема термінів, – а саме, порівнювати ділову фразеологію з іншомовною (російською, німецькою, французькою), звертатися до «нашої літературної мови» – бо це «для вина сучасності старі міхи» [16, с. 193].

Як блискучий перекладач і теоретик художнього перекладу, М. Т. Рильський за найголовніше вважав зберігати у будь-якому перекладі «дух» мови, основні риси і «загальний колорит» твору. Водночас він підкреслював «принципову різницю» між перекладом художнім і науковим, зауважуючи, що у «творах наукових, публіцистичних, політичних передовсім вимагається точність у передачі думки», «вірність й усталеність термінології» [16, с. 313].

Про це академік Максим Рильський, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН, говорив у 1953 р., виступаючи в Інституті мовознавства АН на захисті кандидатської дисертації свого на десять років молодшого колеги – Йосипа Багмута, з яким його пов'язували наукові та дружні стосунки. Дисертацію, виконану під науковим керівництвом Л. А. Булаховського, було присвячено аналізу і принципам перекладу українською мовою суспільно-політичної літератури [3]. Робота, за визначенням М. Рильського, була справою «величезного значення» і мусила, зокрема, надати «неабияку користь у редакційному перегляді словника» [16, с. 313–314] (йшлося про «Російсько-український словник» АН 1948 р. – *О. М.*). Такими принципами визнавалися точність (але водночас неприпустимість буквального і дослівного, підрядного перекладу), визначалися лексичні, стилістичні особливості, фразеологічні вислови, синтаксис тощо як характерні риси суспільно-політичної літератури. Засновано дисертаційну працю було, як наголошував М. Рильський, «на прекрасному знанні предмета, з умінням ставити і розв'язувати наукові проблеми» [16, с. 316]; вона містила порівняльний матеріал з інших слов'янських мов – чеської, польської, словацької. «Теорія перекладу, – зазначав Й. Багмут, – немислима без органічного поєднання лінгвістичних і літературознавчих методів» [1, с. 11], і послідовно сам керувався цим принципом. Великий досвід вчений набув, працюючи у

1955–63 рр. завідувачем сектору перекладів Інституту історії партії ЦК КПУ, що на той час був найбільш авторитетною перекладацькою лабораторією суспільно-політичної літератури. Зауважимо, що до 1924 р. не існувало єдиної редакції для перекладів соціально-політичної літератури, і це відчутно позначалося на якості перекладів. Варто враховувати й те, що науково-публіцистичний стиль української мови, що «здавна відбиває загальноєвропейський характер», як наголошував Леонід Булаховський, у ХХ ст. формувався «цілком природно» під впливом статей «Правди» і творів Леніна [6, с. 252–253]. Справу перекладів багатотомних видань Маркса, Енгельса (а це 39 томів у 42 книгах), Леніна (35 томів) у СРСР було поставлено на науковий ґрунт, що забезпечувало високу якість перекладів, а також сприяло появі ряду мовознавчих праць у галузі перекладу.

«Справжньою творчою лабораторією в галузі мови, – писав Л. А. Булаховський, – були, зокрема, численні переклади класиків марксизму, що здійснювалися цілими колегіями спеціалістів під редакцією авторитетних представників лінгвістичної науки», що вимагало якнайглибшого наукового висвітлення і систематизації «цього великого досвіду» науковою теорією [8, с. 108]. З цією метою відбувалися наради перекладачів, влаштовувалися творчі дискусії для апробації й обговорення перекладів, розв’язання різного плану мовознавчих проблем – уточнення термінології, відтворення українською мовою окремих речень, фразеологічних зворотів тощо. Спірні мовознавчі питання виносилися на розгляд вченої ради, переклади проходили наукове рецензування (до речі, практика вперше запроваджена в Україні) в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН, який з 1944 по 1961 р. очолював академік Л. А. Булаховський, що, безумовно, сприяло вирішенню багатьох мовознавчих проблем. Рецензенти надавали наукові консультації перекладачам у мовних питаннях з погляду життєвості того чи іншого терміна, допомагали у виробленні суспільно-політичної термінології, стилістичних норм української мови тощо.

В одній з таких дискусій, наприклад, було знайдено відповідник до російського виразу *безместная интеллигенция* – укр. *інтелігенція без місця і без роботи*, що раніше передавався як *вибита з життя інтелігенція* або *не зайнята на посадах, без посад*.

Важливим результатом перекладацької діяльності стала активізація лексикографічної ділянки українського мовознавства. Зокрема, в секторі перекладів було створено велику лексико-фразеологічну картотеку, яка включала суспільно-політичну лексику, фразеологізми, терміни тощо. На основі цієї картотеки, а також інших зібраних і опрацьованих матеріалів було укладено «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (Київ, 1966), в якому представлено «найважливіші соціально-економічні терміни (...), цілий ряд загальноживаних слів, що в поєднанні з іншими словами утворюють словосполучення термінологічного характеру» [9, с. 9].

Необхідно було узагальнити чималий практичний досвід перекладів суспільно-політичної літератури, що мали значну традицію. Варто згадати, що перший переклад «Маніфесту Комуністичної партії» українською мовою вийшов у Львові у 1902 р., потім з'явилося ще декілька, зокрема у 1918 р. у Києві було опубліковано переклад П. Петрика (Петра Канівця), потім були видання 1932 р., 1948 р. та ін. Загалом, до 1963 р. «Маніфест» перевидавався 28 разів. Серед перекладачів творів Маркса і Енгельса було чимало визначних імен, зокрема у Східній Галичині перекладачем був Іван Франко, який ще в молоді роки познайомився з «Маніфестом», «Капіталом», «Анти-Дюрінгом» та іншими працями Маркса і Енгельса, вивчав і популяризував їх.

У 1878 р. І. Франко надрукував польською мовою популярну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», в якій у формі запитань і відповідей передавав основні положення «Маніфесту» і «Капіталу». В архіві І. Франка зберігся переклад розділу «Капіталу» («Так зване первісне нагромадження»), що був опублікований тільки у 1926 р. у Львові в ж-лі «Культура (№ 4–9), а пізніше увійшов до тому «Економічні праці» Зібрання творів у 50-ти томах [20, с. 581–609]. Більшість іншомовних слів, характерних для наукової літератури, І. Франко передавав за допомогою питомих для української мови, намагаючись наблизити текст українському читачеві. Проте така заміна (характерна не лише для І. Франка) інколи призводила до неповної передачі змісту оригіналу, особливо заміна таких понять, як *революція*, *клас* – словами *переворот*, *верстви*.

В історії перекладу суспільно-політичної літератури на українську мову помітним був струмінь творення нових слів замість узвичаєних іншомовних. Проявом словотворчості була, зокрема, спроба замінити у 20–30-ті рр. сполучення деяких слів із значенням ‘*частина*’ одним словом: *п’ятина, шостина, дробина, складовина*. Для більш ранніх перекладів характерною була архаїзація лексики, вживання діалектизмів, навмисне уникнення інтернаціональної лексики, яка ставала терміном і як такий входила до української мови, часто через російську. Відтак завданням науково-публіцистичної літератури було максимальне використання термінологічної суспільно-політичної лексики, властивій усній українській мові. Поряд із цим велике значення мало збереження інтернаціональних термінів оригіналу (наприклад, *абсолютизм, актив, базис, блок, валюта, ліберал, матеріалізм, нація, організатор, синдикалізм, трест, федерація* тощо).

Необхідність залучення іноземної термінології, що сьогодні не викликає заперечень, підкреслював, зокрема, і М. Т. Рильський: «Наукова або публіцистична мова неможлива без використання іноземної термінології, що стала термінологією інтернаціональною» [16, с. 268].

Й. А. Багмут простежив у своїх працях основні шляхи термінотворення в українській мові. Як було доведено, в історії української суспільно-політичної термінологічної лексики виразно проступають три напрями, а саме: а) термінологізація загальнозживаних слів народної української мови, б) поповнення суспільно-політичної термінології інтернаціональними термінами і в) запозичення з російської мови та творення за зразками російської мови термінологічних сполучень в українській мові [1, с. 197].

Теоретичні спостереження було узагальнено науковцем у монографії «Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою» [1]. Висновки автора ґрунтуються на величезному фактичному матеріалі і численних прикладах. Наведемо хоча б деякі з них. На переконання дослідника, важливо передавати властиві як російській, так і українській мові слова іноземного походження без заміни їх застарілою лексикою

або такими синонімами, що мають інший семантичний відтінок, напр.: *лозунг* – *гасло*, *епоха* – *доба*, *експлуатація* – *визиск*, *клімат* – *підсоння*, *процент* – *відсоток*, *прогрес* – *поступ*, *паралельний* – *рівнобіжний*, *масштаб* – *скала* тощо. Недотримання цього принципу часто призводило до зміни стилістичного значення. Такими були, наприклад, спроби замінити при перекладі точно окреслений термін *люмпенпролетаріат* словами *жебрацький пролетаріат*, *босяцтво*, *обірванці*, *гомота*; відносини *власності* – як *маєткові* відносини тощо.

Необхідно мати природне відчуття мови, аби зрозуміти нюанси таких висловів, як: укр. «*зовсім не пошкодити*» (замість «*ні в якому разі не пошкодити*»), «*розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно*» (замість «*вилушити раціональне зерно з містичної шкаралупи*» і т. ін.). Буквальний переклад, що також є поширеною практикою, нерідко стилістично також не є прийнятним: рос. *вопль несется* – укр. *зойк лунає* і т. ін.

«Переклад будь-якої літератури, – зазначав Й. А. Багмут, – характеризується здебільшого вжитою в ньому лексикою. При зіставленні перекладів одного й того ж тексту, здійснених різними перекладачами і в різний час, крім синтаксичних і морфологічних, або словотворчих особливостей, найбільше різнить їх як термінологічна, так і загальноновживана лексика. Якщо остання змінюється порівняно мало, то термінологічна лексика перекладів суспільно-політичної літератури [...] зазнає багатьох змін» [1, с. 163–164].

Публіцистичному стилю української мови раніше не було притаманне вживання таких слів, як *батрак* (що передавалося виключно як *наймит*) і *куркуль* (що передавалося як *глитай*); *власник* передавався як *посідач*, *власнивець*; *раб* – як *невільник*; *бездомний* (*бродяга*) – як *волоцюга*. Різні значення і вживання мали інші синонімічні пари: *устої* – *підвалин*, *союз* – *спілка*, *спір* – *суперечка*, *розширення* – *поширення*, *строк* – *термін*, *низка* – *ряд*, *суспільство* – *суспільність*, *громада*, *прибуток* – *зиск*, *бариси*, *землеробство* – а не *рільництво*, *населення* – *людність*, *валовий/оптовий* – а не *гуртовий*, *сім'я* – *родина* (Святе *сімейство*, а не Свята *родина*) тощо. Не були свого часу зафіксовані у Словнику Б. Грінченка слова *необхідність*, *необхідний*, що передавало-

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
ся словами *конечність, доконечний (доконечний робочий час, доконечна праця)*.

Наприклад, слово *свобода* в українській суспільно-політичній літературі спочатку було маловживане, замість нього з термінологічним значенням виступало слово *воля*. Обмежений вжиток у політичній літературі слова *свобода* можна пояснити, вважає Й. Багмут, хіба що пуристичними тенденціями, бо слово здавна властиве українській мові, відоме воно і в народно-поетичній творчості, що доведено і сучасним розвитком мови, де існує цілий ряд термінологічних сполучень із словом «свобода»: *свобода друку, свобода слова, свобода зборів, мітингів, вуличних процесів і демонстрацій, свобода совісті, свобода торгівлі* і т. ін.

Закономірно, що у процесі розвитку мови утворювався цілий ряд відповідних термінів і термінологічних сполучень, характерних саме для суспільно-політичної літератури. У практиці термінологічного слововжитку віддавалась перевага одному якомусь терміну, а його паралельний відповідник, залишаючись у словниковому фонді мови в інших стилях, не ставав суспільно-політичним терміном, наприклад, *суперечності* (термін і похідні) замість *протиріччя*.

Хибною тенденцію вважав науковець передавати деякі спеціальні суспільно-політичні, економічні терміни виключно іншомовними словами, які можна передати термінами, створеними на основі української мови: «Основою творення термінології національної мови є, насамперед, її власна мовна основа» [1, с. 218].

Це стосувалося, насамперед, досить широкого і часто вживаного в літературі термінологічного гнізда *виробництво, виробник, виробляти, виробничий, надвиробництво* тощо, котре передавалося термінами *продукція, продуцент, продукувати, продукційний, перепродукція* і т. д. [1, с. 123]. Життя підтвердило слушність цієї думки, – цей термінологічний ряд сьогодні є більш уживаним. Утвердилися також інші терміни, створені на основі української мови (*відтворення* – а не *перепродукція*, *обіг* – а не *циркуляція*, *нагромадження* – а не *аккумуляція*, *зведення* – а не *редукція*, *видача* – а не *акцептація*, *зрівнювач* – а не *левелер*, *прихований* – а не *латентний*, *дорогоцінний* – а не *люксовий* і

багато інших) [1, с. 124]. Було зафіксовано навіть «*віртуальний додатковий капітал*», замінений у пізніших перекладах на популярнім «*потенційний*».

Варто звернути увагу і на загальноповживану, а також побутову та емоційно забарвлену лексику (іменники, дієслова, дієприслівники тощо), яку при перекладі подекуди намагалися «надмірно» українізувати, подібно до того, як і сьогодні *бочку* замінюють *діжкою*, а замість *бик* вживають *віл* [пор.: 18, с. 49]. Попри те, що в українській мові існують лексичні відповідники, які часто-густо ігнорувалися, при перекладі добиралися застарілі чи діалектні лексеми певного стилістичного забарвлення: рос. *моськи* – укр. *муцики*; рос. *пятиться назад* – укр. *рачкувати*; рос. *жуя* – укр. *ремигаючи*; рос. *отрыжка* – укр. *одгикування*; рус. *пугало* – укр. *страхонуд*; рос. *веха* – укр. *тичина*; рос. *прихвостень* – укр. *приший кобилі хвіст* тощо. Навіть такі звичайні для української мови слова, як *потік*, *послідовно*, *палиця* і т. ін. перекладалися як *бурчак*, *почережно*, *дрюк*, котрі мають додаткові стилістичні або семантичні ознаки, зокрема *бурчак* означає ‘клекотливий потік’. *Крутість* (в фабричному законодавстві) перекладачі подавали побутовим словом *закарлюцтво*, притаманним жанрам літературного перекладу, тощо.

«При наявності багатьох відмінностей у суспільно-політичному термінологічному фонді російської, української і білоруської мов, – наголошував Й. А. Багмут, – спостерігається також і виразна спільність у творенні суспільно-політичних термінів», відтак заміна спільної східнослов'янської лексики відмінною є тенденційною практикою, котра «штучно затримувала розвиток мови». На переконання науковця, для найбільш повного виявлення можливостей мови та її розвитку в усіх жанрах принциповим є розуміння «спільності східнослов'янських мов» [1, с. 255].

Така заміна невідповідної за стилем лексики в науковій, політичній, суспільствознавчій літературі була покликана розширити лексичний склад мови, визначити семантичну диференціацію словникового фонду, що сприяло виробленню й удосконаленню стилю суспільно-публіцистичної літератури та загальному збагаченню української мови. Паралельно відбувалося розширення граматичних і синтаксичних конструкцій

мови (суфіксальні форми іменників, прислівникові моделі, транспозиція прийменників тощо), хоча, зрозуміло, не всі моделі залишилися пізніше у живому мовному процесі, підтвердивши сказане М. Рильським: «Жива мова – це процес, а не закам’янілий факт, це широководна річка, що віддзеркалює в собі і береги, і небо, і мінливість хмар, і прудкий блискавичний льот аероплана, і зигзаги пташиних крил, а не покритий зеленою ряскою непорушний ставок!» [13, с. 59].

У своїй монографії «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» (2004) Лариса Масенко згадує рецензію на тритомний «Російсько-український словник» (1968) Івана Світличного, яка, за її словами, має велику наукову вартість і лишається актуальною до сьогодні. Автор рецензії, порівнюючи академічний словник із попередніми, наводить чимало прикладів, які не враховував словник 1948 р., проте містив словник 1924–33 рр. Зокрема, при перекладі «російського слова *абсурд*», крім спільної лексеми, у виданні 1968 р. було представлено синонімічний ряд питомої української лексики, поданої свого часу у словнику 1924–33 рр., – *безглуздя, нісенітниця, дурниця* (цит. за: [12, с. 57]). Разом із тим, для перекладу «російського слова *атеїст*», продовжує автор, такі відповідники, як *безбожник* і *безвірник*, не було подано, що, разом із іншими випадками, лишало поза увагою живомовний лексичний ряд з його виразною експресією [12, с. 65].

Вітаючи орієнтацію мовознавців на мову щоденного спілкування, а також на лексикографічний досвід попередників, мусимо поставити питання, наскільки «російськими» можна вважати такі інтернаціоналізми, як *абсурд* або *атеїст* (та багато інших), і чи можна вважати нормативними певні «порушення канону» – стилістичні відхилення у науковому, публіцистичному, офіційно-діловому та інших стилях, що орієнтуються саме «на строгі сфери» (пор.: [14, с. 114]), попри очевидну їх взаємодію у процесі розвитку мови як динамічної і відкритої системи? Характерно, що, пояснюючи існуючі на той час мовні стандарти виключно «накиненням російської шкали соціальних вартостей у мові», подібні погляди (зокрема, і відомого мовознавця Юрія Шереха) стверджують «недорозвиненість технічної й наукової термінології» [12, с. 82], що не відповідає (і не відповідало) дійсності.

Особливо цікавими у спостереженнях Й. Багмута є приклади, пов'язані з функціонуванням у соціально-публіцистичному тексті та перекладом фразеологічних конструкцій. Для розуміння структури фразеологічних груп важливо розрізнити запропоновані В. В. Виноградовим «фразеологічні зрощення» (ідіоми), «фразеологічні єдності» (прислів'я, приказки, крилаті вислови) і «фразеологічні сполучення», що допускають синонімічну заміну окремих слів. При цьому ідіоми, на думку Л. А. Булаховського, доводиться передавати «не точними, а приблизними відповідниками» схожого стилістичного забарвлення [8, с. 21].

Передача фразеологізмів та ідіом при перекладі, переконував Й. А. Багмут, вимагає від перекладача, крім глибокого знання фразеологічних скарбів мови, ще й загальної майстерності в передачі рідною мовою багатьох індивідуальних утворів з відмінними стильовими ознаками і особливостями, характерними для творчої індивідуальності кожного автора того чи іншого крилатого слова чи виразу [1, с. 262]. Особливо це стосується «крилатих висловів» латинської мови, фразеологізмів із німецької чи англійської. Повторні переклади відповідним чином удосконалюють, «шліфують» такі фразеологізми, при повторних перекладах перекладачі знаходять нові, більш адекватні рішення, глибше входять в розуміння тексту і його відтворення засобами рідної мови.

Образні вислови, як відомо, надають твору будь-якого жанру образності і яскравості. Чимало фразеологізмів містить, зокрема, текст Марксового «Маніфесту». Наприклад, для критики так званого «істинного» соціалізму вживається вислів: «"істинний" соціалізм одним пострілом убиває двох зайців». В українському перекладі різних років це звучало так: «... уб'є одною кляпою обидві мухи» (1902 р.); «...за раз заб'є обидві мухи» (1905 р.); «...відразу вб'є обидві мухи» (1922 р.); «...уб'є одним стрілом двох зайців» (1918 р.; 1921 р.); «...одним пострілом забиває двох зайців» (1923 р.); «...вбивав двох зайців одним пострілом» (1927 р.; 1930 р.) і нарешті – «одним пострілом убиває двох зайців» (1953 р.), що вважалося за найбільш відповідний варіант і увійшло до всіх пізніших видань.

Характерним і досить частотним у Леніна є вислів рос. *сапоги всмятку* (який зустрічається також із синонімом рос. *галимаття*,

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) укр. *нісенітниця*), переданий у пізніших виданнях як укр. *на вербі груші*, що вважається вдалим перекладом і таким, що стилістично і семантично відповідає оригіналу, попри те, що вжито питомий український фразеологізм.

Натомість образні вислови у більш ранніх виданнях передавалися українськими фразеологізмами, взятими з іншого мовного середовища: рос. *играют роль шутов гороховых* було передано сполученням укр. *дурня клеять* (1926 р.), а пізніше замінено на *грають роль блазнів*; рос. *перегнуть палку* – як укр. *передати куті меду* (1926 р.), пізніше на *перегнути палку*. Нерідко для фразеологізмів знаходили більш досконалий переклад або відповідник: рос. *коготок увяз – всей птичке пропасть*, що раніше перекладалось як *заплуталась ніжка – пропала птичка*, перекладено як *зав'яз пазурець – і птиці кінець*.

З окремими ідеомами було чимало непорозумінь. Так, російський ідеоматичний вираз *дело в шляпе* найчастіше перекладали як укр. *діло в шляпі*, або *діло готове*. Такий буквальный переклад, звичайно, не давав бажаного результату і не задовільняв перекладачів. Цікаво, що саме з приводу цього виразу Максим Рильський писав: «...при передачі фразеологізмів потрібна велика обережність, потрібен художній такт. Один український письменник – і то неабиякий майстер слова, – перекладаючи, здається Лескова, передав речення «дело в шляпе» реченням: «справа в капелюші». Навряд чи це було доречно» [16, с. 17]. Подібні вислови, зрозуміло, вимагають при перекладі не буквального, а семантичного та стилістичного відповідника, і саме такі приклади стають підтвердженням висновку науковця, поета і перекладача М. Т. Рильського: «Переклад точний, теоретично кажучи, річ безнадійна й неможлива [...] Всі переклади – навіть ті, що «кращі, як оригінал», – лише відзеркалення...» [13, с. 71].

«Животворним ферментом літератури» називав М. Рильський мовні елементи народнопоетичної творчості [13, с. 60], звернення до яких надавало перекладачеві неабияких можливостей відтворити дух оригіналу рідною мовою. Зацікавившись цією темою, Йосип Багмут продовжив займатися українською фразеологією і став одним із упорядників (разом із дружиною Валентиною Бобковою – старшим науковим співробітником Інституту

мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН, та дочкою – молодим мовознавцем-славістом Аллою Багмут) видання «Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період» (Київ, 1963). До цього збірника увійшло понад п'ятнадцять тисяч народних афоризмів та образних поетичних висловів, укладених за тематичним принципом. Укладачами було використано як друковані матеріали, так і рукописні збірники багатьох збирачів та кореспондентів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН.

Сьогодні, окреслюючи розвиток українського мовознавства 50–60-х рр. ХХ ст., справедливо відзначають здобутки у різних його галузях – розвиток наукових і навчально-наукових центрів, розгортання вивчення усіх рівнів української мови, зокрема лексикографічне опрацювання й наукове дослідження української мови, появу фундаментальних праць, багатотомних видань тощо [12, с. 52]. Водночас це дозволяє краще зрозуміти сучасні тенденції, для яких характерні, за словами О. О. Тараненка, «вихід мови з-під культурно-мовної залежності» і прагнення максимально позбутися слідів впливу російської мови – як усунення власне русизмів, так і не завжди усвідомлюване відштовхування від неї взагалі, у тому числі й від наявних у ній іншомовних слів, від історично спільних для обох мов одиниць. Це, продовжує Олександр Тараненко, закономірна реакція на попередній тривалий період русифікації, але разом з тим у багатьох своїх випадках – наслідок незнання з боку ініціаторів такого роду заміни реальної української мови у всій її історичній і функціональній повноті та вагань і сумнівів значної (переважної?) частини рядових членів україномовного соціуму щодо свого знання справжньої української мови [18, с. 49]. І з цим важко не погодитися.

Йосип Адрианович Багмут – мій дідусь – був першим моїм вчителем і другом. Він належав до числа тих, хто не лише досліджував, але й створював історію українського мовознавства. Життя вченого трагічно обірвалося у розквіті наукової діяльності. У цій статті, згадавши науковий доробок Й. А. Багмута, низько вклоняюсь його пам'яті.

Список використаних джерел

1. *Багмут Й. А.* Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою, К. : Наук. думка, 1968.
2. *Багмут Й. А., Русанівський В. М.* Рідне слово: Розвиток мови й мовознавства в УРСР, К. : Наук. думка, 1969.
3. *Багмут И. А.* Принципы перевода на украинский язык сочинений В. И. Ленина и сочинений И. В. Сталина / автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев: Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР, 1953.
4. *Багмут Й. А.* (Некролог) // Мовознавство, 1968, 5. – С. 96.
5. *Булахов М. Г.* Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь, 2 (А–К), Минск : Изд-во БГУ, 1977. – С. 8–11.
6. *Булаховський Л. А.* Українська мова серед інших слов'янських // Українська література, 1942, 5–6. – С. 241–256.
7. *Булаховський Л. А.* Нариси з мовознавства // Українська мова в школі, 1952, 4. – С. 15–22.
8. *Булаховский Л. А.* Некоторые соображения о перспективах развития советской лингвистической науки // Вопросы языкознания, 1959, 4. – С. 106–108.
9. *Воробйова С. А., Молодід Т. К.* Російсько-український словник соціально-економічної лексики. – К. : Наук. думка, 1966.
10. *Железняк М. Г.* Багмут Йосип Адрианович // Енциклопедія Сучасної України, (ред.) Дзюба І. М., Курас І. Ф. та ін. – К., 2003, Т. 2. – С. 61.
11. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (1930–2005). Матеріали до історії, (ред.) Складенко В. Г. – К. : Довіра, 2005.
12. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004.
13. Мудрості від Максима Рильського: Вислови, поради, роздуми про філософію буття. Упор. М. Г. Рильський / Літер.-худ. видання. – Вид. 1. – К. : «Успіх і кар'єра», 2018.
14. *Озерова Н. Г., Синиця І. А.* Взаємодія функціональних стилів у сучасних російській та українській мовах // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 112–118.
15. *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. – Харьков: Изд. М. В. Потебни, 1905.
16. *Рильський М. Т.* Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство // Зібрання творів у двадцяти томах / (ред.) Дей О. І., Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1987. Т. 16.

17. *Рыльский М. Ф.* Об украинских думах [Предисловие] // Украинские думы [пер. с укр., прим.] Литвак Г. Н. – Симферополь, 1958. – С. 3–6.
18. *Тараненко О. О.* Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 30–55.
19. *Франко І. Я.* Літературно-критичні статті // Твори у двадцяти томах / (ред.) Білецький О. І. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 16.
20. *Франко І. Я.* З наукових перекладів / Економічні праці (1878–1887) // Збір. творів у п'ятдесяти томах / (ред.) Дерев'янкін Т. І., Перковський А. Л. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44/1. – С. 581–609.

References

1. Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К. : Наук. думка, 1968 [Bahmut Y. A. Problemy perekladu suspilno-politychnoyi literatury ukrayinskoju movoyu. – K. : Nauk. dumka, 1968].
2. Багмут Й. А., Русанівський В. М. Рідне слово: Розвиток мови й мовознавства в УРСР. – К. : Наук. думка, 1969 [Bahmut Y. A., Rusaniv's'kyi V. M. Ridne slovo: Rozvytok movy i movoznavstva v URSR. – K. : Nauk. Dumka, 1969].
3. Багмут И. А. Принципы перевода на украинский язык сочинений В. И. Ленина и сочинений И. В. Сталина / автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев: Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР, 1953 [Bahmut I. A. Printsypy perevoda na ukrainskiy yazyk sochineniy V. I. Lenina i sochineniy I. V. Stalina / avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Kiev: Institut yazykoznaneya im. A. A. Potebni AN USSR, 1953].
4. Багмут Й. А. (Некролог) // Мовознавство, 1968, 5. – С. 96 [Bahmut Y. A. (Nekrolog) // Movoznavstvo, 1968, 5. – S. 96].
5. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : Библиографический словарь, 2 (А–К), Минск: Изд-во БГУ, 1977. – С. 8–11 [Bulahov M. G. Vostochnoslavjanskie yazykovedy: Biobibliograficheskij slovar', 2 (A–K). – Minsk: Izd-vo BGU, 1977. – S. 8–11].
6. Булаховський Л. А. Українська мова серед інших слов'янських // Українська література, 1942, 5–6. – С. 241–256 [Bulahov's'kyi L. A. Ukrayins'ka mova sered inshyh slovyans'kyh // Ukrayins'ka literature, 1942, 5–6. – S. 241–256].
7. Булаховський Л. А. Нариси з мовознавства, // Українська мова в школі, 1952, 4. – С. 15–22 [Bulahov's'kyi L. A. Narysy z movoznavstva // Ukrayins'ka mova v shkoli, 1952, 4. – S. 15–22].

8. Булаховский Л. А. Некоторые соображения о перспективах развития советской лингвистической науки // Вопросы языкознания, 1959, 4. – С. 106–108 [Bulahovskiy L. A. Nekotoryie soobrazheniya o perspektivah razvitiya sovetskoy lingvisticheskoy nauki // Voprosy yazykoznaniiya, 1959, 4. – S. 106–108].

9. Воробйова С. А., Молодід Т.К. Російсько-український словник соціально-економічної лексики. – К. : Наук. думка, 1966 [Vorobyova S. A., Molodid T. K. Rosiys'ko-ukrayins'kyi slovnyk social'no-ekonomichnoyi leksyky. – K. : Nauk. Dumka, 1966].

10. Железняк М. Г. Багмут Йосип Адріанович // Енциклопедія Сучасної України, (ред.) Дзюба І. М., Курас І. Ф. та ін. – К., 2003, Т. 2. – С. 61 [Zheleznyak M.G. Bahmut Yosyp Adrianovych // Encyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny, (red.) Dzyuba I. M., Kuras I. F. ta in. – K., 2003, T. 2. – S. 61].

11. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (1930–2005). Матеріали до історії, (ред.) Скляренко В. Г. – К. : Довіра, 2005 [Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrayiny (1930–2005). Materialy do istoriyi, (red.) Skl'arenko V.G. – K. : Dovira, 2005].

12. Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004 [Masenko L. T. Mova i suspil'stvo : Postkolonial'nyi vymir. – K. : Vyd. dim “KM Akademiya”, 2004].

13. Мудрості від Максима Рильського: Вислови, поради, роздуми про філософію буття. Упор. М. Г. Рильський / Літер.-худ. видання. – Вид. 1. – К. : «Успіх і кар'єра», 2018 [Mudrosti vid Maksyma Ryl's'koho: Vyslovy, porady, rozdumy pro filosofiyu butt'a. Upor. M.G. Ryl's'kyj / Liter.-hud. vydann'a. – Vyd. 1. – K. : «Uspih i karyera», 2018].

14. Озерова Н. Г., Синиця І. А. Взаємодія функціональних стилів у сучасних російській та українській мовах // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 112–118 [Ozerova N. G., Synytsa I. A. Vzaemodiya funktsional'nyh styliv u suchasnyh rosiys'kiy ta ukrayins'kiy movah // Movoznavstvo, 2003, 2–3. – S. 112–118].

15. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. – Харьков: Изд. М. В. Потебни, 1905 [Potebn'a A. A. Iz zapisok po teorii slovesnosti. Poeziya i proza. Tropy vi figury. Myshlenie poeticheskoe I mificheskoe. – Har'kov: Izd. M. V. Potebni, 1905].

16. Рильський М. Т. Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство // Зібрання творів у двадцяти томах / (ред.) Дей О. І., Русанівський. – К. : Наук. думка, 1987. Т. 16 [Ryl's'kyi M.T. Fol'klorystyka, teoriya perekladu, movoznavstvo // Zibrann'a tvoriv u dvadts'aty tomah / (red.) Dey O. I., Rusanivs'kyi V. M. – K. : Nauk. Dumka, 1987. T. 16].

17. РЫЛЬСКИЙ М. Ф. Об украинских думах [Предисловие] // Украинские думы [пер. с укр., прим.] Литвак Г. Н. – Симферополь, 1958. – С. 3–6 [Ryl'skiy M.F. Ob ukrainskih dumah (Predislovie) // Ukrainskie dumy (per. s ukr., prim.) Litvak G. N. – Simferopol', 1958. – S. 3–6].

18. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 30–55 [Taratenko O. O. Movna situatsiya ta movna polityka v suchasniy Ukraini // Movoznavstvo, 2003, 2–3. – S. 30–55].

19. Франко І. Я. Літературно-критичні статті // Твори у двадцяти томах / (ред.) Білецький О. І. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1955. Т. 16 [Franko I. Y. Literaturno-krytychni statti // Tvory u dvadtsyati tomah / (red.) Bilets'kyi O. I. – K. : Derzh. vyd-vo hud. lit-ry, 1955. T.16].

20. Франко І. Я. З наукових перекладів / Економічні праці (1878–1887) // Збір. творів у п'ятдесяти томах / (ред.) Дерев'янкін Т. І., Перковський А. Л. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44/1. – С. 581–609 [Franko I.Y. Z naukovykh perekladiv / Ekonomichni pratsi (1878–1887) // Zibr. tvoriv u pyatdesaty tomah / (red.) Derevyankin T.I., Perkovs'kyi A.L. – K. : Nauk. dumka, 1984. – T. 44/1. – S. 581–609].

Стаття надійшла до редакції 10.07.2018.

Oksana Mykytenko,

Dr. philol. Sciences, senior researcher,

Ukraine, Kyiv

The Theory and Practice of Scientific Translation: Y.A. Bahmut (commemorating the 50th anniversary of his death)

The paper deals with the scientific activity of the eminent Ukrainian linguist and translator Yosyp Adrianovich Bahmut (1905–1968), whose works were devoted to the formation of Ukrainian social and political vocabulary, as well as to the language and style of fiction and social and political literature translations into Ukrainian. Working together with L.A. Bulahovsky and M.T. Rylsky, Yosyp Bahmut was among those who revived the Ukrainian Slav philology tradition broken off in 20–30th, and furthered the «development of Ukrainian scientific language» (M. Rylsky), especially in the field of lexicology and lexicography. He stressed the normative linguistics' role and insisted upon the highest possible faithfulness of scientific translation, in particular when it deals with idiomatic constructions and phraseology units. Y. Bahmut mentioned the necessity to develop the stylistic devices of the Ukrainian language and emphasized the social role of its standardization.

Keywords: Yosyp Bahmut, Ukrainian language, translation, social and political literature, Slav philology.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ БОЛГАРСЬКОЇ МОВИ З КОМПОНЕНТОМ «ФІТОНІМ»: МЕХАНІЗМИ УТВОРЕННЯ

У статті описано значення болгарських фразеологізмів, в основу яких входить назва фітоніма. З цією метою ми прослідкували основні закономірності та принципи включення назв фітонімів до складу фразеологізмів болгарської мови. На основі аналізу масиву матеріалу та співставлення його з болгарськими традиціями, віруваннями, особливістю світобудови ми виокремили п'ять найпоширеніших груп мотиваційних основ, на основі яких фітоніми увійшли у склад фразеологічних зворотів.

Ключові слова: фразеологія, мотиваційні основи, фітоніми.

Національно-культурна семантика мови важлива і цікава поза залежністю від конкретної мови і є присутньою на всіх її рівнях: і в граматиці, і в синтаксисі, і в фонетиці. Однак найбільш повно і яскраво вона виявляється в таких одиницях мови як фразеологізми. Саме цей шар мови безпосередньо називає предмети і явища навколишнього світу, фіксує зміст, що відображає умови життя народу-носія тієї чи іншої мови, будучи дзеркалом і охоронцем національної культури.

Теоретична розробка і дослідження фразеології як науки в болгарському мовознавстві почалася в 50-х роках ХХ ст. Вперше про фразеологію було згадано у підручниках для шкіл та вищих навчальних закладів (Ст. Стойков у 1952 р. в «Български език за X и XI класс на средните общообразователни училища»; Л. Андрейчин в 1953 р. в «Съвременен български език, Учебник за I курс на учителски институти»; В. Георгиев в 1958 р. в «Увод в езикознанието»). Фразеологію у цих підручниках розглядають як розділ лексикології. За традицією так само її розглядає і Р. Русинов в «Учебник по лексикология на българския език» в 1979 р.

Інтерес до фразеології першими проявляють лексикографи-автори першого тритомного академічного словника болгарської мови (З. Генадиева, С. Спасова). У той же час фразеологією починають цікавитися дослідники мови окремих письменників, передусім тих, що справили значний вплив на розвиток болгарської літературної мови, а саме: Р. Мутафчиев (1954 р.) – фразеологія у творчості Хр. Смирненського, К. Попов (1956 р.) – фразеологія у творчості П. Р. Славейкова., Л. Андрейчин та З. Генадиева (1962) – фразеологія у творчості ХР. Ботева, В. Попова – фразеологія у творчості Л. Каравелова та ін. Проводяться також дослідження з іноземної фразеології, зокрема англійської (Ж. Молхова, 1960 р.) та французької (Б. Николов, 1959 р.).

Болгарські науковці приділяють увагу передусім питанням, що пов'язані із сутністю і характеристикою фразеологізмів (С. Спасова, К. Ничева), із семантичною класифікацією фразеологізмів (З. Генадиева, С. Спасова), із характеристикою окремих груп фразеологізмів з огляду на їх семантику з точки зору загального чи конкретного підходу до розгляду фразеологізмів (З. Генадиева, С. Спасова, А. Кошелєв, К. Ничева, В. Вапроджиев, В. Кювлиева), із формою фразеологічної одиниці (Кр. Чолакова, М. Леонидова, А. Кошелєв), із варіантами фразеологізмів (С. Спасова, Кр. Чолакова), із лексичним складом фразеологізмів (М. Леонидова, С. Спасова, К. Ничева).

Попри важливе значення, що виконують фразеологізми у загальній системі мови, вони є найбільш «яскравою частиною» образно – номінативної картини світу. Сукупність фразеологічних одиниць, як підкреслюють культурологи, формує фразеологічну картину світу.

Сучасні етнолінгвісти розглядають фразеологізми в категоріях культури: «пошук зв'язку між образом, що відбитий номінативною одиницею зі стереотипами, символами, міфологемами та іншими знаками національної та загальнолюдської культури, що засвоєна народом-носієм мови, є необхідним для з'ясування етнокультурних особливостей, адже система образних основ фразеологізмів є засобом утілення та накопичення основ культурно-національного світогляду й соціального досвіду етносу» [3, с. 46].

Саме образне уявлення дійсності, яке відбиває побутово-емпіричний, історичний чи духовний досвід мовного колективу, пов'язаний з його культурними традиціями, викликає появу фразеологізмів у мовах. Це пояснюється тим, що суб'єкт номінації та мовленнєвої діяльності – це завжди суб'єкт національної культури [6, с. 25].

Використання у фразеологізмах компонентів на позначення назв рослин зумовлене територіальною поширеністю даних реалій, їх національною специфікою та частотою вживання у повсякденному спілкуванні.

У болгарській мові в фразеологізмах вживаються загальні назви – «*билки*» («лікувальні трави»), «*цвете*» («квітка»), «*трева*» («трава»), «*дърво*» («дерево»), «*злак*» («злак»); конкретні назви квітів, кущів, трав, дерев та їх плодів – «*соняшник*»), «*роза*» («троянда»), «*босилек*» («базилік»), «*круша*» («груша»), «*лозе*» («виноград»); назви частин рослин та дерев – «*клон*» («гілка»), «*корен*» («корінь»). Таке різноманіття ще раз підтверджує тезу етнолінгвістів про нерозривність зв'язку між життєвими реаліями та мовною картиною світу [3, с. 41].

Щодо механізму перенесення реалій, пов'язаних із фітонімами, у фразеологізми, можна виокремити наступні закономірності:

1. Перенесення на основі традицій:

Връщам китката /букв. «Повертати букет»/ – за традицією, при сватанні наречений вручав дівчині букет, перев'язаний червоною стрічкою, на якій висіло намисто або перстень. Якщо дівчина приймала букет, це означало згоду, якщо ні – відмову. Значення цього фразеологізму – відмова на чийсь пропозицію. В українській мові цьому фразеологізмові відповідає вислів «Вертати гарбуза».

Късно е, либе, за китката /букв. «Пізно, люба(-ий), для букету»/ – пов'язано з традицією сватання: як не можна ще раз засвататися до заміжньої жінки, так і не можна повернути втрачених можливостей. Фразеологізм означає «робити щось із запізненням», «змінювати своє рішення, коли справа вже зроблена». В українській фразеологічній традиції цьому вислову відповідає фразеологізм «Замкнув стайню, як коні вкрали».

Босилек да ти занесат /букв. «Щоб тобі базилік занесли»/ – базилік тісно пов'язаний з поховальними традиціями: водою

з базиліком омивали тіло покійника, серед квітів, які несуть на могилу, обов'язково має бути базилік як оберіг від усього злого. Тому побажання «щоб тобі швидше базилік принесли» відповідає смертельному прокльону. Аналогом в українській мові є вираз «А бодай тебе чорти вхопили!» [3, с. 22–23].

Давам ментата / букв. «Давати м'яту» / – в давнину м'ятою обкурювали приміщення, щоб прогнати злих духів, освіжити оселю, вважалося, що м'ята володіє здатністю також прояснювати думки. На основі цих давніх «очисних» властивостей м'яти і відбулося перенесення реалії у фразеологізм, який означає «очищати, прояснювати щось» [2, с. 56–57].

Гърне и коприва /букв. «Горщик та кропива» / – у болгар існувала традиція в день св. Іоана Предтечі варити кашу з кропиви і їсти декілька ложок «за нова кръв» (для оновлення крові), покращення здоров'я, захисту від «нечистої сили», тому горщик і кропива вважалися нероздільними. В українській мові відповідником є вираз «Нерозлий вода» [1, с. 63].

2. Перенесення за формою (особливістю будови):

И аз не съм цвете /букв. «І я не квітка» / – краса квітів описується у фольклорі, звеличується у літературі, тому у свідомості сприймається як щось ідеальне, як еталон, тому «і я не квітка» означає «та й я не ідеал» [3, с. 86].

Не съм цвете за мирисане / букв. «Я не квітка, щоб мене нюхати» / – квіти асоціюються з ніжністю, красою, добротою, привітністю, вони приваблюють своїм ароматом. Людину, про яку кажуть «не е цвете за мирисане» можна охарактеризувати абсолютно протилежними значеннями [4, с. 75].

Залепям се като репей о дрехата / букв. «Причепився, як реп'ях до одягу» / – назва реп'яха походить від гр. *lappa* – «хапати», «чіплятися» і зумовлена особливістю будови квітки лопуха, що має шипуваті, загострені на верхівці гачкуваті листочки і має властивість «чіплятися» до одягу. Фразеологізм вживають, коли характеризують набридливу особу [4, с. 48].

Като два стръка иглика /букв. «Як два стебла первоцвіта» / – первоцвіт має зонтикоподібне суцвіття, стебла, на яких ростуть квіти однакові за товщиною, довжиною, кольором. Квіти поширені по всій території Болгарії, тому порівняння «однакові, як стебла

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) первоцвіта» є зрозумілим для абсолютної більшості населення [2, с. 67].

Пикал на коприва / букв. «Шип на кропиві» / – на листі і стеблах кропиви є жалкі волоски, на основі властивостей яких відбулося перенесення фізичного ужалення кропивою на моральне «ужалення словом» розлюченої людини. Фразеологізм вживають для характеристики людини «гострої на язик» [2, с. 49–50].

Сльнчоглед-партия / букв. «Соняшник-партія» / – соняшник – тепло- і світлолюбива рослина, особливістю якої є те, що вона повертає своє суцвіття протягом дня за Сонцем. Людину, яка не має власної думки, а змінює її залежно від поглядів співрозмовника, порівнюють із соняшником, який залежить від руху Сонця.

Пътя ми е постлан с рози / букв. «Мій шлях устелений трояндами» / – асоціація відбувається на основі будови пелюсток троянди, які характеризуються своєю легкістю, м'якістю, приємним ароматом. Дорога, встелена пелюстками троянд, завжди буде легкою і вдалою.

От трън трендафил / букв. «Троянда з терена» / – перенесення відбувається на основі суперечності: терен троянду не родить – у поганих батьків рідко бувають хороші діти.

3. Перенесення за кольором:

Обирам божура / букв. «Зривати півонії» / – квіти півонії рожевого, зрідка червоного кольору, слово «обирам» – збирати, зрізати вжито у переносному значенні, а саме – набувати властивості чогось, в даному випадку – червоніти. В українській мові аналогом є фразеологізм «Пекти раків».

4. Перенесення за смаком:

Люта билка / букв. «Пекуча трава» / – перенесення на основі відчуттів, злість, негатив від іншої людини відчувається як гострий, пекучий смак.

Храня с пелин някого / букв. «Годувати когось полином» / – полин має гіркий смак, примусово годувати когось полином означає робити йому неприємно, змушувати страждати.

5. Перенесення за місцем розташування:

Билки дия по баира / букв. «Шукати трави на пагорбах» / – трави ростуть і в полях, і в горах, і на пагорбах, шукати їх там – означає створювати враження активної роботи з метою її уникнення. Ще

одне значення – «марно щось шукати» аналогічно до українського вислову «Шукати вітру в полі» [5, с. 8–10].

Стайно (парниково) цвєте / букв. «Кімнатна (теплична) квіт-ка» / – наголошується на обмеженості простору (кімната, теплиця – закриті приміщення), про людину, яка відмежовується від навколишнього світу, веде усамітнений спосіб життя, ховається за стінами кімнати.

Отже, фітоніми входять до складу фразеологізмів на основі народних традицій, особливостей форми, будови, смаку, території поширення. Значення фразеологізмів часто залежить від особливостей будови реалії, яку позначають фітоніми («Като пикал на копрова»), від території поширення реалії («Билки дияря по баира»), від застосування цих реалій в певних обрядах («Давам ментата»). Це ще раз підтверджує, що фразеологізми є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього сущого; вони акумулюють культурні прагнення народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації. Фразеологічні одиниці ввібрали історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші порухи нашого серця, розказують про неосяжний світ людських почувань, вражають точністю асоціацій між природою, звичайними життєвими фактами і людською поведінкою, нашими емоціями й учинками. Вони – скарбниця поетичних уявлень народу. Усе матеріальне життя, обряди, вірування, повір'я, забобони відклалися в стереотипах поведінки будь-якого народу й вербалізувалися в численних фразеологізмах.

Список використаних джерел

1. *Варбот Ж.* Этимология // Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН – М. : Пробел-2000, 2012. – 432 с.

2. *Китанова М.* Фитоморфният (растителният) код в българската роднинска терминология и семантичната опозиция «свой – чужд» URL: <http://liternet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi – za – chuzhdite/fitomorfniyat.htm4>.

3. *Ничева К.* Българска фразеология // Наука и изкуство – София, 1987. – 243 с.

4. *Пащенко О. М.* Етимология ботаничної номенклатури в слов'янській

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
лексикографічній традиції //Лінгвістика: Зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во
ЛНПУ імені Тараса Шевченка «Альма-матер», 2006. – № 1(7). – С. 37–42.

5. *Сабодощ, І. В.* Народні назви рослин і наукова ботанічна
номенклатура/ URL: [http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/
Magazine28-6.pdf](http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf).

6. *Трубачев О. Н.* Задачи этимологических исследований в области
славянских языков// Краткие сообщения Института славяноведения АН
СССР. 1961. – 110 с.

References

1. Varbot. Zh. (2012) [Etymology] In-t rus. iaz. im. V. V. Vinogradova
RAN. Moskva: Probel-2000. – 432 p.

2. Kitanova M. [Pytonyms (plants) code in Bulgarian family terminology
and semantical opposition “our-foreign”] URL: [http://liternet.bg/publish29/
maria-kitanova/svoi - za - chuzhdite/fitomorfniiat.htm4](http://liternet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi - za - chuzhdite/fitomorfniiat.htm4)

3. Pashchenko O.(2006) [Etymology of the botanical nomenclature in the
Slavic lexicographic tradition] Lnhvistyka: Zb. nauk. pr. – Luhansk: Vyd-vo
LNPU imeni Tarasa Shevchenka “Alma-mater” – №1(7). – P. 37–42.

4. Sabadosh I. [Folk names of plants and scientific botanical nomenclature]
URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf>.

5. Trubachev O. (1961) [The tasks of etymological research in the field
of Slavic languages] Kratkije soobshcheniia Instituta slavianovedeniia AN
SSSR. – 110 p.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2018.

Eugenia Smyrna

student of the Institute of Philology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Ukraine, Kyiv

Frazeology of the bulgarian language with the component of fitonim: mechanisms of the development

The article describes the meaning of Bulgarian phraseology, which is
based on the name of phytonym. To this end, we followed the basic laws and
principles of the inclusion of phytonyms in the phraseology of the Bulgarian
language. On the basis of the analysis of the mass of the material and its
comparison with the Bulgarian traditions, beliefs, peculiarities of the universe
we have identified the five most common groups of motivational baseline on
the basis of which phytonyms are part of the phraseological units.

Keywords: phraseology, motivational baseline, phytonyms.

Розділ II. СЛАВІСТИЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.163.2.

Альона Бірюк,

студентка магістратури КНУ ім. Т. Шевченка,
Україна, Київ

БОЛГАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті представлено історію виникнення і розвитку болгарсько-української перекладацької справи. Історія перекладів з болгарської мови на українську починається з 10 ст. і пов'язана з прийняттям Київською Руссю християнства. Період, коли перекладів з'являється найбільше, припадає на 1960–1980-ті рр. Далі кількість перекладів зі слов'янських літератур, в тому числі і з болгарської мови, відчутно зменшується.

Стаття окреслює причини непопулярності творів сучасної болгарської літератури серед українців. У ній названо імена сучасних перекладачів та назви творів, які вийшли за останні чотири роки.

Ключові слова: художній переклад, болгарська література, слов'янські літератури, сучасний переклад болгарської літератури.

У розвитку і збагаченні національної культури вагому роль відіграє художній переклад. Завдяки перекладам художньої літератури людство має можливість ознайомитися з культурними скарбами інших народів, виникає своєрідна міжкультурна взаємодія, внаслідок чого відбувається еволюція культури та літератури як її складової на національному ґрунті.

Перекладна література, що потрапляє в культурний простір іншого народу, вступає у складні взаємостосунки з його оригінальною літературою і суттєво доповнює літературний процес, розширює його тематичні, жанрово-змістові, естетичні межі [3, с. 75].

Іржи Левий у праці «Мистецтво перекладу» («Искусство перевода») стверджує, що процесі перекладу матеріал однієї мови

замінюється матеріалом іншої, і, отже, всі художні засоби мовного порядку перекладач створює сам, на рідній мові, заново; таким чином, в області мови переклад – справжня оригінальна творчість. Переклад як твір – художня репродукція, художнє відтворення, переклад як процес – справжня творчість, переклад як тип мистецтва – проміжна категорія між виконавчим мистецтвом і оригінальною творчістю [1, с. 41–55]. Тому цілком логічним є те, що всі перекладачі й самі є талановитими поетами та письменниками.

Болгарська література – найдавніша серед слов'янських літератур. Її зародження припадає на другу половину 9 ст. і пов'язане з виникненням слов'янської писемності, створеної Кирилом і Мефодієм. Діяльність письменників 9–10 ст. Климента Охридського, Константина Преславського, Іоанна Екзарха Болгарського, Чорноризця Храбра та ін. в цілому мала проповідницький і просвітительський характер і відбивала теоцентричний світогляд відповідно до свого часу.

Історія перекладів з болгарської мови на українську має давнє коріння. Після поширення християнства у Київській Русі Болгарія стала своєрідним посередником для розповсюдження релігійних творів. Християнська література болгарського зразка справила вагомий вплив на творення оригінальної руської літератури. Оксана Сліпушко, сучасний літературознавець, у книзі «Софія Київська» про перекладну літературу Київської Русі висловила так: «Ця література, що розходилася спочатку в болгарських перекладах та переробках, дедалі більше перероблялася переписувачами і, обтираючись у повсякчасному вжитку, набирала дедалі виразніших місцевих ознак, одкидала одні деталі, приймала натомість інші й, таким чином, потроху входила органічною часткою в наше письменство. Процес входження цієї літератури у киево-руське духовне життя полегшувався і прискорювався завдяки тому, що старослов'янська (староболгарська) мова була близькою нашим книжникам» [2, с. 31–40].

Таким чином, у давній українській літературі з'явилися такі твори як «Фізіолог», «Шестиднев» Іоана Екзарха Болгарського, збірка афоризмів «Бджола» та ін.

Якщо з 10 до 12 ст. болгарська література сприяла становленню літератури Київської Русі, то з кінця XIII до середини XIV ст. (після

звільнення від візантійського ярма) спостерігається зворотний процес: до болгар із Київської Русі надходять оригінальні твори – «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Слово про віру варязьку» Феодосія Печерського, «Житіє Феодосія Печерського» Нестора, повчання Кирила Туровського.

Протягом 14–15 ст. з поневоленої Османською імперією Болгарії деякі культурні діячі прибувають на Україну, в Білорусію, Росію. Київським, потім московським митрополитом став Кипріян, пізніше митрополитом київським – Григорій Цамблак; вони ввели у проповідь властивий південнослов'янській літературі риторичний стиль – «плетіння слес».

Після тривалого затишшя у 30–40-х рр. культурне та літературне життя Болгарії помітно поживається завдяки діяльності П. Берона, В. Априлова, Н. Бозвелі, Н. Рильського, К. Фотинова, Н. Герова та ін. І протягом 50–70-х рр. література остаточно складається як специфічна форма суспільної свідомості болгар. Цей процес відбувається в умовах піднесення національно-визвольної боротьби, тісних контактів з Російською імперією і, зокрема, Україною, впливу передових суспільних ідей і творчості видатних російських і українських письменників, революційно-демократичної критики. Розвивається поезія (Д. Чинтулов, П. Г. Раковський, Н. Козлев, Л. Каравелов, І. Вазов), проза (В. Друмев, Л. Каравелов, І. Блисков), драматургія (Д. Войников, В. Друмев).

У 19 ст. розпочинається новий етап в болгарсько-українських літературних взаєминах. Культурне і літературне життя Болгарії 30–70-х рр. було предметом вивчення російських і українських вчених – Ю. Венеліна, М. Мурзакевича, І. Срезневського, О. Бодянського, В. Григоровича.

Революційно-демократичні критики Л. Каравелов, Хр. Ботев, І. Вазов, Р. Жинзіфов, які деякий час жили в Росії й на Україні, а також П. Славейков стають пропагандистами творів Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін. у Болгарії. На цей час припадають перші болгарські переклади творів Т. Шевченка (Р. Жинзіфов, Л. Каравелов, П. Р. Славейков), Марка Вовчка (Л. Каравелов), драми М. Костомарова «Кремуцій Корд» (Хр. Ботев). Творчість Т. Шевченка мала значний вплив на розвиток тогочасної болгарської

поезії (проблематика, поетика, особливості віршування, опора на фольклорні традиції). «Народні оповідання» Марка Вовчка сприяли розвиткові болгарської прози (демократичний пафос, герой-оповідач, композиційно-стильові прийоми). Болгарська література цього періоду розвивається у руслі реалізму.

Після визволення Болгарії від османського ярма (1878) триває розвиток реалізму, але у творах, присвячених подіям визвольної боротьби, ще відчутний струмінь героїчної романтики (роман «Під ігом» («Под игото»), цикл «Епопея забутих» («Епопея на забравените») І. Вазова, поема «Кривава пісня» («Кървава песен») П. Славейкова, мемуари «У темниці» («В тъмница») К. Величкова) [9, с. 208–215].

Зміцненню науково-творчих контактів Болгарії та України сприяла діяльність М. Драгоманова, І. Шишманова, М. Дринова, І. Франка, М. Павлика, В. Гнатюка. Михайло Драгоманов брав участь у заснуванні Софійського університету ім. Климента Охридського і навіть отримав пропозицію зайняти ректорське крісло [5, с. 37].

У розвитку українсько-болгарських взаємин останньої чверті 19 – поч. 20 ст. найпомітнішу роль відігравав видатний український письменник, вчений і громадсько-політичний діяч революційно-демократичного напрямку І. Франко, який все життя боровся за зближення, співпрацю і дружбу народів.

1882 р. у статті «Чи ми хоч тепер прокинемось?» І. Франко прагне переконати українську інтелігенцію, що «...всяка наша, хоч би й як демократична й поступова робота над здвиженням і організацією нашого люду не піде успішно і не принесе, добрих плодів, доки ми не станемо бік о бік з сусідніми над слов'янськими народами, так само зорганізованими до такої ж, як ми боротьби». Далі він зазначає, що завдання української демократії полягає не тільки в тому, щоб пробуджувати і організовувати власний народ, а й сусідні народи, бо саме в цьому виявлятиметься «...наш український інтернаціоналізм, котрий один тільки може і нам в нашій власній хаті подати більше сили та ваги і виробити нам прихильність та дружність у сусідніх нам народів» [4, с. 14].

Так, 1888 р. у збірнику «Зерна» (додаток до газети «Буковина») І. Франко опублікував свої переклади чотирьох гайдуцьких

пісень із збірки Л. Каравелова. Зацікавленість українського письменника болгарською народною піснею простежується і в його «Студіях над українськими народними піснями», в яких автор аналізує вплив болгарських народних пісень 16 ст. на ряд українських.

Безпосереднє творче спілкування з П. Тодоровим дало поштовх О. Кобилянській до створення повісті «В неділю рано зілля копала».

На початку ХХ ст. в болгарській літературі визначилась ідейно-стильова течія, в якій значною мірою виявились індивідуалістичні настрої, естетський формалізм, вплив європейського декадентського мистецтва. Провідником і теоретиком її виступив доктор Кр. Кристев – редактор журналу «Думка» («Мисль»), навколо якого гуртувалися відомі болгарські письменники: П. Славейков, П. Яворов, П. Тодоров, К. Хрістов. Символістську течію представляли Т. Траянов, Н. Лілієв, Д. Дебелянов а також ранніми творами Л. Стоянов, Е. Попдімітров, Хр. Ясенов.

Після Жовтневої революції у період українсько-болгарські літературні зв'язки набувають нового характеру. У 1934 Л. Стоянов переклав вірш П. Тичини «Вітер з України» і опублікував у г. «Щит» разом із статтею О. Білецького про творчість українського поета. Значну популярність у Болгарії здобула п'єса О. Корнійчука «Платон Кречет», яка ставилась у театрах країни. В пресі з'являлися проблемні й оглядові статті про радянську культуру і літературу (ст. «Українська література розквітає», 1934) і нариси «Вісім років у Радянському Союзі» М. Марчевського (1934), «У Країні Рад» А. Златарова (1936), «У країні, що будує соціалізм» П. Напетова). Але відчутно, що українська література мислилася болгарами як складова радянської.

Значну роль у публікації творів болгарських пролетарських письменників в Україні відігравав Держнацменвидав УРСР. У діяльності видавництва брали участь Г. Бакалов, М. Марчевський, К. Кюлявков та ін., які в кін. 20-х – на поч. 30-х рр. жили на Україні як політемігранти. Український читач ширше знайомиться з болгарською класикою – виходять збірка поезій Хр. Ботева у перекладі В. Сосюри, твори І. Вазова, «Бай Ганьо» А. Константінова та ін.

Особливість українсько-болгарських літературних зв'язків після 1944 зумовлена єдністю суспільно-політичних ідеалів та суспільної практики радянського і болгарського народів.

Загалом більшість існуючих перекладів з болгарської літератури припадає на 1960–1980-ті рр. Олекса Ющенко перекладає твори Ніколи Фурнаджієва. Пізніше з'являються переклади з болгарської здійснені Марком Зісманом, Олександром Кетковим, Дмитром Павличком, Миколою Сингаївським, Наталією Бондар. Дмитро Павличко упорядкував «Антологію болгарської поезії», що стало вагомим кроком в українсько-болгарських культурних відносинах. Таким чином, в українську літературу органічно увійшла поезія Івана Вазова, Христо Ботева, Ніколи Вапцарова, Павла Вежинова, Єлисавети Багряної, Дори Габе, Атанаса Далчева та багатьох інших.

Олександр Кетков крім того, що займався перекладами болгарської поезії, займав посаду заступника голови правління Товариства українсько-болгарської дружби (1958–1991), засновником і почесним головою Київського товариства болгарської культури «Родолубие» (1990–1991). За активну пропаганду болгарської літератури в Україні уряд НРБ нагородив його, а також Д. Павличка, В. Захаржевську, Д. Білоуса і багатьох українських письменників і літературознавців, орденом Кирила і Мефодія.

Сьогодні перекладів з болгарської мови з'являється не так багато порівняно з періодом, коли Україна перебувала в СРСР. Насамперед, – це пов'язано з тим, що тоді література перекладалась і створювалась в інтересах держави, інтерес до слов'янських літератур був значним. У цей період поряд з естетично цінними творами з'являються ідеологічно зумовлені переклади творів. Так Дмитро Білоус переклав «Полум'я свободи» (з поеми про Леніна) Христо Белева; Олександр Кеткову належить переклад твору Веселіна Андрєєва «Ленін: етюд» та ін.) [9, с. 208–215].

Відповідно можемо зробити висновок, що якщо раніше переклади болгарського літературного мистецтва з'являлись в Україні завдяки втручання політичних сил у мистецтво, прагненню зблизити «братні слов'янські народи», ідеї так званого «руського миру». Нині ж художній переклад – це комерційна діяльність. І пропозиція прямо залежна від попиту. Виникає

питання: чому немає попиту на болгарську літературу сьогодні?

Остап Сливинський – відомий український перекладач – в інтерв'ю, яке він дав виданню «ЛітАкцент», висловив свою точку зору щодо сучасних перекладів зі слов'янських мов. З позитивного перекладач відзначає, по-перше, те, що нині перекладацький процес поступово стає цілісним, з'являється більше фахівців; по-друге, видавництва почали вкладати власні кошти у видання українських перекладів, не чекаючи дофінансування ззовні. Сливинський також підкреслює вагу стимулу видавництв. Щодо негативних рис автор говорить про те, що видавництва залишаються «у хвості російських», тобто їх цікавлять ті самі тексти, що і російські видавництва; іншим негативним явищем сучасної перекладацької справи є те, що за переклади беруться некомпетентні люди [7].

Втрата популярності болгарської літератури в Україні, безперечно, пов'язана і з місцем слов'янських літератур серед навчальної програми Світової літератури у школі та ВНЗ. Український читач просто не знає про видатних, відомих у всьому світі поетів та письменників слов'янського літературного простору.

Серед сучасних перекладачів художньої болгарської літератури слід назвати Олександра Астаф'єва, який перекладав поетичні твори; Анну Багряну, вже згаданого Остапа Сливинського та Надію Миськів.

Анна Багряна має блискучі переклади з болгарської поетичних творів, з-під її пера виходять такі двомовні видання як «Двете Багряни във ВЕЧНАТА И СВЯТАТА. Поезії Елисавети Багряної (двомовне болгарсько-українське видання)» 2009 р.; «Дора Габе. Сонце, почекай! (двомовне болгарсько-українське видання)» 2012 р.; а також книги поезій «Димитр Христов. Крізь кордони. Поезії» (Серія «Сучасна балканська поезія»); «Боян Ангелов. Вибір: поезія» 2013 р.

Остапу Сливинському належить переклад посмодерного роману сучасного болгарського письменника Георгі Господінова. Твір має назву «Природний роман», невеликий за обсягом, непростий для сприйняття пересічного читача. Сам Сливинський в одному з інтерв'ю висловився про «Природний роман» так:

«Невеликий приголомшливий твір про втрату і бездомність, про те, що все у світі спрощується і укладається в якісь прості формули, які остаточно виявляються такими простими, що аж цілком незрозумілими. І що все у житті виринає з дитинства і в нього ж повертається» [6].

2015 року вийшов переклад Надії Миськів роману Еміла Андреєва «Скляна ріка» («Стьклена река»). Роман є однією з найбільш продаваних книг у Болгарії, насичений легендами, містикією, елементами богомільства – все це майстерно сплетено у продукт літературного мистецтва.

Осмилюючи феномен болгарсько-українських культурних відносин, варто згадати книгу 2016 року «Сестра моя Софія», видана газетою «День». У книзі осмислено історію Болгарії таким чином, що ми знаходимо відповіді на питання української історії. Лариса Івшина – головний редактор книги у передмові говорить: «І ми, І Болгарія багато разів відроджували свою надію та державність буквально з попелу. Завдяки чому? І як це вдавалося? Шукаючи відповіді на це запитання, читач знайде розгадку багатьох таємниць та дізнається про безліч інтригуючи паралелей» [8, с. 5–6].

Без сумнівів, література завжди залежить від історичного минулого, тому в контексті осмислення історії перекладацької справи з болгарської мови, важливо розуміти, чому в певний час українському читачеві були близькі тексти болгарської літератури. Болгарська література є невід’ємною частиною європейського літературного процесу, тому важливо, щоб в Україні перекладались твори болгарської та інших слов’янських літератур.

Отже, історія української літератури та історія болгарської літератури тісно пов’язані. Їх сюжети, теми та ідеї переплітаються, тому переклади з болгарської літератури не чужі українському читачеві.

Список використаних джерел

1. *Левый И.* Искусство перевода. / Иржи Левый. – М. : Изд. «Прогресс», 1974. – С. 41–55.
2. *Слінушко О.* Софія київська: українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X–XIII століття) : Київ : Аконіт, 2002. – С. 31–40.
3. *Тетеріна О.* Художній переклад як проблема українського

порівняльного літературознавства XIX – початку XX століття // Національні варіанти літературної компаративістики / Ольга Борисівна Тетеріна. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. – С.75–87.

4. Чорній М., Полещук Т. Іван Франко і Болгарія / Т. С. Полещук, М. В. Чорній // Проблеми Слов'янознавства : Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. – Львів: «Вища школа», 1986 р. – Вип. 33. – С. 14.

5. Чорній М., Полещук Т. Роль Михайла Драгоманова в українсько-болгарських взаєминах / Т. С. Полещук, М. В. Чорній // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1992. – Вип. 44. – С. 35–46.

6. Інтерв'ю з доцентом кафедри слов'янської філології КНУ ім. Шевченка, лектором курсів з болгарської літератури й культури Христо Маноласкевим, перекладачкою, укладачкою «Болгарсько-українського словника» Оленою Чмир та єдиним перекладачем сучасної болгарської літератури на українську Остапом Сливинським [електронний ресурс]: [URL:http://vsiknygy.net.ua/interview/6168/](http://vsiknygy.net.ua/interview/6168/).7.

7. Інтерв'ю з Остапом Сливинським. (Богдана Матіяш: Остап Сливинський: «Можна картати письменника за масу інших речей, але не за його здатність вірити» / «ЛітАкцент») [електронний ресурс]: [URL:http://litakcent.com/2009/03/02/ostap-slyvynskyy-mozhna-kartaty-pysmennyka-za-masu-inshyh-rechej-ale-ne-za-joho-zdatnist-viryty/](http://litakcent.com/2009/03/02/ostap-slyvynskyy-mozhna-kartaty-pysmennyka-za-masu-inshyh-rechej-ale-ne-za-joho-zdatnist-viryty/).

8. Сестра моя Софія / За заг. Ред. Л. Івшиної. – К. : «День», 2016. – С. 5–6.

9. Українська Літературна Енциклопедія: в 5 томах / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відповід. ред.) та ін. – К., 1988. – Т. 1: А–Г. – С. 208–225.

References

1. Levyi, Y. (1974). Yskusstvo perevoda [The art of translation]. Moskow : MA Prohress , p. 41–55. [in Russian].

2. Slipushko, O. (2002). Sofiia kyivska: ukrainska literatura Serednovichchia: doba Kyivskoi Rusi (X–XIII stolittia) [Sophia of Kiev: Ukrainian Literature of the Middle Ages: the day of Kievan Rus (X–XIII centuries)]. Kyiv : MA Akonit, p. 31–40. [in Ukrainian].

3. Teterina, O. (2009) Khudozhnii pereklad yak problemaukrainskoho porivnialnoho literaturoznavstva XX – pochatku XX stolittia. Natsionalni varianty literaturnoi komparatyvistyky [Artistic translation as a problem of Ukrainian comparative literary studies of the XIXth – beginning of the 20th century. National variants of literary comparativism.]. Kyiv: MA Stylos, 2009. – p. 75–87. [in Ukrainian].

4. Chornii, M. Poleschchuk, T. (1986) Ivan Franko i Bolharia. Problemy Slov'ianoznavstva. Vyp.33 [Ivan Franko and Bulgaria. Problems of Slavic studies] – Lviv: Vyshcha shkola, p.14. [in Ukrainian].

5. Chornii, M. Poleshchuk, T. (1992) Rol Mykhaila Drahomanova v ukrainsko-bolharskykh vzaiemynakh. Problemy slov'ianoznavstva. Vyp. 44 [The role of Mikhail Drahomanov in Ukrainian-Bulgarian relations. Problems of Slavic studies]. Lviv: Vyshcha shkola, p. 35–46. [in Ukrainian].

6. Interv'iu z dotsentom kafedry slov'ianskoi filolohii KNU im. Shevchenka, lektorom kursiv z bolharskoi literatury y kultury Khrysto Manolakevym, perekladachkoiu, ukladachkoiu „Bolharsko-ukrainskoho slovnyka” Olenoiu Chmyr ta yedynym perekladachem suchasnoi bolharskoi literatury na ukrainsku Ostapom Slyvynskym . [Interview with Associate Professor of the Department of Slavic Philology of the Kyiv National University. Shevchenko, lecturer in courses on Bulgarian literature and culture Hristo Manolakev, translator, compiler of the Bulgarian-Ukrainian dictionary Olena Chmyr and the only translator of contemporary Bulgarian literature on Ukrainian Ostap Slivinsky] Retrieved from [URL:http://vsiknygy.net.ua/interview/6168/](http://vsiknygy.net.ua/interview/6168/) [in Ukrainian].

7. Interv'iu z Ostapom Slyvynskym. (Bohdana Matiiash:Ostap Slyvynskyi: Mozhna kartaty pysmennyka za masu inshykh rechei, ale ne za yoho zdatnist viryty. LitAktsent) [Interview with Ostap Slivinsky. Bohdan Matias: Ostap Slivinsky: You can write a writer for a lot of other things, but not for his ability to believe (LitAccent)] Retrieved from [URL:http://litakcent.com/2009/03/02/ostap-slyvynskij-mozhna-kartaty-pysmennyka-za-masu-inshyh-rechej-ale-ne-za-joho-zdatnist-viryty/](http://litakcent.com/2009/03/02/ostap-slyvynskij-mozhna-kartaty-pysmennyka-za-masu-inshyh-rechej-ale-ne-za-joho-zdatnist-viryty/) [in Ukrainian].

8. Sestra moia Sofiia [My sister is Sofia] (2016) Kyiv: Den, p. 5–6 [in Ukrainian].

9. Ukrainska Literaturna Entsyklopediia v 5 t. [Ukrainian Literature Encyclopedia: in 5 volumes] (1988), – Kyiv, p. 208–225 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018.

Alyona Biryuk,

master's student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Ukraine, Kyiv

Bulgarian literature in Ukraine: history and modern state

This article shows history of creating and development Bulgarian-Ukrainian translation thing. History of translations from Bulgarian into Ukrainian started from X century and related with accepting of Christianity by Kievan Rus. Period when appears more translations was in 1960–1980. Most translations from Slavic literatures, includes from Bulgarian, literary reducing now.

This article outlines reasons unpopularity modern works of literature among Ukrainians. There are mentioned names of modern Ukrainians translators as well as names of works which have been released in last several 4 years.

Keywords: literary translation, Bulgarian literature, Slavic literatures Ukrainian literature, modern translation of Bulgarian literature.

УДК 821.111:821.163.41.091

Марина Гоголя,

канд. філол. наук,

Україна, Київ

УКРАЇНА 1933 року У ТВОРАХ АРТУРА КЕСТЛЕРА І ДАНИЛА КІША

Основне питання дослідження – чи можемо ми щось дізнатися про Голодомор з оповідання про Київ у 1933 році «Механічні леви» авторства сербського письменника Данила Кіша, а якщо так, то за якими ознаками і чому про це написано так завуальовано. У доповіді проведено паралелі даного оповідання з «Автобіографією» британського письменника Артура Кестлера як одним з фактографічних і філософських джерел для творення збірки «Гробниця для Бориса Давидовича». Увагу приділено авторському сприйняттю України у ситуації російської домінації. Також аналізується проблема хронологічної помилки у псевдодокументальному за жанром оповіданні Данила Кіша. Досліджено образ Києва у «Механічних левах».

Ключові слова: Голодомор, Україна, псевдодокумент, рецепція.

Одними з джерел для створення сербським письменником Данилом Кішем оповідань про СРСР – збірки «Гробниця для Бориса Давидовича» (1976) були автобіографічні, художні та

філософські твори британського літератора Артура Кестлера. Використовуючи його концепцію «йог і комісар», описану в однойменному есеї та обґрунтовану в «Автобіографії», у своїй книзі оповідань Кіш головними героями зображує саме «комісарів». «Особистості з «Гробниці для Бориса Давидовича» – усі комісари (користуючись кестлерівською дихотомією)» – твердить автор у своїй книзі «Урок анатомії» [4, с. 53]. В одному з останніх своїх оповідань «А і Б» Кіш згадує про кестлерівське «океанічне почуття», описане британцем в «Автобіографії». Таким чином, можна ствердити, що Кіш був знайомий з «Автобіографією» (1952), «Ніччю ополудні» (1940) та «Йогом і комісаром» (1945) Кестлера і запозичував окремі ідеї з цих книг для власної творчості.

Оскільки у даній публікації йтиметься про українські відлуння у творчості обох літераторів, то розглянемо ті твори, де українські реалії були у центрі оповіді. У випадку Кіша центральним для українського дискурсу є оповідання «Механічні леви» зі згадуваної вже збірки «Гробниця для Бориса Давидовича», хоча й інші її твори, крім «Псів і книжок» містять властиві для сталінських часів і дотичні до України явища, персоналії та топоніми. Фактажем українських реалій сповнена «Автобіографія» Кестлера, де той описує свою подорож до Харкова. Цікавим об'єднавчим компонентом для обох книг є фіксація одного і того ж історичного відрізка – трагічного 1933 року, коли від штучного голоду гинули мільйони українських селян. Кестлер як очевидець пише про злиденне життя у Харкові, де він жив короткий час, та про побачене під час подорожі потягом: «Більшість пасажирів у потязі була росіянами <...>. Потяг, пихкаючи, волочився українським степом і часто зупинявся. На кожній станції стояв натовп обірваних селян, які простягали нам одяг та ікони, випрошуючи взамін трохи хліба. Жінки підіймали до вікон вагонів дітей – жалюгідних, страшних, руки і ноги як палички, животи роздуті, великі неживі голови на тонких шиях. Сам того не підозрюючи, я опинився в епіцентрі голоду 1932–1933 років, який спустошив цілі області і забрав кілька мільйонів життів. Тепер жахи цього періоду є офіційно визнаними, а тоді їх приховували від усього світу. Споглядаючи те, що відбувалося на

станціях, я почав здогадуватися, що сталася якась катастрофа, але не мав жодного поняття ні про її причини, ані про її масштаби. Російські попутники пояснили нам, що ці нещасні – «кулаки», багаті селяни, які чинили спротив колективізації землі. Тож довелося зігнати їх з наділів, бо не було іншого виходу» [1].

В основу свого оповідання Кіш покладає реальну подію, про яку довідався з історичних джерел – подорож французького дипломата Едуарда Ерріо до Києва, що теж припадає на 1933 рік (серпень), хоча у творі Кіша ця подія чомусь відбувається в листопаді 1934 року. Кіш описує тільки один епізод із тривалої поїздки Ерріо – його ревізійний візит до храму Софії Київської задля перевірки стану релігійної свободи в СРСР. Насправді головною метою Ерріо були відвідини українських сіл заради підтвердження чи спростування чуток про Голодомор, що ширилися Європою. З такою ж ціллю у першій половині 30-х до радянської України приїздили Герберт Веллс, Волтер Дюранті, Гарет Джонс, Малкольм Метгерідж та інші політичні і громадські діячі, журналісти. Перші два, як і Ерріо, допомогли радянській владі ошукати світ, два останні – розповісти правду про Голодомор, яка, зрештою, перемогла.

Ерріо, через чутки про голод, крім великих російських міст, вирушає й до українських. Але чому Кіш у своєму художньому оповіданні пише, що це сталося на рік пізніше? Для пояснення цієї невідповідності можна покликатися на жанрову природу самої збірки «Гробниця для Бориса Давидовича», що складається з так званих псевдодокументальних оповідань, в основу яких покладені правдиві й несправжні джерела: документи, історичні книги, свідчення. Отож, хронологічну похибку можна було пояснити художнім підходом автора, натомість у книзі «Урок анатомії», де Кіш, обороняючись перед критиками і пояснюючи, як і чому використовував ті чи інші методи у своїх творах, у пасажі про «Механічні леви» зазначає: «Другий візит Ерріо до Росії, описаний в оповіданні, припадає на 1934 рік» [4, с. 110]. Перший, як відомо, відбувся 1922 року. Отож, здається, сербський письменник помилився в датах не навмисне.

Разом із тим, варто звернути увагу на те, для кого Кіш писав «Гробницю для Бориса Давидовича». В одному з інтерв'ю

письменник зізнається, що ідея створити цю книгу прийшла після спілкування з французькими лівими інтелектуалами, яким сербський письменник закидав довіру радянській пропаганді, їхні «наївні мрії» про СРСР як «новий, кращий світ» [3, s. 71]. Відтак, письменника цікавила не українська історія як така, а радянська як російська. Українська ж минувшина сприймалась як частина російської, натомість незручна для російської історіографії трагедія Голодомору торкнулася українців, але майже оминула росіян, тож із кількох причин не вважалася суттєвою.

І в «Автобіографії» Кестлера, і в оповіданні Кіша трапляються обмовки про українські міста та історичних діячів як російських, що ще раз підтверджує: авторами, як і знайомими Кішеві французькими інтелектуалами Україна бачилася регіоном Росії. «Я поїхав з Росії в кінці літа 1933 року <...>. Останні дні в Радянському Союзі, як і перші, я провів у Харкові» [1] – пише Кестлер. «Наслідки другої подорожі Ерріо до Росії мають історичне значення і, як такі, знаходяться поза межами інтересів нашої оповіді» [2, с. 172] – пише наприкінці свого оповідання «Механічні леви» Кіш, створеного так, щоб «матеріал цілого роману вмістився в одне оповідання [3, s. 100]»; щоб якнайстишліше і, водночас, найдохідливіше розповісти своїй аудиторії саме про Росію.

Разом з тим, що ми можемо дізнатися з цього оповідання про Україну? Вона є центром сталінських репресій і таке поводження з людьми, зі слів оповідача, починає свою традицію ще з часів Київської Русі. Постать Володимира Великого синхронна з постаттю Сталіна: примха першого – охрестити свій народ ціною багатьох жертв стоїть в одному ряду з численними примхами Сталіна, серед яких – колективізація та нищення голодом селян, репресії проти інтелігенції, переслідування інакодумців. Князівська забаганка – влаштовувати цирк у Божому домі така ж варварська, як і комуністична – зробити з храму пивоварню. Авторитет князя, як і Сталіна, стоїть на «фанатизмі віруючих у тиранію» [2, с. 163]. Киян, які під час татаро-монгольської навали переховуються у храмі Софії Київської, вбиває його ж склепіння, а революціонерів – партія, яку вони створили. Крім цих історичних паралелей, Київ «Механічних левів» представлений

людьми, архітектурою і минулим: партійною номенклатурою, що складається з представників різних національностей; старим сакральним центром, чужим і невідповідним для головних героїв, яким органічніший тісний простір кабінетів і квартир, відповідний обмеженій свободі екзистенції, мислення.

Разом із тим, деякі епізоди «Механічних левів», співзвучні з побаченим Кестлером і дозволяють між рядками прочитати ще щось про Україну 1933 року. Так, біля Софії Київської Ерріо зустрічає жебраків, яких зневажливо називає «химерною фауною старої Росії», «російськими босяками та юродивими» [2, с. 171]. Чи ж ці «юродиви» часом не є такими ж українськими селянами, яких зустрічав Кестлер на харківському ринку, що намагались у великих містах врятуватись від голоду? У потязі з Києва Ерріо «відклав книжку і задивився знову на те, що називав меланхолією російського пейзажу» [2, с. 172]. Що він узагальнено назвав «меланхолією російського пейзажу»? В «Автобіографії» Кестлер зізнається, що його сприйняття побачених на українських вокзалах пухлих від голоду людей відрізнялося від того, яке він мав на момент написання книги. «Жорстокий тиск реальності на ілюзію я зустрів так, як це належить віруючому, – так, я був дечим вражений, ошелешений, але амортизатори, напрацьовані завдяки партійному вишколу, тут же ввімкнулися і пом'якшили шок. Я мав очі, щоб бачити, але мав і розум, щоб діалектично пояснити побачене. «Внутрішній цензор» – набагато надійніший, ніж усі призначені згори наглядачі» [1]. Отож, на що дивився, але чого не зміг побачити з вікна потягу Ерріо? Чи не те ж, що і Кестлер?

Список використаних джерел

1. *Кестлер А.* Автобіографія : фрагменти книги [Електронний ресурс] // Артур Кестлер; перевод с английского и вступление Л. Сумм. – Журнальний зал: сайт. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/inostran/2002/7/kest.html>
2. *Киш Д.* *Книга любові і смерті* : трикнижжя оповідань / Данило Киш ; з серб. перекл. Алла Татаренко. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 300 с.
3. *Kiś D.* *Życie, literatura / Danilo Kiś ; wybór i przekład – Danuta Cirilić-Straszyńska ; posłowie – Mirjana Miočinović.* – Izabelin : Świat literacki, 1999. – 214 s.

4. *Kiš D. Čas anatomije / Danilo Kiš. – Zagreb : Globus ; Beograd : Prosveta ; Ljubljana : Delo, 1983. – 341 str.*

References

1. Kestler A. Avtobiografija : fragm'enty knigi [Elektronnyj resurs] // Artur Kestler ; p'er'evod s anglijskogo i vstapl'enije L. Summ. – Zhurnal'nyj zal : sajt. – R'ezhym dostupa : <http://magazines.russ.ru/inostran/2002/7/kest.html>

2. Kish D. Knyha l'ubovi i smerti : Tryknyzhzh'a opovidan' / Danylo Kish ; z serb. perekl. Alla Tatarenko. – L'viv : LA „Piramida“, 2008. – 300 s.

3. Kiš D. Życie, literatura / Danilo Kiš ; wybór i przekład – Danuta Ciriłiś-Straszyńska ; posłowie – Mirjana Miočinić. – Izabelin : Świat literacki, 1999. – 214 s.

4. *Kiš D. Čas anatomije / Danilo Kiš. – Zagreb : Globus ; Beograd : Prosveta ; Ljubljana : Delo, 1983. – 341 str.*

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018.

Marina Gogulya,

Cand. filol. sciences

Ukraine, Kyiv

Ukraine 1933 in the works of Artur Kustler and Daniel Kish

The main question in this research is may we know something about Holodomor in the short story about Kyiv in 1933 «The Mechanical Lions» by Serbian writer Danilo Kiš and if so which features show it and why is it written so covertly about. It was drawn the parallels between this short story and «Autobiography» by British writer Arthur Koestler as one of the factographic and philosophical sources for creation the collection «The Tomb for Boris Davidović» by Danilo Kiš. The attention is given for the author's reception of Ukraine in the situation of Russian domination. Also the problem of chronological mistake in quasi-documentary story by Danilo Kiš is analyzed. The character of Kyiv in «The Mechanical Lions» is researched.

Keywords: Holodomor, Ukraine, quasi-document, reception.

Віктор Гуменюк,
доктор філол. наук, професор,
Крим, Сімферополь

КРИМ У ПОЕТИЧНОМУ СВІТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Микола Костомаров – одна з найбільш багатограних та своєрідних постатей в українській культурі ХІХ століття. Видатний письменник та історик, він вельми органічно сполучає ці дві іпостасі своєї діяльності. Історичні теми й мотиви цілком виразні в його художній творчості. М. Костомаров увійшов у літературу насамперед як непересічний поет-романтик. У його поетичних творах оживає давньоруська й козацька героїка, актуалізуються античні образи й сюжети. У відповідних контекстах раз у раз окреслюються й художньо осягаються кримські реалії. Про це зокрема свідчать такі вірші як «Грецька пісня», «Еллада», «Давнина», «До Мар'ї Потоцької», балада «Брат з сестрою», драматизована поема «Пантікапея», п'єса «Елліни Тавриди». Ці та багато інших творів нав'язні неодноразовим перебуванням у Криму, який постійно вабив письменника, полонив його творчу уяву.

Ключові слова: Микола Костомаров, поетичний світ, історичні мотиви, кримські образи й сюжети.

Микола Костомаров (1817–1885) – визначний представник українського літературного романтизму, єднає його Харківську (виникла в 20-ті роки ХІХ ст.) та Київську школи (виникла в 40-ві роки). Відомий перш за все як український та російський історик. Його перу належать фундаментальні монографії «Богдан Хмельницький» (перше видання 1857), «Мазепа», «Мазепинці» (1882–1884), розвідки «Гетманство Юрія Хмельницького», «Павел Полуботок» та ін., багатотомна «Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей» (1874–1876). М. Костомаров – основоположник народницького напрямку в українській історіографії. Згідно з ідеями романтизму й політичними переконаннями кирило-мефодіївця пріоритетною є не історія держави,

а історія народу. Дослідник Ю. А. Пінчук підкреслює, що «думка про народне життя та його історичну долю» становить «особливість та найголовніше досягнення історіографічної діяльності М. І. Костомарова» [6, с. 65]. Згідно цієї концепції, обґрунтованої в наукових працях «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности», «Черты народной южнорусской истории» (1860–1861) та публіцистичних статтях «Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси» (обидві – 1861), «Украина» (опублікована 1860 року в «Колоколе»), обстоював окремішність української історії. У статті «Україна», відстоюючи право кожного народу на суверенний розвиток, М. Костомаров пише: «Хай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом» [5]. Ці ж ідеї покладені в основу його етнографічних праць «Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История казачества в южнорусских народных песнях» та ін.

Така концепція історії України протиставляла московсько-династичній системі східного слов'янства модель, продиктовану реальними взаєминами східнослов'янських народів. Ця концепція започаткована ще М. О. Максимовичем й розвинута М. Костомаровим, згодом В. Б. Антоновичем та М. П. Драгомановим, була покладена в основу багатотомної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського – «найбільшої історіографічної праці про український народ, яка увійшла у скарбницю світової історіографії» [6, с. 77]. «Розвиток модерної української історіографії, – зазначає Любомир Винар, – в'яжеться з такими видатними істориками ХІХ ст. як Микола Костомаров, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, а зокрема засновник київської історичної школи документалістів Володимир Антонович, які намагалися в умовах царської цензури реконструювати історію України» [1, с. 29].

Багатогранна письменницька спадщина М. Костомарова – поета, драматурга, прозаїка, перекладача, публіциста, літературознавця... Увійшов він у літературу насамперед як український поет-романтик. Під псевдонімом Ієремія Галка опублікував у Харкові дві збірки поезій – «Українські балади» (1839), «Вітка» (1840). У цей же час створює історичні драми – «Сава Чалий» (1838),

«Переяславська ніч» (1841), «Українські сцени з 1649 року» (середина 40-х років). «Головна проблематика художніх творів харківського періоду, – слушно зазначає дослідник Ф. Кислий, щоправда, можна додати, що й наступних періодів, – український народ, героїчні сторінки його боротьби за волю» [2, с. 161]. Як і в Амвросія Метлинського, романтичним підґрунтям поезії автора є передусім українська історія, в художньому осмисленні якої відчувається більший оптимізм, хоч наявні і тужливі мотиви. Часом історичні картини сполучаються із сучасними поетові етичними уявленнями. У баладі «Максим Перебийніс» не лише оспівується героїзм козацького ватажка, а й об'єктивно відтворюється його жорстокий фанатизм, який стає однією з причин загибелі героя. У баладі «Дід пасічник» герой «на кобзі грає», співає «і внуку, і сину» про славу минувшину. Смерть діда, який певно ж сам був учасником та свідком багатьох подій і не витримав повторного їх переживання, символізує неможливість повернення старих часів. Особливість ліричної поезії М. Костомарова полягає зокрема в тому, що він звертається головно до княжих давньоруських часів і акцентує увагу на неперервності української літератури та історії. Історичним фоном балади «Ластівка» (1849) є звияжна боротьба руських воїнів під проводом Володимира Мономаха проти половців, у змалюванні якої автор використовує мотиви «Слова о полку Ігоревім»:

І на раді присудили
На поганих стати,
Напитись шоломом Дону
І слави набрати [3, т. 1, с. 124].

Герой балади, юний син матері-вдови, переживання якої передані зі зворушливою поетичністю, гине в бою, а матір з туги стає ластівкою. В «Ластівці» автор вдало використовує гнучкий коломийковий розмір. Не менш ефектно використовує він давній гекзаметр в баладі «Співець Митуса» (1850), в якій поетизує постать співця, що не боїться кинути слова гіркої гнівної докори можновладному князеві за братовбивчі війни.

У деяких баладах виразніше проступають соціально-побутові мотиви. «Пан Шульпіка» – про помсту козака панові, що прагне занапастити його наречену, викравши її в матері. «Брат з

сестрою» – поетична обробка фольклорної легенди про квітку братик-і-сестричка: хлопець викупив з татарського полону дівчину, одружився з нею, а коли молодята дізналися, що вони брат і сестра, перетворилися з розпачу на двоколірні квіти. Пізніше цю легенду (очевидно, не без впливу М. Костомарова, з яким був добре знайомий) використав у повісті «Кримська неволя» Данило Мордовець. «Явір, Тополя й Береза» – балада про родинну трагедію, тяжку долю невістки, яка через знущання свекрухи перетворилася разом з чоловіком на явір і тополь, а врешті стара, відчувши докори сумління, стала березою. Валерія Смілянська зазначає, що навіть лірична поезія автора виявляє обдарування епіка: «Він любить оповідати, і в переважній більшості його лірики відчувається фабульна основа. Чимало тут і ліричних описів, часто із символічним підтекстом» [7, с. 9].

М. Костомаров вдається до художнього осмислення не лише української історії. Його також дуже вабить античний світ. Про це зокрема свідчать вірші «Грецька пісня» (вміщена у збірці «Вітка»), «Еллада», «Давнина» (1842). У «Грецькій пісні», де дуже тактовно, у цілковитій згоді з законами романтичної поезії використовуються бурлескні традиції, виразний перегук з українськими історичними реаліями. Два наступні із згаданих віршів становлять собою диптих «Із антології». В «Елладі» висловлюється жаль за втраченими демократичними цінностями, але й нагадується про антигуманні засади рабовласництва. В «Давнині» глузливо оповідається про лихі витівки богів та сліпе схиляння перед ними. Цей сатиричний вірш однак пройнятий своєрідною елегійною символікою, яку вишукано увиразнює промовистий останній рядок: «А Прометея нового немає...», виділений автором в окрему строфу.

Вірші «Давнина» й «Еллада» написані невдовзі після першої подорожі М. Костомарова до Криму, де він, як згодом Степан Руданський, Леся Українка чи поети-неокласики, відчув неповторний античний дух і колорит. Відвіданням кримських міст Бахчисарая й Керчі навіяні автору поезії «До Мар'ї Полоцької» та «Пантікапея». Вірш «До Мар'ї Полоцької» міг бути інспірований також сонетом Адама Міцкевича «Гробниця Полоцької». М. Костомаров своєрідно трактує печальну легенду

про слов'янську гаремну бранку, непохитна гордість якої («Там вона жила самотня, Там молилася Христу») – то нетлінний скарб, який забезпечує і по смерті їй незгасну славу:

І в будинок опустілий
Ввійде странній до тебе,
Слава кримська, слава ханська
Не проснеться перед ним;

І Девлетів, і Ісламів
Леде-ледве він згада,
Ти одна, душа святая,
Встанеш з мертвих перед ним.

Усе славне світове
Розлетиться й пропаде,
Тільки чистеє, святеє
Позостанеться навек [3, т. 1, с. 104–105].

Романтична опозиція тлінного й невмирущого своєрідно осягається і в драматизованій поемі «Пантікапея». Тут сучасний мандрівець (Станній) потрапляє в «порозорені, розриті царські тереми», у склеп. Він зустрічається з Марою, втіленням давньої тутешньої величі й вічної туги з приводу її згасання. Вдало використовуючи діалог, поєднання п'ятистопного ямбу й гекзаметра, вдаючись до вишуканих поетико-філософських медитацій, автор підносить до гуманістичного співчуття безмежю чужих страждань.

Кримські мотиви безпосередньо відлунилися і в таких вельми своєрідних поетичних творах М. Костомарова, як «Юпітер світлий пливе по зеленим волнам киммерийским...» (1852, це варіація на тему заявлену в поемі «Пантікапея»), «Наталія» (1855, тут використано мандрівний любовний романтичний сюжет, який у Костомарова розглядається на тлі героїчної оборони Севастополя 1854–1855 років).

Чільне місце в доробку автора посідає драматургія. Найбільш відома його п'єса – «Сава Чалий», де історичні, а радше легендарні події стають тлом художнього осягнення морально-

етичної тематики, у центрі тут небуденний герой, котрий не здатний здолати свого честолюбства й доходить до зради козаків-побратимів. Героїчні козацькі часи оживають також у п'єсах «Переяславська ніч» та «Українські сцени 1649 року». Так само, як і в ліричній поезії, в драматургії автор поруч з українською звертається до античної тематики. Виразний художній паралелізм із авторовою сучасністю вчувається в драмі «Кремуцій Корд» (1849), яка писалася у Петропавловській фортеці – автор подає картини переслідування римського історика Кремуція Корда тираном Тиберієм (14–36 рр.).

І знову – антична тематика сполучається з кримською. Очевидно, кримські подорожі, зокрема відвідини Херсонеса навляли письменникові драму «Эллины Тавриды» (вперше надрукована 1884 року, написана, можливо, раніше). В основу сюжету покладено боротьбу між двома еллінськими племенами – іонійцями та дорійцями, які населяли Північне Причорномор'я – Боспорське царство і Херсонес. Боспорський царевич Ніколас одружується з донькою херсонеського протевона (правителя) Гіккією, з умовою, що по смерті її старого батька сам стане противоном. Але йому кортить якнайшвидше отримати владу, Ніколас прагне пришвидшити смерть суцього правителя. Його підступність врешті розкривається, Ніколаса покарано – Гіккія власноручно пронизує його кинджалом. Попри деякий схематизм ситуацій, певну переобтяженість п'єси другорядними персонажами в ній чітко й стрімко розвивається напружена інтрига, виразно змальовані провідні постаті, передано історичний колорит, урочість якого суголосна драматизму подій, тут вдало поєднуються прозові діалоги й легкий віршовий плин, що зринає в моменти особливої драматичної напруги, – все надає цій повчальній драмі яскравої привабливої сценічності.

Кримська тема присутня і в прозі М. Костомарова, зокрема в повісті («історичній хроніці») «Кудеяр» (1875), в якій є розділ «Кримський полон».

Народився М. Костомаров у селі Юрасівці на Воронежчині. Син поміщика-росіянина та української селянки-кріпачки. Батько одружився з Тетяною Петрівною, а сина, народженого до шлюбу, офіційно всиновити не встиг, трагічно помер за

загадкових обставин. Це принесло осиротілій родині немало прикрощів. Однак Микола отримав гімназійну освіту і вступив до Харківського університету, який закінчив у 1837 році. Перша магістерська дисертація «О причинах и характере Унии в Западной России» (1842) викликала протест церковної влади і була знищена, друга – «Об историческом значении русской народной поэзии» – дала йому ступінь магістра (1844). Написавши першу дисертацію, М. Костомаров влітку 1841 року вперше побував у Криму й відтоді дуже захопився морським купанням. З захопленням подорожував по півострову. Пізніше ще двічі приїздив до Криму...

Отримавши ступінь магістра, деякий час викладав у гімназіях та приватних навчальних закладах Рівного й Києва. У 1846 стає ад'юнктом-професором російської історії в Київському університеті. На цей час припадає його активна участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. М. Костомаров – автор «Книги буття українського народу» та інших програмних документів цієї першої після декабристів таємної політичної організації в Росії. Після погрому товариства у 1847 році – арешт, рік ув'язнення у Петропавловській фортеці. Далі – заслання. «Якось покликали мене до канцелярії, – пише письменник в автобіографії, – і сказали, що імператор зволив наказати графу Орлову запитати мене, чи не хочу я кудись потепліше замість Вятки і чи не потребую я грошей. Я подякував і сказав, що коли така милість государя, то я просив би відправити мене до Криму, бо за порадою лікарів для мого здоров'я було б корисне морське купання» [4, с. 488]. Та, на жаль, до Криму арештанта не відправили, запропонували на вибір одне з чотирьох міст Росії: Астрахань, Саратов, Оренбург чи Пензу. «Подумавши, – пише М. Костомаров, – я вибрав Саратов, бо вирішив, що там ліпше буде купатися» [4, с. 488].

У Саратові письменник перебував на канцелярській службі до 1856 року. Звідси у 1852 році йому дозволено було виїхати до Криму. Відпочинок у Костомарова був активний: купався у морі, багато подорожував, був у Керчі, Феодосії, Ялті, Левадії, Алушці, Балаклаві, Севастополі, Бахчисараї... Після звільнення із заслання Микола Іванович з 1858 року постійно мешкає в Петербурзі, обирається професором місцевого університету, у 1862 році іде у відставку й продовжує займатися науковою роботою. Оселитися

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) в Україні йому було не дозволено. У 1870 році знову відвідує Крим, знов багато подорожує. Саме в цей час за трагічних обставин кончини Амвросія Метлинського зустрічається в Ялті зі Степаном Руданським.

Протягом усього життя М. І. Костомарова Крим постійно вабить його як історика і, звичайно, як письменника, про що красномовно свідчить творчість автора.

Список використаних джерел

1. *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації : статті і матеріали / Л. Винар. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.

2. *Кислий Ф.* Костомаров Микола / Ф. Кислий // Українська література в портретах і довідках. – К. : Либідь, 2000. – 360 с.

3. *Костомаров М. І.* Твори: у 2 т. / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990

4. *Костомаров Н. І.* Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. – 736 с.

5. *Костомаров Н. І.* Украина. Письмо к издателю «Колокола» / Н. И. Костомаров // Колокол. – 1860. – 15 янв.; цитата подається за передруком: Літературна Україна. – 1990. – 11 жовтня.

6. *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 232 с.

7. *Смілянська В. Л.* Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Л. Смілянська // Костомаров М. І. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. І. – С. 5–37.

References

1. Vinar L. Mykhaylo Hrushevs'ky – istoryk i budivnychy natsii: statti i materialy [Mykhaylo Hrushevs'ky as Historian and Builder of the Nation: Articles and Materials]. Kyiv, Olena Teliha Publ., 1995, 304 p.

2. Kysly F. Kostomarov Mykola // Ukrayins'ka literatura v portretakh i dovidkakh [Ukrainian Literature in Portraits and Information]. Kyiv, "Lybid' Publ.," 2000, 360 p.

3. Kostomarov M. I. Tvory: u 2 t. [Works in 2 volumes]. Kyiv, "Dnipro Publ.," 1990.

4. Kostomarov N. I. Istoricheskiye proizvedieniya. Avtobiografiya

[Historical Works. Autobiography]. Kyiv, "Kyiv State University Publ.", 1989, 736 p.

5. Kostomarov N. I. Ukraina. Pis'mo k izdatieliu "Kolokola" [Ukraine. A Letter to the Editor of Journal "Kolokol"]. Journal "Kolokol" ["Bell"], 15 January 1860. Republished: Newspaper "Literaturna Ukrayina" ["Literary Ukraine"], 11 October 1990.

6. Pinchuk Yu. A. Mykola Ivanovych Kostomarov. Kyiv, "Naukova Dumka Publ.", 1992, 232 s.

7. Smilians'ka V. L. Literaturna tvorchist' Mykoly Kostomarova [Literary Creativity by Mykola Kostomarov // Kostomarov M. I. Tvory: u 2 t. [Works in 2 volumes]. Kyiv, "Dnipro Publ.", 1990, p. 5–37.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2018.

Viktor Gumenyuk,

Doctor philol. sciences, professor

Crimea, Simferopol

Crimea in the Poetic World of Mykola Kostomarov

Mykola Kostomarov is one of the most multi-dimensional and extraordinary persons in the Ukrainian culture of the XIX century. As an outstanding writer and historian, he connects these two leading points of his activity rather organically. Historical themes and motives are absolutely expressive in his artistic poetry. M. Kostomarov went down in literature, first of all, as a very special romantic poet. Ancient Ukrainian and Cossack heroism, the antique images and plots are revived and updated in his poetic compositions. The Crimean realities are time to time described and artistically comprehended in the appropriate contexts. It is proved with such poems as «The Greek Song», «Hellene», «Antiquity», «To Maria Potots'ka», a ballad «Brother and Sister», dramatic poem «Pantikapaia», the play «Taurida Hellenes». These compositions and many others are influenced by the repeated living in the Crimea, which permanently attracted the writer, captivated his creative imagination.

Keywords: Mykola Kostomarov, poetic world, historical motives, Crimean images and plots.

ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙОМІВ ІМПРЕСІОНІСТИЧНОГО ЖИВОПИСУ У ПРОЗІ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

У статті розглядаються особливості імпресіоністичного живопису та основні прийоми його змалювання у прозі М. Коцюбинського. Пейзажі, які використовуються у художніх творах цього автора, тлумачаться у їх зв'язку із головними ідеями прози. Взаємодія живопису та літератури у творах М. Коцюбинського дозволила письменнику концентрувати увагу на станах та настроях героїв, і при цьому не спонукаючи до показу зовнішніх подій.

Ключові слова: М. Коцюбинський, імпресіонізм, живопис, живописці-імпресіоністи, психологічна новела, імпресіоністичне мистецтво.

Не рівномірність розвитку мистецтва виражається в тому, що у різні епохи різні види мистецтва отримували свій не однаковий розвиток: мистецтво в Древній Греції найбільшої зрілості отримала архітектура і скульптура; в епоху Відродження – живопис, у ХІХ столітті – література. Це означає, що у минулому дійсно існувало так, що в кожній епосі було мистецтво яке було лідером. Воно найбільш виражало художні потреби свого часу і мало основний вплив на інші види мистецтва.

У розвитку художньої культури ХІХ–ХХ ст. література була основною. Роль літератури визначається по-перше тим, що вона наймовірно точно вловлює пульс епохи, жваво і не опосередковано відгукується на віяння часу, а вслід за нею і під її впливом розвиваються інші види мистецтва. Взаємодія мистецтв – процес закономірний, неперервний, створений самою природою мистецтва.

В українській літературі зламу ХІХ–ХХ ст., із зародженням та розвитком модернізму, спостерігається психологізація літератури,

що спричинила пильну увагу митців слова до залучення нових способів зображення життя. Письменники почали звертатися до прийомів суміжних мистецтв, відтак, посилилася взаємодія літератури з музикою, живописом, скульптурою, архітектурою тощо.

Ось уже 150 років творча особистість М. Коцюбинського привертає увагу як читачів так і дослідників. Діапазон літературних надбань митця модернізувався від реалістичних оповідань до імпресіоністичної прози, що спричинено бажанням письменника наблизити українську літературу до європейських зразків. Такий синтез літературних напрямів став приводом неоднозначної оцінки творчості М. Коцюбинського критиками й викликав часто різні, а інколи і зовсім протилежні інтерпретації його творчості. Серед науковців, що досліджували літературну діяльність М. Коцюбинського, – О. Потебня, М. Зеров, Б. Ларін, Л. Булаховський, С. Єфремов, Ф. Приходько, М. Костенко та ін. У полі різноманітних поглядів, теорій виокремлюються дослідження щодо особливостей використання М. Коцюбинським пейзажу як засобу передачі і підкреслення внутрішнього стану героя. Такі трактування презентують Ю. Кузнецов, В. Агеєва, Я. Поліщук. Однак словесний малюнок у творчості М. Коцюбинського потребує детальнішого аналізу з погляду саме літературного «пензля». Це стане наступним кроком для розуміння філігранності мистецького таланту М. Коцюбинського як неординарного словесника, відкриє завісу імпресіоністичної майстерності письменника, стане приводом для нового перерихування його творів у сучасних умовах.

Імпресіонізм М. Коцюбинського слід розуміти як особливий стиль, що близький до реалістичного напрямку розвитку літератури. Художній текст М. Коцюбинського – нова якість, порівняно з літературою XIX століття. Він багатоплосинний у смислового відношенні та насичений символікою (в тому числі й колористичною). Тому є недостатньо зрозумілим для читачів, адже нерідко саме ці елементи розкривають основну художню вартість твору. Для розуміння імпресіоністичних творів М. Коцюбинського потрібно навчитися бачити в художньому творі трохи більше, ніж ту сукупність слів, з яких він складений.

Відома праця І. Франка «Із секретів поетичної творчості» й нині є тією основою, на якій ґрунтуються подальші розвідки (І. Денисюк, М. Ільницький, О. Мацяк, О. Рисак, К. Шахова, В. Чайківська та ін.). І. Франко вбачав особливості кожного з мистецтв у властивих їм способах створення і передачі образу. З огляду на ці способи дослідники поділяють види мистецтва на просторові (скульптура, живопис, архітектура, фотографія), часові (музика, література) та просторово-часові (хореографія, театр, кінематограф, телебачення). І. Франко не поділяв думки, що малярство має просторові виміри, а поезія часові (Г.-Е. Лессінґ): «...Апелуючи відразу до двох головних наших змислів, до зору і до слуху, поезія лучить у собі дві, на перший погляд, суперечні категорії: простору і часу. Вона може показувати нам речі в спокою, розміщені одні обік одних, і в руху, як одні наступають по одних» [17, с. 157].

Яскраві живописці-імпресіоністи такі як Е. Мане (1832–1893), О. Ренуар (1841–1919), Е. Дега (1834–1917), А. Сіслей (1839–1899) запропонували новий стиль і нову тематику – складність побуту мешканців міста, свіжість та відвертість розпізнавання органами чуття, розумом світу. Для їх творів характерне зображення немовби непередбачених ситуацій, ракурси, складених з окремих частин композиції, рішучість композицій, уявна нестійкість, раптові точки зору. Револьюційні зміни звершилися у пейзажному живопису, тоді, коли художники К. Піссарро (1830–1903), А. Сіслей, К. Моне, розробили закінчену систему пленеру. Художники почали писати свої картини просто неба, тобто на відкритому повітрі, таким чином передавали, як звичайний буденний мотив перетворюється на проміння виблискуючого сонця, об'ємні форми (лінії, площини) ніби зникають у вібрації світла та повітря. Імпресіоністи хотіли показати існуючий світ у багатстві феєричних фарб, хотіли передати єдність людини й оточуючої природи.

Художники почали звертати увагу на те, що один і той самий пейзаж можна показати по-різному, наприклад, коли хмарний день – пейзаж один, а коли сонячно, то цей самий пейзаж виглядає зовсім по-іншому.

Тож імпресіонізм розвинувся в літературі під впливом живопису. Так склалось історично. Це накладає відбиток на де-

шифрування його особливого естетичного коду. Імпресіонізм у літературі визначається через подібність його прийомів до прийомів живопису.

У статті «Жанри живопису в українській прозі кінця ХІХ – поч. ХХ ст.» В. Чайковська зазначала, що М. Коцюбинський у своїх творах використовував принцип передачі простору властивий малярській акварелі, основною особливістю якої є прозорість, особлива легкість [18]. А І. Денисюк зауважував, що «акварельність літературного твору не лише в малярському способі бачення пейзажу та людей (силуєтно барвистими плямами), а й у самій ідеї картинності, у способі композиції, розрахованій на цілісне сприймання людини і тла, пейзажу, настроєвої атмосфери» [6, с. 199].

В. Погребенник відмітив, що «європейськість» М. Коцюбинського – це і його результативний варіант синтезування можливостей суміжних мистецтв, синкретичного збагачення словесної творчості засобами насамперед малярства і музики» [15]. Літературознавець вказав, щохист живописання пензлем і словом відзначали ще знайомі М. Коцюбинського В. Чикаленко, С. Бутник, на міжродовій дифузії його поезії й прози наголосили І. Франко, А. Головка, а перекладач на чеську Г. Бочковський асоціював «Сон» із музикою Гріга (піснею Сольвейг і «Смертю Озе») та роботами Бекліна «Святий гай» і «Острів мертвих». В. Погребенник також наголошував на тому, що «сценічність», панорамність, «монтажування» картин-«кадрів» і «напливи» письменницького «юпітера», епічність і епопейність» еднають епіка з мистецтвом кіно і роблять предтечею майстра кіноповісті О. Довженка.

Л. Генералюк стверджує, що синтез мистецтв – це «симбіотичне явище [...], коли завдяки цілеспрямованій співдії двох чи більше видів мистецтва, свідомому використанню у сфері одного мистецтва засобів іншого з'являється нова мутуальна форма, покликана всебічно активізувати сенсори та уяву реципієнта» [5, с. 233]. Дослідниця зауважує, що внаслідок синтезу мистецтв змінюється структура художнього мислення та стиль, виникають нові синтетичні форми образності, метафоричності, символіки. Оскільки М. Коцюбинський захоплювався музикою, театром та живописом, у його творах найчастіше виникає синтез

саме цих суміжних мистецтв. В його основі лежить цілісне світосприйняття, що спирається на різні органи чуття людини і виявляється через потік асоціацій: асоціативне мислення та синестезія (поєднання в одному тропі різних, іноді далеких асоціацій [12, с. 638]) витворюють площину мистецького синтезу у творах М. Коцюбинського.

Відтак, і М. Коцюбинський вдається до властивих імпресіоністичному живопису коротких, насичених мазків, що використовуються для досягнення швидше ефекту присутності предмета зображення, а не вимальовування деталей. Насичений колір, який виникає з польових глибин, не створює тіней і не окреслює, а, швидше, розмиває контури предметів. Він створює відчуття чуда, майже містичного видіння, це якась *fata morgana*: «Вітер [...] гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі – киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. [...] А там ячмінь хилиться і тче... тче з тонких вусів зелений серпанок» [9, с. 303]. Виникає ушляхетнене, витончене відтворення вражень, що супроводжується споглядальною відкритістю і ліризмом образів, гармонійно темних і світлих, яскравих тонів, – усе те, що є неповторною особливістю творчої манери М. Коцюбинського.

М. Коцюбинський, як і живописці-імпресіоністи, не очікує, доки висохнуть свіжі фарби створених образів, а накладає їх один на один, лишаячи між ними своєрідні проміжки. Відтак, постає не традиційне описове зображення предметів, а контурне, створене за допомогою штрихів, окремих деталей, яке зображає не сам об'єкт, а те яким він видається читачу, тобто враження нашого внутрішнього зору (наприклад письменник передає панораму сонячного неба і поля, увівши лаконічний зоровий образ перлової скойки). Творчу манеру М. Коцюбинського можна порівняти з живописом П. Сезанна, який досягав динамічності зображення, його мінливості, лишаячи незаповнені проміжки полотна між мазками фарби.

Для письменника характерне невтомний пошук нових художніх засобів, намагання по-новому інтерпретувати давні знахідки і художні «відкриття». Адже навіть у його ранніх творах можна знайти зародки тих майбутніх творчих здобутків,

які так характерні для М. Коцюбинського зрілого майстра. Тож невтомні шукання, боротьба різних тенденцій характерні не тільки для формування ідейних позицій М. Коцюбинського, але й для розвитку його художньої майстерності, тому що, те «нове» поступово накопичувалося, збільшувалося, і дало цілком іншу якість. Для цього він використовує як органічні образи, так і системи мікрообразів, досягаючи такого їх синтезу, який дає змогу створити особливу кольорову тональність художньої сфери. Техніка словесного живопису нагадує тут імпресіоністичну. М. Коцюбинський розбудовує художній простір своїх новел у 900-ті роки, що можна пояснити подальшим розвитком психологізму, а також еволюцією позиції оповідача в його прозі. Дослідження творчості митця неможливе без урахування того спектру асоціацій, тих виражальних засобів, котрі походять від суміжних видів мистецтв, у яких реалізується митець. Він глибоко осягнув прийоми інших мистецтв.

Таким чином, у 900-ті роки остаточно викристалізувалася творча манера М. Коцюбинського, однією з найхарактерніших особливостей якої є сильне ліричне насичення розповіді.

Ми спостерігаємо світ очима героя, так ми не тільки знайомимося з його характером, але й глибоко проникаємо в його психологію, тобто чуттєво-емоційно сприймаємо і характер, і психологію. Майже в усіх його творах наявна виняткова увага до психології героїв, наприклад, найулюбленішим жанром М. Коцюбинського була соціально-психологічна новела. Її характерною рисою є глибоке розкриття психології персонажів. Чим далі, тим менше зустрічаються у творах М. Коцюбинського описи обстановки, побуту. Основний наголос робиться на правдивому зображенні психологічного стану людини, її переживань. («В путах шайтана», «Лялечка»). Письменник уміє підмітити найтонші переживання, душевні порухи героїв. Якщо у ранніх творах наявний певний сюжет, послідовний розвиток дії, то пізніше увага з акцентована на певне емоційне переживання, психологічний стан персонажа. Досягає він цього за допомогою живописних образів.

Звертали увагу на художність Коцюбинського багато дослідників, так, наприклад І. Білодід, він вірно зауважував, що багатогранні

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
словесно-художні засоби описів моря дали М. Коцюбинському можливість створити картини, які є окрасою всієї української літератури. «М. Коцюбинський – фактично перший в українській літературі художник слова-мариніст» [2, с. 5].

Як зазначав рецензент журналу «Современник» (1912, № 1) про те, що, наприклад, пейзаж здебільшого подається відповідно до душевного стану персонажа, гармонією з ним (наприклад, в оповіданні «Лялечка»). Інколи й пейзаж контрастує з психічним станом персонажа (наприклад, у оповіданні «По-людському»). В ньому писалося: «Коцюбинський – щедрий пейзажист, але пейзажі його аж ніяк не являються лише фоном для прикрашування оповідання, ні – це необхідні учасники картини, без яких вона не була б ясною і цілісною. Пейзажі Коцюбинського живуть і дихають і, воістину, являються такими ж діючими силами оповідання, як і люди. Виникають перед очима читача, вони створюють саме той настрій, який переживав сам автор».

Особливістю імпресіоністичного пейзажу є кут зору, що належить безпосередньо головному героєві. Саме його очима ми спостерігаємо за навколишнім. За словами Ю. Кузнецова: «Як правило, М. Коцюбинський вже на початку твору немов пред'являє, намічає кут зору героя, з якого бачаться всі зображувані події» [4]. Однак це не «фотографічний ефект», а своєрідне віддзеркалення емоційно-настрійового стану героя, його теперішнього психічного самовідчуття.

Як правило, внутрішня гармонія людини, врівноваженість, стриманість викликають позитивну оцінку навколишнього. На світ ми дивимось відкритими очима й бачимо його увиразнено яскравими фарбами. Темні кольори при цьому не створюють дискомфорт, а лише контрастують.

Кожний нарис, етюд, оповідання чи повість М. Коцюбинського присвячений характерові людини, розкриттю внутрішніх конфліктів її психіки та відношенню людини до зовнішнього світу. Палітра фарб у творах М. Коцюбинського не обмежується спектральними кольорами. Автор використовує теплі й холодні відтінки залежно від їх психологічного впливу на людину. Як майстер психологічного аналізу М. Коцюбинський доречно вводить той чи інший колір у словесне полотно, а колір, своєю чергою,

виконує відповідну роль впливу на читача, забезпечує позитивну чи негативну експресію.

У створенні пейзажів Коцюбинський ґрунтується на за-садах імпресіоністичного мистецтва, і таким чином, широко використовує образи зорової модальності («Intermezzo», «Хмари», «На камені» та ін.).

Наприклад, в основі мініатюри «Хмари» – розуміння того, що поет не може бути відірваним від життя й мусить реагувати на різноманітні його прояви. По-різному обігруючи один і той же природний об'єкт (хмари), М. Коцюбинський зміг показати різні стани творчої особистості. Письменник продемонстрував імпресіоністичний метод світобачення: якщо герой дивиться на один і той же предмет у різних станах, сам цей предмет немов змінюється. Так само в живописі імпресіоністів один і той же пейзаж отримував різне віддзеркалення в серіях картин, оскільки світло, що змінюється, і стан художника приносили новий образ цього пейзажу.

Починаючи кожен абзац схожою фразою («Коли я дивлюся на хмари...», «Я впізнаю її», «Я бачу її», «Я знаю її», «Я розумію її» [10, с. 186]), автор дає нам ключ до розуміння мініатюри: хмари – «ті діти землі і сонця» [10, с. 186] – нагадують автору душу поета. Саме під таким кутом зору слід прочитувати твір.

Умовно мініатюру «Хмари» можна поділити на чотири частини, в яких автор по-різному змальовує хмари, співставляючи їх з душею поета.

Наприклад, автор знайомить нас з неспокійною хмарою, що «вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом». Хоча М. Коцюбинський знову не використовує безпосередньо червоний колір, однак неможливо не уявити розпечену червоними фарбами картину («насичена вогнем», «вся палаюча» [10, с. 186]). Червоному кольору властива як позитивна, так і негативна експресія. Як позитив, це – душевний порив, повнота життя, свобода, любов, енергія, прагнення до дій. Разом з тим, це агресія, жага помсти, невизначеність та страждання. Отже, у даному творі червоний колір синтезує водночас позитивні й негативні враження. З одного боку поет палає бажанням до ефективних дій, «... щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
всі прокинулись...» [10, с. 186], а з іншого – така поведінка спричинена гнівом.

Останній опис хмари вражає своєю відвертістю. Автор демонструє вічно невдоволену хмару, що прагне знайти відповіді на хвилюючі питання. Саме через це «вічно шукаюча» хмара «спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля» [10, с. 186]. «Ахроматичний сірий колір вказує на нейтральність, буденність, намагання захистити себе від божевільного світу. Це законсервованість у власних проблемах, застій у творчості, бажання не з'являтися на очі людям. Поет, як і хмара, постійно прагне до кращого, тому невдоволений та вічно шукає вихід, і, якщо не знаходить, то глобалізує свою проблему, закриваючи сонце насамперед для себе, створюючи тінь у своєму серці. Поет впускає у простір своїх переживань кожного, тим самим «сіє дрібну мряку суму» [10, с. 186], але нікому не дає шансу покращити свій душевний стан» [7].

Мініатюра завершується своєрідним ліричним висновком, який натякає, що і сам М. Коцюбинський ототожнює себе з хмарами, бо розуміє тих поетів, що люблять хмари, і співчуває їм, коли вони з «тужливою заздрістю» стежать за тою хмаркою, «що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі» [10, с. 186]. В останніх рядках автор стверджує, що поет повинен бути сильним, аби не потонути у власних переживаннях та мати здатність жити і витримувати всі випробування буття, бо хоч і котиться в грудях болісний і гордий поклик до самотності, але поетові від життя не відгородитись.

Далі, наприклад, акварель «На камені», цей твір є новаторським у жанровому плані. Твір написаний М. Коцюбинським за враженнями, отриманими під час подорожі до Криму. Новела насичена зоровими образами, що доводить доречність визначення жанру як акварель. Не розміщуючи на першому плані епізоди з життя головних героїв, автор залишає величезний простір для уяви. Він ніби «малює» картину твору мазками, плямами, даючи читачеві заповнити вільні місця власними відчуттєвими враженнями.

М. Вороний писав М. Коцюбинському в листі від 25.01.1902 р. з приводу новели «На камені»: «Тричі цілую вас, дорогий п[ане]

Михайле, за Вашу розкішну акварелю! Від неї так і віє чарами любого мені моря!» [12, с. 173] Саме картина моря в новелі має провідне місце. На перших сторінках твору «море потемніло, змінилось... насакаувало на берег і покривало скелі, по яким потому стікали патьоки брудної з піною води» [10, с. 153]. Морську палітру супроводжують сині, блакитні, зелені та білі відтінки. Словесна картина моря у М. Коцюбинського нагадує полотна всесвітньовідомого мариніста Івана Костянтиновича Айвазовського. На початку твору море розбурхане, небезпечне, «брудне й темне» [10, с. 154]. Такий опис моря можна порівняти з мариною Айвазовського «Буря на Чорному морі. 1875».

Найактивнішим у творі є червоний колір, до якого автор апелює більше двадцяти разів. Семантика цього кольору різноманітна і часто контрастна. Змальовуючи закоханих героїв, Коцюбинський вдається до ненав'язливої деталізації – «червона хустка» [10, с. 152] Алі та «червоні шаровари» [10, с. 158] Фатьми, акцентуючи увагу на життєствердності та з'єднуючи серця закоханих. Коли ж червоний використовується в образі жорстокого Мемета, то художня деталь стає потужнішою – «червоний і похмурий», «в хитрих очах, завжди червоних, блукав неспокійний вогник» [10, с. 157], «налиті кров'ю скажені чоловікові баньки» [10, с. 164] – і, беззаперечно, викликає внутрішній супротив й неприязнь. На нашу думку, автор червоним кольором підкреслює розвиток внутрішнього конфлікту і супроводжує нас до фінальної «схватки». У кульмінаційній частині загибелі закоханих червоний колір як такий відсутній. Мертвий Алі (закривавлений від численних ударів ножа) вражає читача «гарним» обличчям, що «набрало спокою» [10, с. 165]. Для нас він залишається переможцем у двобої добра і зла.

В етюді «На камені» М. Коцюбинський демонструє неабияку майстерність художньо-літературного «словописання». У письменника «палітра» – мова. І коли в ній бракує слів (основних кольорів), він вдається до змішування, він творить сам назви кольору, даючи то комбінації відомих назв, то вказує на матеріал певного забарвлення. Наприклад, у спектрі червоного кольору – «жар» [10, с. 151], «вступали у піч – розпалену, душну» [10, с. 163]; у зеленому спектрі – «брили зеленкуватого скла» [10, с. 153],

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
«копиці свіжої трави» [10, с. 161]; у жовтому – «промінь сонця» [10, с. 159], «жовкнути» [10, с. 153]; у білому – «на білогривих звірах» [10, с. 153], «вкрита першим пухким снігом» [10, с. 155], «скипала молоком» [10, с. 152] тощо.

Отже, М. Коцюбинський як майстер психологічної новели скористався властивістю кольору енергетично впливати на людину. Словесні фарби у прозових творах М. Коцюбинського є діючими зображально-виражальними засобами, здатними впливати на творчо-образне сприйняття мистецького полотна. Перечитуючи твори М. Коцюбинського є всі підстави стверджувати, що його твори яскраво демонструють вміння автора наблизити словопис до живопису, тобто імпресіонізм літературний до живописного. Твори вражають різноманітністю фарб, витонченістю подання пейзажних малюнків та майстерністю використання художньої деталі.

Таким чином, у творах Михайла Коцюбинського імпресіоністичне світосприймання викликало посиленій інтерес до змінюваного душевного стану людини, потребу зафіксувати внутрішній стан, миттєве враження, думку, погляд. У пошуках свіжих досконалих засобів образотворення письменник вдавався до прийомів живопису (мистецтв), що позначалося як на структурному рівні прози, так і на семантичному. В жанровому плані це зумовило послідовне витіснення неподільних епічних картин поезіями окремих замальовок, короткими етюдами, сценами. Отже, імпресіоністичне світобачення, яке уповні реалізоване у пізніх творах М. Коцюбинського, сприяло виникненню контактної мистецької зони, де перетиналися література та живопис.

Список використаних джерел

1. *Бестюк І.* Мотив танцю як ритуал переходу («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського) // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство : Збірник наукових праць. – Випуск XV. – Рівне : Перспектива, 2005. – С. 28–38.

2. *Білодід І. К.* Мова творів М. Коцюбинського. – Київ, «Радянська школа», 1956. – С. 15.

3. *Васильєва М. Б.* Українська модерна новела кінця XIX – початку XX століть: розвиток і модифікації в їх обумовленості метафоризацією як провідною рисою художнього мислення доби: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / М. Б. Васильєва; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 19 с.

4. *Галич О., Назарець В., Васильєв Є.* Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича / Олександр Галич, Віталій Назарець, Євген Васильєв. – Київ: Либідь, 2001. – 488 с.

5. *Генералюк Л.* Універсалізм Шевченка: Взаємодія літератури і мистецтва / Леся Генералюк. – Київ: Наук. думка, 2008. – 544 с.

6. *Денисюк І. О.* Розвиток української малої прози XIX–XX ст. – Київ: Вища школа, 1981. – 213 с.

7. Імпresіоністичний пейзаж та його роль у новелах М. Коцюбинського [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2010/impresionistychnyj-pejzazh-ta-joho-rol-u-novelah-m-kotsyubynskoho/>. – Назва з екрана.

8. Імпresіоністи, их сoвpeмeнники, их сoратники. Живопись. Графика. Литература. Музыка / Под ред. А. Д. Чегодаева и др. – Москва: «Искусство», 1975. – 319 с.

9. *Коцюбинський М.* Твори в 7 томах / Михайло Коцюбинський. – Київ: Наук. думка, 1974. – Т. 2. Повісті. Оповідання (1897–1908). – 384 с.

10. *Коцюбинський М.* Твори в чотирьох томах / М. Коцюбинський. – Київ: Дніпро, 1984. – Т. 2. – 384 с.

11. *Кузнецов Ю. Б.* Імпresіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст. (проблеми естетики і поетики). – автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук. – Київ, 2004. – 40 с.

12. Листи до Михайла Коцюбинського / ред. В. А. Куценко. – Київ: Українські пропілеї, 2002. – 175 с.

13. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – Київ: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с. (Nota bene).

14. *Науменко Н. В.* Символіка в образній структурі української новелістики кінця XIX – початку XX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2002. – 20 с.

15. *Погребенник В. Ф.* «Європейськість» прози Михайла Коцюбинського / В. Ф. Погребенник // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей. – Вип. 11. – Ч. 2: Лінгвістика і літературознавство. – Київ; Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 590 с.

16. *Рисак О.* Теоретичні аспекти синтезу мистецтв // Рисак О. «Найперше – музика у Слові»: Проблема синтезу мистецтв в українській

17. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості / Іван Франко. – Київ : Радянський письменник, 1969.

18. *Чайковська В. Т.* Жанри живопису в українській прозі кінця XIX – поч. XX ст. ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка (15). – Житомир, 2004. – С. 212–214.

References

1. Bestiuk I. Motiv tantsiu yak rytual perekhodu («Tini zabutykh predkiv» M. Kotsiubynskoho) // Aktualni problemy suchasnoi filolohii. Literaturoznavstvo: Zbirnyk naukovykh prats. – Vypusk XV. – Rivne : Perspektyva, 2005. – S. 28–38.

2. Briukhovetska L. Literatura i kino: problemy vzaiemodii : Lit.-kryt. narys / Larysa Briukhovetska. – К. : Rad. pysmennyk, 1988. – 183 s.

3. Vasylieva M. B. Ukrainska moderna novela kintsia KhIKh –pochatku KhKh stolit: rozvytok i modyfykatsii v yikh obumovlenosti metaforyzatsiieiu yak providnoiu rysiu khudozhnoho myslennia doby: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01 / M. B. Vasylieva; Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. – Odesa, 2004. – 19 s.

4. Halych O., Nazarets V., Vasyliiev Ye. Teoriia literatury : Pidruchnyk / Za nauk. red. O. Halycha / Oleksandr Halych, Vitalii Nazarets, Yevhen Vasyliiev. – К. : Lybid, 2001. – 488 s.

5. Heneraliuk L. Universalizm Shevchenka: Vzaiemodiiia literatury i mystetstva / Lesia Heneraliuk. – К. : Nauk. dumka, 2008. – 544 s.

6. Denysiuk I. O. Rozvytok ukrainskoi maloi prozy KhIKh–KhKh st. – К. : Vyshcha shkola, 1981. – 213 s.

7. Імпресіоністичний пейзаж та його роль у новелах М. Коцюбинського [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2010/impresionistychnyj-pejzazh-ta-joho-rol-u-novelah-m-kotsyubynskoho/>. – Назва з екрана.

8. Ympressyonisty, ykh sovremennyky, ykh soratnyky. Zhyvopys. Hrafyka. Lyteratura. Muzyka / Pod red. A. D. Chehodaeva y dr. – М. : «Yskusstvo», 1975. – 319 s.

9. Kotsiubynskiy M. Tvory v 7 tomakh / Mykhailo Kotsiubynskiy. – К. : Nauk. dumka, 1974. – Т. 2. Povisti. Opovidannia (1897–1908). – 384 s.

10. Kotsiubynskiy M. Tvory v chotyrokhtomakh / M. Kotsiubynskiy. – К. : Dnipro, 1984. – Т. 2. – 384 s.

11. Kuznetsov Yu. B. Impresionizm v ukrainskii prozi kintsia KhIKh –

pochatku KhKh st. (problemy estetyky i poetyky). – avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra filol. nauk. – K., 2004. – 40 s.

12. Lysty do Mykhaila Kotsiubynskoho / red. V. A. Kutsenko. – K. : Ukrainski propilei, 2002. – 175 s.

13. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk / R. T. Hrom'iak, Yu. I. Kovaliv ta in. – K. : VTs «Akademiia», 1997. – 752 s. (Nota bene).

14. Naumenko N. V. Symvolika v obraznii strukturi ukrainskoi novelistyky kintsia KhIKh – pochatku KhKh st.: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk. – K., 2002. – 20 s.

15. Pohrebennyk V. F. «Ievropeiskist» prozy Mykhaila Kotsiubynskoho / V. F. Pohrebennyk // Aktualni problemy slovianskoi filolohii: Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh statei. – Vyp. 11. – Ch. 2: Linhvistyka i literaturoznavstvo. – Kyiv; Nizhyn: Aspekt-Polihraf, 2006. – 590 s.

16. Rysak O. Teoretychni aspekty syntezy mystetstv // Rysak O. «Naipershe – muzyka u Slovi»: Problema syntezy mystetstv v ukrainskii literaturi kintsia KhIKh – pochatku KhKh st. / Oleksandr Rysak. – Lutsk, 1999 – 402 s.

17. Franko I. Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti / Ivan Franko. – K. : Radianskyi pysmennyk, 1969.

18. Chaikovska V. T. Zhanry zhyvopysu v ukrainskii prozi kintsia KhIKh – poch. KhKh st. VISNYK Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka (15). – Zhytomyr, 2004. – S. 212–214.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2018.

Liudmyla Demianenko,

candidate of Philology, researcher,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine,

Ukraine, Kyiv

The use of techniques of impressionistic painting in M. Kotsyubinsky's prose

The peculiarity of impressionistic painting and main methods of their realization in descriptions of the prose written by M. Kociubynskyi are being analyzed in the article. Landscapes which are used in the belletristic works by the writer are showed in their correlations with the underlying ideas of the prose. The interaction of painting and literature in the works of M. Kotsyubinsky allowed the writer to focus on the states and moods of the heroes, while not inducing the appearance of external events.

Keywords: M. Kotsiubynsky, impressionism, painting, impressionist painters, psychological narrative, impressionistic art.

УДК 821.161.2.09

Борис Костира,

канд. філол. наук, науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Україна, Київ

СИМВОЛІСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ У ТВОРАХ КЛИМА ПОЛІЩУКА ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ ТА УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917–1921 рр.

У статті наголошено, що у творах Кліма Поліщука про Першу світову війну помітне зображення не стільки подій, скільки переживань. Фабульний складник у них відіграє незначну роль. У центрі творів про Українську революцію постає доля і психологія окремої людини, письменник насамперед звертається до екзистенції, індивідуального буття духовно розвинутої особистості.

Ключові слова: особистість, образ-символ, душевний стан.

Для художника-символіста не є важливим зображення людини у зв'язку з її добою, не є важливими знаки часу. Для символістської літератури найважче визначити обриси певної доби, бо для неї характерна позачасовість. Епоха може бути показана розпливчасто, аморфно, контурно, вона постає крізь затемнену образність. Така література відкидає тенденційність, соціальне замовлення, політичну ангажованість. Але, як і в будь-якій літературі, у ній можна побачити обличчя часу. Література символізму звернена до споконвічних здобутків культури, тому для неї характерний особливий гуманізм, увага до появи вічного в духовному просторі людини. Це вічне буде проступати навіть крізь завихрення історії. Герой символістського твору живе у своєму герметизованому світі, його цікавлять події внутрішні, а не зовнішні. У творчості К. Поліщука міститься духовний літопис, духовна історія доби. Самобудуванням, відстоюванням власного «я» обумовлюється характер літературного героя. В

історіософських поглядах символісти керувалися ніцшеанською ідеєю про вічне повернення, циклічність історичних процесів. Вони вважали, що в історії не може бути того, що не було раніше, тому звертались до подій минулого, щоб показати їхній перегук із теперішнім часом. У цьому ключі можна звернутися до прози Д. Мережковського, у якій він охопив античність, середньовіччя та період нової історії. Корінь проблем його доби він вбачав у подіях двохсотлітньої давнини.

Література відстоює автономність свого художнього світу від життя, але художня та емпірична реальності не можуть бути повністю віддаленими один від одної, вони взаємодіють. Хоча символісти і були аполітичними, намагалися відсторонитися від емпірики, історичні катаклізми знайшли відгук в їхній творчості. Історичний прогрес не завжди іде паралельно з художнім, але відомі факти, коли ці процеси відбуваються синхронно. Політична ситуація початку ХХ століття містила в собі бурі й загибші, але звершилася кардинальним революційним зрушенням. Філософська та художня думка шукала виходу з кризи позитивістських цінностей, і він був знайдений у розширенні сфери ірраціонального, інтуїтивно-чуттєвого начала.

Перша світова і громадянська війни постають у прозі Кліма Поліщука у відчутному суб'єктивному переломленні, що було характерно для поетики символізму. Як зазначає Дарія Завельська, «весь період рубежу століть відзначений сильним зростанням суб'єктивного в мистецтві: від уваги до нюансів особистого світовідчуття – до крайніх виявів індивідуалізму [1, с. 409]». У цих творах письменника помітно піднесення психологізму на новий виток розвитку. Спостерігається нюансування найтонших почуттів у душі героя твору, через його внутрішній світ стверджується філософська концепція автора. К. Поліщук писав про Першу світову війну як учасник цієї епохальної події. Він був мобілізований і на початку літа 1916 року потрапляє на фронт – у Каммерн (Курляндія). Особисті враження і переживання спонукали його писати про жах і безглуздість війни.

К. Поліщук прагнув піднести особистість на нову якість самосвідомості. Суспільство може бути зрілим тоді, коли буде становити собою не безлику масу, а складатиметься із особистостей. Лише за таких умов воно не порине в полон тоталітаризму.

літаризму та деспотії. Сприймавши новітні віяння європейської літератури з її духом індивідуалізму, письменник прагнув розвинути особистісне начало на противагу поширеному раніше зображенню суспільних мас. Війни виступають наслідком перебування суспільства в летаргійному сні, притлумлення здатності людей до саморефлексії. За цих умов людина стає розмінною монетою антигуманних політичних сил, гумусом історії.

У поетиці К. Поліщука важливе значення посідає використання жанрових особливостей записної книжки, щоденника персонажів («Щось непевне», «З недавніх днів», «Цілком випадково», «Червоні рядна», «Старий образ», «На волі» та ін.). Це було зумовлено автобіографічною основою прози письменника, тим, що він писав оповідання, спираючись на індивідуальний досвід подорожей. Щоденникові форма дозволяла митцеві створити враження достовірності зображених подій, глибоко проникнути в психологію персонажів, показати їхнє особисте життя. Можна припустити, що власні щоденникові записи К. Поліщука стали претекстом його літературних творів.

У творах про Першу світову війну помітне зображення не стільки подій, скільки переживань. Фабульний складник у них відіграє незначну роль. Треба виокремити у цих творах марення, видіння, візії персонажів, які дозволяють віднести ці твори до символістських. Герой оповідання «У часи безнадійності» (1915) бачить велетенську чорну постать примари. Вона є символом небезпеки і смерті. Символістські тенденції у творах К. Поліщука про Першу світову війну виявляються у створенні образів-символів, які виражають душевний стан героя. Клим Поліщук змальовує містично забарвлений пейзаж на тлі воєнних потрясінь: «Знав такі ночі, коли тьма повільно стелеться над сонними полями і лагідно вколисує море похиленого бурями спілого жита; коли небо вгорі стане таким глибоким і темним і, наче урочиста риза великого Творця всесвіту, враз засіється зорями, які мерехтять різнобарвним промінням і розсипають мрії по землі (оповідання «В часи безнадійності», 1915) [3, с. 53]». Письменник звертає увагу на Творця як вищу силу, яка приховується за тими чи тими явищами природи. Образ Творця прозирає крізь красу видимого світу. Явища природи постають

схожими на живі істоти, які втілюють у собі вселенське зло: «Як мара страшна, якоюсь безформенною масою важко лягла на землю ся ніч, і здавалося, що вона намагалася все приспати і пригнобити [3, с. 53]». Герой цього твору бачив у явищах природи не красу, а щось зловіще та лиховісне. Зло містилося в самій навколишній дійсності. Клим Поліщук протиставляє війні вільне саморозкриття особистості, життя в гармонії з природою. Війна розглядається як хвороба людства. Вона активізує найгірші прояви людської особистості. Потік свідомості героя розкриває апокаліптичну картину вселенського абсурду.

Небезпека на фронтах імперіалістичної війни втілюється в такий символічний образ: «Ясно бачу велетенську чорну постать людини з велетенськими крилами, які метушливо билися в диму і хвилювали його на всі боки, чорні страшні довгі руки витягалися в наш бік, неначе хотіли пригорнути нас всіх до себе. Ще хвилинка, ще рух полум'я, і видовище знялося вгору і зникло в диму [3, с. 58]». Письменник хотів цим показати і знак від вищого провидіння, і абсурдність апокаліптичної війни. Цей уривок показує розкутість образності, саморух, саморозгортання художнього світу в напрямку сміливого творчого експериментаторства.

К. Поліщук вдається до фантастичних гіпербол, як в оповіданні «Злочинна тьма» (1917), щоб ствердити ідею відплати за вчинене зло. У художньому світі митця відбуваються несподівані метаморфози матеріального буття, щоб вказати людині на порушення нею рівноваги у світі, на відступ від віковичних моральних норм. Сама матерія чинить опір злочинним намірам людини.

Своїм антивоєнним, антимілітаристським зарядом, Клим Поліщук наближається до письменників «утраченого покоління» (Е. М. Ремарк, Е. Хемінгуей). Тематично проза Кліма Поліщука близька до творчості Еріха Марії Ремарка, але для першого характерна більша образність, ліричність, багатоплановість. У Ремарка все на поверхні, ідеї його творів легко прочитуються, він чужий ірраціоналізму. Художній світ К. Поліщука значно складніший, він торкається не тільки матеріального виміру буття, але й метафізичного, ідейна основа творчості письменника не може бути витлумачена однозначно, ірраціональний складник світогляду зумовлює зображення лабіринтоподібності внут-

рішнього світу людини. Але спільним для двох письменників є гуманістичний пафос творчості.

З-поміж творів про Першу світову війну варто виокремити «подорож на край ночі» (1933) Луї-Фердінана Селіна, який Дмитро Наливайко влучно назвав «романом тотальної негачії» [2]. Це своєрідна анатомія суспільства, безжальне викриття його пороків. Письменник згущає барви, нагнітає картини, які свідчать про віковичну аморальність людської природи. Можна сперечатися, чи правильний такий ракурс бачення, але відвертатися від подібних явищ ніяк не можна. Як і К. Поліщук, Селін показує посилення моральної деформації, трагізм самотньої людської особистості під час війни.

Порівнюючи твори К. Поліщука про Першу світову війну з романом Л. Ф. Селіна, треба сказати, що для другого характерне художнє осмислення катастрофічних подій не тільки безпосередньо, але й із певної часової відстані. Згодом головний герой твору Бардамю вже віддаляється від війни, у його житті відбуваються інші події. Війна є актуальною на початку роману, а з часом відступає на задній план. Не так у К. Поліщука. Події його творів відбуваються безпосередньо під час війни, герой сприймає її як свіжу рану, рефлексії над побаченим можливі лише у рідкісні години відпочинку. Часової дистанції від зображеного немає.

Намагання багатьох персонажів Поліщука віддалитися від епіцентрів Першої світової війни – це не боягузтво, а сміливість не брати участь в абсурдному дійстві. У цій війні люди бились не за свої інтереси, а за інтереси своїх псевдоеліт. Безкомпромісним засудженням війни, зображенням безглузлого братовбивства, ствердженням самоцінності людського життя, гуманістичних ідеалів творчість К. Поліщука становить велику цінність. Вона містить антиколоніальну, антиімперську спрямованість, стверджуючи право народу вільно жити на своїй землі, самому обирати свій шлях розвитку.

К. Поліщук стояв перед новим завданням створити образ людини революційної доби, переломної епохи з її новими екзистенційними вимірами, із новим світовідчуттям. Якщо епоха *fin de siècle* внесла лише зміни на рівні емоційно-інтелектуальному, створила нову драму ідей, то доба революції принесла кар-

динальний струс як у матеріальному, так і ідеальному планах. Розмірене селянське життя з його спокійною споглядальністю, зображене народниками, закінчилось. Людина опинилася перед випробуваннями на межі життя і смерті. Відбувалось формування модерної свідомості, болісне включення у світовий історичний процес, вторгнення вселенського хаосу, перенесення епіцентру подій із сіл у міста. Українська людина стояла перед завданням розвитку міської національної культури на відміну від традиційної селянської.

Клим Поліщук зображував революційну реальність об'єктивно, намагаючись стати над протиборчими сторонами у громадянській війні. Відстороненість погляду – це вміння подивитися на життєві явища з різних сторін, під різними ракурсами, це здатність зрозуміти, що правда може бути в кожного своя. Ця позиція звільняє людину від апологетики та догматизму, формує гнучкість мислення, не дозволяє зациклюватися на застиглих ідеях. Не випадково письменники революційної доби іноді закидали К. Поліщуку неправильну політичну позицію. А митець лише прагнув бути вільним від кон'юнктури, зобов'язань перед політичними силами. Хоча втриматися в ті часи від політики було важко. І непросто було відокремити політику від боротьби за національне відродження. Для письменників-символістів це означало ще й виведення літератури на вищий щабель розвитку, розширення її виражальних можливостей, поглиблення сугестивних засобів. Це освоєння нових мистецьких обривів, перехід із однієї якості в іншу. Деспотичні умови Російської імперії штовхали українську літературу в провінціалізм, не даючи їй змоги стати світовою, вийти на рівень провідних зразків.

Письменник уникає однолінійності, одноплщинності, пропагандистських кліше в зображенні різноманітних політичних сил громадянської війни, не йде шляхом примітивного художнього конструювання як лише нищих, аморальних певних суспільних груп, партій, армій. Письменник роздумає над тим, які особливості долі, темпераменту, внутрішнього буття людини зумовили вибір у напруженій атмосфері революційної грози. Чому одна людина вибирає добро, інша – зло, і що, власне, можна вважати добром і злом? Така діалектика інтелектуальної драми митця.

Символісти підкреслювали, що певні події не можуть відбутися в реальному світі, доки вони не відбулися у світі ментальному, у сфері думок, почуттів, візій. Заклик О. Блока слухати музику революції апелює до здатності сприймати невидимі процеси духовного життя. Коли відбулася революція, її енергією було наповнене матеріальне та психічне буття. К. Поліщук переконливо показує наростання та розвиток протестних настроїв у широких масах, силу народної стихії. Але в центрі його розповіді постає доля і психологія окремої людини, письменник насамперед звертається до екзистенції, індивідуального буття духовно розвинутої особистості, яка протистоїть нівелюючим обставинам історії, намаганням натовпу перетворити її на свою одиницю, на безликий атом: «Як перехожий старець, із патерицею в руках і молитвою на устах, бреду безмежними просторами своїх і чужих піль і не можу знайти того, чого шукаю. Часами сам собі дивуюся, як так могло статися, що я, будучи запеклим революціонером, що сліпо потурав вимогам пролетарського шлунка, зробився покірним рабом абстрактних думок та інтимних поривань душі?.. («Отаманша Соколовська») [3, с. 239]». Перед героєм стоїть завдання не піддатися на сплеск примітивних інстинктів, енергії руйнування широких мас. Із цього випливає, що письменник у своїй творчості виступає апологетом індивідуалізму. Вважаючи недосконалим і порочним будь-яке суспільство, він намагається усунути від впливу на нього. Історія, суспільний розвиток, на думку митця, повинні розвиватися своїм ірраціональним шляхом, на який не може вплинути окрема особистість.

Для зображення революційних баталій у прозі К. Поліщука характерна хаотичність, калейдоскопічність. Образи-символи звіра і чорних птахів виражають міру жорстокості переломної доби. Сюжет розгортається різкими ривками і поворотами. Варто відзначити зображення у творах Кліма Поліщука енергії широких народних мас, їхніх креативних можливостей. Вони здатні здійснити великі перетворення: як позитивні, творчі, будівничі, так і руйнівні, такі, що спрямовують до ентропії. Ця стихійна сила, цей бурхливий потік заводить героя Поліщука у свою круговерть, де виникає загроза втратити власне обличчя, свою неповторну індивідуальність і розчинитися в безликому

натовпі. Без широких народних мас народу неможливі радикальні революційні перетворення, історичні зрушення всесвітнього масштабу, але й про роль особистості в поступі людства також не варто забувати. Видатна особистість здатна слугувати каталізатором всенародних зрушень, поводитирем мас, який скеровує первісну неконтрольовану енергію, природні інстинкти, прагнення помсти і руйнування. Така особистість здатна внести порядок у розбурханий хаос, спрямувати його в конструктивне річище. Якщо в такому разі рух історії буде відбуватися, за Гегелем, по спіралі, то все одно це буде розвиток, а не стагнація.

Описуючи цей процес, використовуючи перевірені часом здобутки минулого, письменник здатний створити справжні художні цінності. Таким магістральним шляхом ішов Клим Поліщук. Він зміг крізь тимчасове, минуще побачити вічне і нетлінне: «Стиснувши в грудях серце, ждеш і прагнеш нових з'явищ Революції, наче в них може бути втіха якась... Революція, як і коханка, не може дати того, чого так настирливо просить душа... Збагнути всі примхи Революції й задовольнити її вимоги зможе лише той, хто зробив з себе машину будучини й знищив у собі всяку людяність. Щодо мене, то я втікаю з крикливих базарів могутньої крамоли, бо відчуваю в собі свої власні духово-життєві потреби... [3, с. 239]». Поетика символізму, органічно підказана самим іманентним розвитком літератури, дала змогу втілити ідеали позачасової краси, які завжди пробиваються крізь поверхневий шар суспільно-політичної боротьби та економічних інтересів. Імпульс, природно сприйнятий Климом Поліщуком із провідних тенденцій світової літератури, дозволив піднятися над плінним потоком і розвинути провідні художні здобутки митців першої половини ХХ століття.

Редакційна і журналістська робота в «Українському голосі» та «Народній волі» у 1918–1920-х роках наклали відбиток на творчість К. Поліщука. Журналістська діяльність стала прекрасною школою для багатьох письменників. Але водночас вона має вади – часом вносить до індивідуального стилю митця схильність писати нашвидкуруч, відгукуватися на миттєву актуальність, злобу дня, репортажність, невміння осмислити життєві явища в широкому філософському обширі. Для Клима

Поліщука журналістська робота дала змогу глибше осмислити історію, соціальні процеси, національну ментальність, яскраві індивідуальності. Цей безцінний досвід став однією із підвалин осмислення складної, переломної доби революційних змагань та місця людини в ній, наголошуючи на характерній для символізму важливості універсальних, позачасових цінностей. Для письменника історичний процес був не абстракцією, не безликим потоком, у своїй роботі журналіста він викристалізував уміння помічати і цінувати неповторні, оригінальні характери, які згодом стали моделями, прототипами героїв його прози.

Подорожуючи Україною, дивлячись на розбурханий ураган революційних подій, К. Поліщук дістав змогу глибше пізнати таємниці буття та людини, які часто розкриваються саме в межових ситуаціях. Те, що Поліщук був безпосереднім свідком громадянської війни, не виняткове явище в пореволюційній українській літературі. Своєрідним був погляд на описувані події. Чимало українських письменників 1920-х років стверджували правоту більшовиків, змальовували, як людина з інших політичних таборів доходила до слухності комуністичної програми. На відміну від них, К. Поліщук уникнув такої політичної тенденційності.

У ході суспільного розвитку відбувається старіння, пригасання ідей які вже не можуть відповідати на виклики часу. Ідеї проходять свій цикл від народження до занепаду. Колись прогресивні, вони можуть стати гальмом історичного поступу. Так само занепадають цивілізації, як це дослідили О. Шпенглер і А. Тойнбі. К. Поліщук не пропонує у свої творах програми розвитку суспільства. Він змальовував анархістський рух, але не став його апологетом. Анархізм із його проповіддю свободи апелював до найкращих поривань людини, до її природної потреби бути вільною, розкріпачував людську особистість. Людина всередині себе опирається насильству державного апарату і прагне сама вирішувати свою долю. Письменник втілює ці інтенції. К. Поліщук показував дискредитацію різних ідеологій та політичних моделей, яку підтвердили філософи наступних епох. Не випадково стали говорити про кризу ідеологій. Якщо неможливо врятувати суспільство загалом, то, можливо, вдасться

врятувати окрему особистість. Але цей порятунок у будь-якому разі буде індивідуальним.

В оповіданні «За ґратами» прагнення політичної свободи виводить до ширшої потреби – свободи людського духу, вільного розвитку, душевної гармонії. Трагічною постає смерть Абрамянца, прагнення до свободи якого було обірване деспотичною системою. Згодом головний герой твору звільняється з ув'язнення, але бачить, що бажання поневолювати залишається в людях, його не так просто викоринити. Це як прокляття віків. Цінність свободи здатна усвідомити високодуховна особистість, збагачена надбаннями світової культури. Для інших це може бути незрозумілим.

У творах про громадянську війну К. Поліщука постає енергія руйнування. Революція, яка ставила перед собою творчі завдання, шляхетні прагнення, несе зовсім інше. Вона осягнена як Кронос, який пожирає власних дітей. Своїм засудженням революцій К. Поліщук близький до праці А. Камю «Бунтівна людина». У цих умовах людські емоції неймовірно посилюються, екзальтована поведінка стає поширеним явищем, відбуваються страшні злочини, люди вимагають помсти за них, це призводить до безперервної ланцюгової реакції насильства. Чи завжди революція є злом? Ні, іноді без неї неможливий якісний історичний стрибок, розв'язання суспільних суперечностей. Але вона несе з собою насильство над невинними людьми, яке може набути форми ланцюгової реакції. Революція постає не тільки як реальний, але й як метафізичний, духовний процес, зрушення відбуваються і у внутрішньому світі людей. До цього була прикута увага символістів.

Герої К. Поліщука стикаються з первісною силою отаманщини, у такий спосіб вступають у конфлікт індивідуальне та колективне, духовний пошук і оголеність інстинктів. Намагання внести порядок хаосу, установити справедливість в апорі несправедливого середовищі приречені на поразку, герой письменника марно намагається домогтися об'єктивного суду над політичними опонентами. Він живе подвійним життям у двох вимірах: політичному та духовному. Духовне життя дозволяє перебувати у світі вічних цінностей та містичного досвіду.

Революція зі своїм тектонічним рухом сприяла творчій активності тому, що чимало людей із народу відчули в собі імпульси

до літературної діяльності. Кардинальні суспільні зміни несли з собою оновлення змісту й форми літератури, світоглядних і художніх пошуків митців слова. Вони змушували подивитися під новим ракурсом на багато явищ навколишньої реальності. Причому окрема особистість не губилася в натовпі, не втрачала своє обличчя. Як показує творчий досвід Гната Михайличенка і Миколи Хвильового, увага письменників була нерідко звернута до проблем індивіда, його болісних суперечностей і хворобливих станів внутрішнього світу. Митцям інколи закидали невідповідність їхньої творчості суспільним завданням літератури революційної доби.

К. Поліщук виходить за національні рамки, зображуючи різні національні світи (вірмен, латишів, росіян). У такий спосіб проекція його творчості розмикається до універсальності. Він шукає і знаходить те, що об'єднує різні народи. Це шлях до великої літератури. Письменник легко проникає в системи координат інших націй, які на перший погляд можуть здаватися замкненими монадами. В оповіданні «За ґратами» (1921) вірменин Абрамянц лізе під кулі у вікно в'язниці й гине за свободу. Це розповідь про те, як людина може бути щасливою лише на своїй землі. Відірвана від власного коріння, вона відчуває екзистенцій спустошеність. У цьому виявляється вміння розкрити національну вдачу іншого народу, зрозуміти його світогляд. Слова вірменина не позбавлені деякої ідеалізації (не може національне буття відзначатися такою ідилічністю, відсутністю антагонізмів), але зворушливо передають народний характер.

Шлях людини до революції, визрівання її політичних переконань стало об'єктом художнього дослідження для багатьох українських письменників 1920-х років. Вони намагалися показати, чому людини приходиться до того чи того політичного табору, які мотиви нею рухають, яка внутрішня боротьба в ній відбувається, як важко порвати зі своїм минулим і повністю перетворитися. З-поміж таких творів варто виокремити роман Бориса Антонечка-Давидовича «Смерть». Манера К. Поліщука в змалюванні подій громадянської війни відрізняється від неоромантичного стилю Ю. Яновського та імпресіоністичного письма Миколи Хвильового. Яновський звертає увагу на піднесеності

почуттів, висоту ідеалів, лицарство духу. Герої Хвильового більше включені у революційний процес, а персонажі Поліщука відсторонені від нього.

Проблема інтелігент і революційний рух вдало розроблена в романі Максима Горького «Життя Кліма Самгіна». Інтелектуал, попри бажання бути незалежним, не може відсторонитися від бурхливого потоку історії. Так само вітри історії зачіпають і інтелектуалів К. Поліщука («Белетрист», «Апарат», «Потурченко-Потурчишин»). Тільки способи вирішення цієї проблеми у двох письменників різні. Максим Горький відповідно до свого світогляду змальовує крах митця-декадента, а Клим Поліщук відстоює свободу художника, його незалежність від соціальних процесів. Герої прози Кліма Поліщука нагадують протагоніста роману «Доктор Живаго» (1955) Бориса Пастернака тим, що вони не знайшли свого місця у вирі революції, були відкинуті нею і стали обсерваторами епохальних історичних подій. Хоч твір Б. Пастернака написаний набагато пізніше, але він просякнутий революційною добою, добре відтворює її дух часу. Персонажі Поліщука і Юрій Живаго за умонастроєм і покликанням були філософами, для яких понад усе – істина, вони дивляться на катаклізми епохи з відстані і водночас поглядом гуманіста, розуміли їхню складність та неоднозначність.

З-поміж творів про громадянську війну 1917–1921 рр. можна назвати «Ходіння по муках» О. Толстого і «Тихий Дон» М. Шолохова, у яких із епічним розмахом показана складність людських доль на тлі революційних процесів. Герої О. Толстого і М. Шолохова відрізняються від персонажів К. Поліщука своєю типовістю, вони – вихідці з народу, що є природним для реалістичних полотен. Для них не характерні поглиблені рефлексії та ірраціоналізм героїв символістських творів К. Поліщука. Кардинальні історичні події постають різними крізь призму відмінних стилевих течій, творчих методів. Треба відзначити розбіжності, зумовлені жанровими особливостями. У романах згаданих російських письменників ми стикаємося з великою кількістю персонажів. У них показані не тільки життєвий шлях окремої людини, але й доля народу, рух широких мас, у яких окремих індивід постає піщинкою. У новелістиці К. Поліщука

зображені не стільки народні маси, скільки виняткова особистість.

Володимир Соловйов писав про духовну любов як найвищий її вимір. Але в ході революційних процесів найчастіше актуалізуються найпримітивніші почуття. Людина бореться за виживання, вбиває свої ворогів, і в цьому шаленстві первісних емоцій не часто є місце високій любові. У творах К. Поліщука щасливе кохання майже не показано. Воно існує короткий період, вириває в снах або постає як можливість. Часто здійсненню кохання перешкоджають непереборні фатальні обставини, межові ситуації війни. Це схоже на ірраціональне вторгнення життєвих стихій у гармонію планів закоханих. Дівчина іноді постає об'єктом зазіхань військових чи революційних ватажків. Для творів про кохання К. Поліщука характерні невтоленність, не втіленість, неповна реалізованість почуття. Герой письменника так до кінця і не може позбутися самотності, подолати розірваність із коханою жінкою та світом. І тут митець звертається до проблеми самотності у стосунках закоханих. Символістська поетика дає змогу відтворити тонкі нюанси цього почуття, показати його алогічний та імпульсивний характер.

«Партійні товаришки» К. Поліщука втрачають свою жіночу енергію, перетворюються на гвинтик історичного процесу. Це вже не жінка в повному розумінні слова, а функція, механізм у руках не завжди чистоплотних політиків. Вони несуть жорстокість і руйнування. Жінка перестає бути охоронителькою домашнього вогнища і вірною подругою чоловіка, стаючи безликим манекеном політики. Не випадково наслідком такого перетворення стає не народження нового життя, а смерть невинної людини.

Письменник утверджує неприйняття революційного та військового насильства над особистістю, пріоритет загальнолюдських цінностей над ідеологічними, розкриває причини та наслідки моральної деградації в умовах історичних катаклізмів.

Список використаних джерел

1. *Завельская Д. А. Очерк / Дарья Завельская // Поэтика русской литературы конца XIX – начала XX века. Динамика жанра. Общие проблемы. Проза.* – М. : ИМЛИ РАН, 2009. – 832 с.

2. *Наливайко Д. С.* Роман тотальної негації / Дмитро Наливайко // Селін Л.–Ф. Подорож на край ночі / Пер. з нім. П. Тарашука. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 3–16.

3. *Поліщук К.* Вибрані твори / Упоряд. В. Шевчук; передм. С. Яковенка / Кли́м Поліщук. – К. : Смолоскип, 2008. – 704 с. – («Розстріляне Відродження»).

References

1. Zavel'skaya D. A. (2009). Feature article // Poetics of Russian Literature at the End of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. Dynamics of the genre. Common problems. Prose. Moscow: IMLI RAS. [in Russian].

2. Nalyvayko D. S. (2006). Roman of total negativity / Dmitry Nalyvayko. Selin L.-F. Journey to the end of the night. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

3. Polishchuk K. (2008). Selected Works. K: Smoloskyp. [in Ukrainian].
Стаття надійшла до редакції 15.06.2018.

Boris Kostyrya,

Cand. filol sciences, researcher
National Vernadsky Library of Ukraine
Ukraine, Kyiv

Symbolism trends in the work of Klyum Polychuk about the First World war and the Ukrainian Revolution of 1917–1921

The article states that in the works of Klim Polischuk about the First World War, a noticeable image is not so much an event as an experience. The fatal component in them plays a minor role. In the center of the writings about the Ukrainian revolution there is a fate and psychology of an individual, the writer primarily refers to the existence of the individual being spiritually developed personality.

Keywords: personality, image-symbol, state of mind.

«ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ»: ЖУРНАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-х рр. В УКРАЇНІ

20-ті роки ХХ ст. становлять складний, суперечливий, не достатньо досліджений період у житті України в цілому та в історії нашої літератури. Це були перші роки відбудовчого періоду, роки нової економічної політики, одним з актів якої був дозвіл у листопаді 1921 року роботи приватних видавництв. Цей час був визначальним у становленні українського літературного й мистецтвознавчого журналу. У 1920 році з'явилося близько 136 нових журналів, у 1923 – більше 250. Багатоплановість світоглядна, розмаїття стилів, жанрів, тем, плюралістичний шлях розвитку визначає діяльність журналу «Червоний шлях» у 20-ті рр. На основі встановлення мети і завдань його функціонування, вивчення матеріалів можна виявити об'єктивні закономірності розвитку літератури і літературознавства того часу і спроектувати їх вплив на сучасність.

Ключові слова: літературно-мистецька періодика, доба відродження, журнал, літературознавча славістика, історичний процес.

Журнали 20–30-х рр., такі як «Глобус», «Життя й революція», «Шляхи мистецтва», «Книгар», «Плуг», «Гарт» та інші становлять вагомому складову частину історії української радянської літератури. Успадкувавши кращі традиції старшого «журнального покоління», до якого належать «Літературно-науковий вісник», «Киевская старина», «Правда», «Жите і слово», вони разом з тим стали представниками новаторських пошуків, сміливих експериментів в області тематики, стилів, напрямів. У перших радянських журналах активно розвивалась поезія, зароджувалась проза і драматургія.

Одним із найпопулярніших видань того часу був часопис «Червоний шлях», про який В. Півторадні сказав: «З виникненням «Червоного шляху», котрий об'єднав і групових, і позагрупових письменників, у розвитку радянської літератури розпочався новий, вищий етап» [1].

Двадцять років є визначальними для всього подальшого процесу розвитку української літератури. У цей час закладались основні його тенденції. «Витоки наших уроків і досвід літератури радянського періоду – у двадцятих роках... У прозі, поезії, драматургії, критиці того часу багато що виникло й розвинулось уперше в нашій літературі» [2, с. 13]. Своєрідність цього періоду, як і радянської літератури в цілому, полягає в тому, що реальні закони літературного розвитку постійно деформувались політичним ідеологічним пресом, хоч сила тиску, його напрям і форми змінювались. У 20-ті зародилось дві головні тенденції, взаємодія яких визначила лінію розвитку літератури на довгі роки: співіснування естетичних, творчих законів літературного поступу з політичним тиском, спрямованим на нього.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі джерелознавчого аналізу видання з'ясувати особливості функціонування «Червоного шляху» в умовах українізації; розкрити тематичні напрямки публікацій, зокрема роль і місце літературознавчої славістики у контексті часу; показати первісну мету його створення.

Чи не найзначніший внесок в осмислення літератури 20-х рр. зробив на той час О. І. Білецький розвідками «Про прозу взагалі і нашу прозу 1925 року» (1926), «Українська література пожовтневої доби» (1930), «Українська драматургія пожовтневої доби» (1929). По-своєму цікаві й новаторські думки є у статтях М. Доленга [4], А. Музички [5], Ф. Якубовського [9]. Особливу увагу слід звернути на унікальне для сучасного дослідника видання – хрестоматію А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури» (1928), де зафіксовано всі імена й найголовніші документи бурхливого літературного життя 20-х.

Щодо стосується безпосередніх відомостей про «Червоний шлях», то зустрічаємо тільки фрагментарні дані у тогочасній періодиці: статтях М. Марковського [7], Є. Черняка [8], Ф. Якубовського [9], О. Дорошкевича [10], А. Хуторяна [11], О. Полторацького [12].

Опубліковані тут матеріали мають інформативний, оглядовий характер. Окремо слід згадати дослідників радянської періодики: М. Бернштейна, П. Федченка, І. Дорошенка, В. Півторадні. Відсутністю ідеологічного підтексту вирізняються діаспорні дослідження проблеми. Це книги А. Животка «Історія української преси», Д. Донцова «Дві літератури нашої доби», Ю. Шереха «Третя сторожа», М. Оглоблина-Глобенка «Історико-літературні статті».

Значно розширюють межі відомого про літературне відродження статті сучасних дослідників: В. Дончика, В. Мельника, В. Агеєвої, А. Кравченка у книзі «20-і роки: літературні дискусії, полеміки».

20-ті роки – це час, коли періодичні видання стояли на чолі літературного процесу. Вони старанно виявляли молоді сили, підтримували їх, оприлюднювали їх здобутки, стимулювали творчий пошук. Значна робота у цьому напрямі здійснена журналом «Червоний шлях» (1923–1936), який без перебільшення став визначним явищем в історії української культури. Він не належав до журналів вузького спрямування. Задуманий був як великий літературно-науковий та громадсько-політичний місячник, що має постійні відділи: 1) красного письменства; 2) науковий; 3) громадсько-політичний; 4) книжно-бібліографічний; 5) хроніки. Масовий журнал поширюється у найвіддаленіші куточки країни, куди «велика література» ще не доходить. Саме через це художній матеріал його бере на себе функцію виховання, оформлення художніх смаків масового читача.

Журнал з'являється в оптимальний для розвитку української літератури час – 1923 рік. Цим роком розпочався період, так званої активної українізації, що тривав до 1930. На користь нової політики становище повернуло у 1920, коли в КП(б)У влилося після саморозпуску близько 4 тис. боротьбистів. На X з'їзді РКП(б) сам Сталін санкціонував своїм авторитетом генсека нову політику в національній сфері. До послідовного проведення українізації КП(б)У приступила з травня 1923 р. Найважливішим законодавчим актом УРСР, який закріплював розпочатий курс, став декрет ВУЦВК і РНК «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 року.

Головна роль у створенні концепції українізації належала О. Шумському – члену оргбюро ЦК КП(б)У і одному з редакторів «Червоного шляху». Інтерес до двадцятих зумовлений тим, що в цей час українізація досягла найвищого свого розвитку, збігшись у часі з періодом українського відродження. Отже, створення журналу перебувало у тісному зв'язку з новою політикою і було її наслідком. У 1926 році журнал неодноразово був об'єктом для обговорення в ЦК КП(б)У. На червневому пленумі політбюро О. Шумський був виставлений у ролі звинуваченого, змушеного виправдовуватись і каятись. Активний противник українізації, старий більшовик Кипріян Кіркїж категорично заявив, що редагований О. Шумським журнал не вартий уваги, бо за цілий рік там видрукована лише одна стаття про ленінізм, та й то в жовтневі дні. У свою чергу Шумський налаштований рішуче. Він кидає звинувачення партії в ігноруванні проблем українського культурного життя: «Вже більше року йде дискусія про шляхи розвитку української літератури, а по суті цілого суспільного історичного процесу... Партія, що живе російською культурою й провадить своє внутрішнє життя в російській мові, стоїть осторонь і не бере участі в цьому процесі» [13].

Як і Гринько, він відверто заявляє, що більшість комуністів з прихованою іронією сприймають українізацію, чинячи їй глухий опір: «Спитаєм себе чесно: чи багато старих партійців вивчило за цей рік українську мову, познайомилось з історією України? Я щось жодного імені не можу назвати» [13].

Час появи «Червоного шляху» характеризувався значним естетичним плюралізмом і відносною свободою. Це був короткий проміжок часу, коли письменники, ще не закуті у рамки соцреалізму, мали змогу відносно вільно висловлювати свої думки. Криваві й голодні роки революційного терору і громадянської війни лишилися позаду. Насильства і репресії мирного часу чекали попереду. «Увесь характер суспільно-політичного життя з його революційним збуренням, масовістю публічних акцій, екзальтованістю цілих соціальних груп, пропагандистською галасливістю, шумовинням скороминучих гасел наклав свій карб і на культурну атмосферу та способи функціонування мистецьких сил» [14, с. 88]. На сторінках «Червоного шляху»

бурхливого розквіту зазнають різноманітні літературні напрями, що, на відміну від європейського літературного процесу, мирно співіснують в один і той же час: імпресіонізм (А. Любченко, М. Хвильовий), неоромантизм (Ю. Яновський, О. Влизько, В. Сосюра, А. Головка, В. Еллан-Блакитний), авангардизм (М. Семенко, Г. Шкурупій, В. Поліщук, І. Чернов-Малошийченко, Г. Коляда). Можна з певністю сказати, що партійну настанову дати літературу революції письменники трансформували і дали революцію в літературі. У 1919 це відчув В. Еллан, пишучи: «Було б неприродно, коли б соціалістична революція не принесла одночасно свіжого подуву вітру в царину культури духовної, зокрема не викликала б революцію в мистецтві» [15, с. 2].

Рік появи «Червоного шляху» був одним з найплідніших років національно-культурного відродження, що й досі вражає розмаїттям імен, жанрів, стилів, угруповань, тематики. Однак поняття українського ренесансу ніяк не обмежується кількісними показниками. Першою чергою, відродження виявилось у можливості всім і кожному реалізувати свої творчі здібності.

Концепція журналу була детально продумана вищими партійними колами, а вихід його – заздалегідь запланований. Перший секретар видання Ю. Озерський, запрошуючи до співпраці О. Досвітнього, писав у листі: «Журнал має характер літературно-художнього місячника, що своїм розміром наближався би «Красной нови». Це є здійснення того завдання, що вже давно поставили собі відповідні політичні кола» [16]. На думку Я. Дашкевича, нема підстав культурне відродження Радянської України середини 20-х – початку 30-х рр. вважати наслідком лише партійної апаратної українізації. Могутня революційна хвиля розкувала творчі можливості нації. Дерусифікація була не причиною, а навпаки, одним з результатів культурного розквіту всього українського» [17, с. 61]. Отже, формально журнал створювався з метою задоволення культурних потреб широких народних мас, а реально офіційні кола планували з його допомогою здійснити власні потреби – політичні.

Велика заслуга співробітників журналу полягає в тому, що досить швидко йому вдалося стати центром формування літературних смаків: згуртувати навколо себе письменників

досвідчених і початківців, представників еміграції та західноукраїнських земель. «За два роки свого існування «Червоний шлях» зміг не тільки концентрувати на своїх сторінках творчість визначних українських літераторів, але й стимулював цю творчість, у значній мірі викликав її до життя серед молодших і старших письменників. Ця організаційна роля «Червоного шляху» куди важливіша, ніж роля «Красной нови» [17, с. 2].

Потреби найвибагливішого читача задовольнялись журнальним розмаїттям. Він міг ознайомитись із творчістю «плужан» (С. Пилипенко, А. Панів, І. Сенченко, А. Головка), членів спілки пролетарських письменників «Гарт» (П. Тичина, М. Йогансен, І. Кулик, В. Сосюра, О. Досвітній), членів угруповання «Ланка» (Г. Косинка, В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник, Т. Осьмачка), неокласиків (М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара), членів «Авангарду» (В. Поліщук, Л. Чернов-Малошийченко), футуристів (М. Семенко, Г. Шкурупій, О. Слісаренко).

Старше письменницьке покоління (С. Васильченко, П. Капельгородський, М. Чернявський, Г. Хоткевич, Х. Алчевська, Н. Романович-Ткаченко) брало участь у формуванні «обличчя» журналу разом з початківцями (С. Крижанівський, П. Усенко, О. Влизько, Т. Масенко). До співпраці були запрошені ті західноукраїнські письменники, котрі прихильно ставились до Радянської України (В. Стефаник, М. Черемшина, О. Кобилянська, А. Чайковський, Н. Кобринська, М. Козоріс); відомі майстри слова зі світовим іменем (Мартін Андерсен-Нексе, Зденек Неєдли, Ептон Сінклер); представники української еміграції лівих поглядів (І. Крушельницький, М. Ірчан, А. Павлюк). У листі до українців Канади П. Ладан закликав: «Ставайте співробітниками його. Пишіть про революційний рух і культурне життя нашого робітництва по той бік океану. Пишіть самі і вербуйте до писання кращих пролетарських письменників з других національностей» [18].

Більша частина публікацій іноземних письменників у «Червоному шляху» припадає на 20-ті роки. До них належать твори Георга Гайма, Ріхарда Демеля, Райнера Марії Рільке, Філіпа Супо, Артура Кестлера, Ліхтенштайна, Мартіна Нексе, Емілія

Верхарна, Джона Дос-Пассоса та ін. Як справедливо стверджують автори «Історії української літератури ХХ ст.», «українська художня культура в періоди свого піднесення функціонувала в загальноєвропейському контексті, була відкритою до світових духовних процесів. І її занепад завжди був пов'язаний зі штучною герметизацією, блокадою (через підпорядкування політиці зовнішнього імперського центру, відповідно – провінціалізацією), а відродження – із зусиллям прорвати цю блокаду, відновити різноспрямовані зв'язки та здатність одержувати і трансформувати світові імпульси» [14, с. 136].

Серед іноземних авторів чільне місце посідали представники слов'янських народів. Тим з них, хто входив до складу СРСР, звісно, віддавалась перевага. Спеціального розділу «Зарубіжна література» в журналі не було. Тексти подавались доволі спонтанно, не підпорядковуючись чіткому задуму. Їх можна розділити як за кількісними, так і за якісними показниками. За всі роки існування журналу у ньому було представлено: чотири болгарські автори (П. Аджаров, С. Лілянов, М. Марчевський, А. Тодоров), шість чеських (В. Ванчура, Я. Гашек, І. Ольбрахт, І. Волькер, Й. Гора, В. Незвал), п'ять білоруських (А. Александрович, М. Богданович, Я. Купала, І. Гурські, Л. Родзевич), вісім польських (Ю. Косовський, П. Маріон, Б. Ясинський, В. Броневський, Ю. Тувім, В. Вандурскі, А. Міцкевич, С. Станде). Закономірно найбільша частка припадає на російських письменників – 17 (Я. Кальницький, П. Постишев, С. Радугін, П. Северов, М. Тардов, О. Гатов, Я. Городской, М. Горький, С. Єсенін, А. Жаров, Н. Кручинін, А. Кушніров, Г. Літвак, В. Маяковський, Г. Петніков, А. Сурков, Н. Ушаков). Деякі дописувачі публікувались не один, а кілька разів (П. Северов, Я. Купала, М. Тардов, П. Маріон, Г. Петніков).

Звісно, це лише суха статистика, де кількість не переходить у якість. Перлинами слов'янських літератур можна вважати опубліковані в «Червоному шляху» поезії Я. Купали («Ти йдеш, старе село», «Завжди в майбутнє», «Нова осінь»), А. Міцкевича («До приятелів-москалів»), С. Єсеніна («Русь Радянська»), В. Маяковського («Про дрян», «На весь голос»); прозові твори Я. Гашека («Портрет цісаря Франца Йосипа», «Солідне підприємство», «Серед приятелів»). Є такі тексти, які досить умовно

можна вважати художніми. Скажімо, це оповідання П. Постишева «Талка», «Горе Марфи». Це той самий партійний функціонер, котрий керував хлібозаготівлями в Україні в 1933 р., перебуваючи на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У. За завданням особисто Й. Сталіна Постишев розпочав шалене гоніння на так званих буржуазних націоналістів в особі М. Скрипника та інших діячів КП(б)У. Його твори – типові пролетарські агітки першого пореволюційного десятиліття.

Літературознавча славістика не настільки потужна як література, однак трапляються цікаві дослідження в галузі білоруського письменства (М. Горецький «Білоруська література», М. Клімкович «Квітне радянська література Білорусі», «Янка Купала», Л. Вороніч «Творча путь Цішки Гартного»), російського (В. Кузьмич «Максим Горький», Є. Перлін «М. Горький – пролетарський письменник», Б. Якубський «Творча еволюція М. Горького», Т. Ганжулевич «Н. А. Добролюбов», К. Буревій «Незахищена людська дитина» (про С. Єсеніна), Є. Перлін «Володимир Маяковський», Г. Доленго «Григорій Петніков», І. Поступальський «Григорій Петніков»). Поетам трьох слов'янських літератур присвячена стаття Є. Ненадкевича «Три великі поети слов'янства: Міцкевич, Пушкін, Шевченко перед пам'ятником Петра І».

У 30-ті рр. журнал зазнав і якісних, і кількісних змін. Більшу частину журнальної площі починають займати постанови, резолюції в галузі красного письменства, матеріали письменницьких з'їздів, виступи вождів та ідеологів, такі як: А. Хвиля «За творення великого мистецтва соціалістичної доби» (1932, 5–6, 79), К. Сторчак «За марксистсько-ленінську чистоту в літературі, проти ворожої контрабанди» (1932, 4, 93), статті С. Косіора, П. Постишева, М. Попова, С. Щупака, І. Кириленка, Г. Петровського.

Українська література 20-х рр. у своїй основній масі пройшла через літературно-художні журнали чи літературно-художні відділи численних галузевих двотижневиків. Дана стаття продемонструвала, що в контексті свого часу і літературного процесу «Червоний шлях» був одним з найдемократичніших видань і найвпливовішим організатором літературного руху, активним

формувань літературних смаків і літературної моди. Серед опублікованих творів було чимало сировини, яка не хотіла виплавлятися в порцеляну, але були і справжні художні цінності, що з журналу перейшли у велику літературу. Найбагатшим на художні відкриття був перший період роботи – 20-ті рр., коли «Червоний шлях» очолювали Г. Гринько, О. Шумський, В. Затонський. Тоді журнал мав великий резонанс не лише в Україні, а й далеко за її межами. Завдяки видавництву «Космос» часопис стає ефективною сполучною ланкою між українським і європейським літературним процесом. Особливо активними були контакти з європейським та американським пролетарським і «лівим» рухом. Журнал здобув собі велику популярність серед емігрантських кіл Канади, Сполучених Штатів Америки, Німеччини. До редакції надходили численні статті з американської, канадської діаспори, Західної України, деяких країн Європи.

«Червоний шлях» належить до тих періодичних видань, які сприяли розвитку української культури у період її відродження і внесли гідний внесок у скарбницю національної культури.

Список використаних джерел

1. *Півторадні В. І.* Українська література перших років революції / В. І. Півторадні. – Київ: Рад. школа, 1968. – 158 с.
2. Двадцять роки: літературні дискусії, полеміки. – Київ: Дніпро, 1991. – 364 с.
3. Червоний шлях (1923–1936). При посиланні в тексті вказуємо в дужках рік, номер, сторінку.
4. *Доленго М.* Соціальні мотиви в українській поезії останніх двох років / М. Доленго // Культура і побут. – 1926. – № 38. – С. 6.
5. *Музичка А.* Творчий шлях Г. Косинки / А. Музичка // Критика. – 1929. – № 3. – С. 47–58.
6. *Шерех Ю.* Не для дітей: літературно-критичні статті та есеї / Ю. Шерех. – Мюнхен: Пролог, 1964. – 416 с.
7. *Марковський М.* «Червоний шлях» – громадсько-політичний і літературно-науковий місячник / М. Марковський // Україна. – 1929. – № 7–8. – С. 40–51.
8. *Черняк Є.* Журнальна проблема на Україні / Є. Черняк // Критика. – 1929. – № 12. – С. 3–11.

9. Якубовський Ф. «Червоний шлях» та «Життя й революція» / Ф. Якубовський // Критика. – 1928. – № 1. – С. 50–73.
10. Дорошкевич О. «Червоний шлях» / О. Дорошкевич // Пролетарська правда. – 1925. – № 167. – С. 2.
11. Хуторян А. Від «Мистецтва» до «УЖ» / А. Хуторян // Літературна газета. – 1928. – № 104. – С. 2.
12. Полторацький О. Наші журнали / О. Полторацький // Пролетарська правда. – 1928. – № 104 – С. 2.
13. Виступ О. Шумського на червневому пленумі Політбюро ЦК КП(б)У // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 025.
14. Історія української літератури ХХ ст. Кн. 1. / за ред. В. Дончика. – Київ: Либідь, 1993. – 782 с.
15. Еллан В. До проблеми пролетарського мистецтва / В. Еллан // Мистецтво. – 1919. – № 4–5. – С. 2–11.
16. Лист Ю. Озерського до О. Досвітнього // Інститут рукописів НАН України. – Ф 255. – № 3.
17. Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55–64.
18. Звернення П. Ладана до співробітників «Українських робітничих вістей» // ЦДАВО. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк 42.

References

1. Pivtoradni, V. I. (1968) *Ukrainska literatura pershykh rokiv revoliutsii* [Ukrainian literature of the first years of the revolution]. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Dvadsyati roky: literaturni dyskusii, polemiky*. [The twenties: literary discussions, polemics]. (1991). Kyiv [in Ukrainian].
3. *Chervonyi shliakh (1923–1936). Pry posylanni v teksti vkazuiemo v duzhkakh rik, nomer, storinku* [The Red Road (1923–1936). When referencing in the text, specify in the brackets of year, number, page].
4. Dolenho, M. (1926) *Sotsialni motyvy v ukrainskii poezii ostannikh dvokh rokiv* [Social motives in Ukrainian poetry of the last two years]. *Kultura i pobut* [Culture and life]. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Muzychka, A. (1929) *Tvorchyi shliakh H. Kosynky* [Creative way G. Kosinka]. Krytyka. [Critics] Kharkiv [in Ukrainian].
6. Sherekh, Yu. (1964) *Ne dlia ditei: literaturno-krytychni statti ta esei* [Not for children: literary-critical articles and essays] Munich [in Germany].
7. Markovskiy, M. (1929) «Chervonyi shliakh» – hromadsko-politychnyi i literaturno-naukovy misiachnyk [“Red way” – public-political and literary-scientific moon] Ukraina. [Ukrainian]. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Cherniak, Ye. (1929) *Zhurnalna problema na Ukraini* [Journal problem in Ukraine] Krytyka. [Critics]. Kharkiv [in Ukrainian].

9. Yakubovskiy, F. (1929) «Chervonyi shliakh» ta «Zhyttia y revoliutsiia» [«Red way» and «Life and revolution»] Krytyka. [Critics] . Kharkiv [in Ukrainian].

10. Doroshkevych, O. (1925) «Chervonyi shliakh» [«Red way»]. Doroshkevych // Proletarska pravda [“Proletarian Truth”]. Kharkiv [in Ukrainian].

11. Khutorian, A.(1928)Vid «Mystetstva» do «UZh» [From “Art” to “Uzh”] Literaturna hazeta. [“Literary newspaper”]. Kyiv [in Ukrainian].

12. Poltoratskyi, O. (1928) Nashi zhurnaly [Our magazines] Proletarska pravda. [“Proletarian Truth”]. Kharkiv [in Ukrainian].

13. Vystup O. Shumskoho na chervnevomu plenumi Politbyuro TSK KP(b)U [Speech by O. Shumsky at the June Plenum of the Politburo of the Central Committee of the Ukrainian Communist Party (b)]. Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 487, description 1, right 208, sheet 025.

14. Istoriiia ukrainiskoi literatury XX st. Kn. 1. (1993) [History of Ukrainian literature of the twentieth century. Kn. 1] Kyiv [in Ukrainian].

15. Ellan, V.(1919) Do problemy proletarskoho mystetstva [The problem of proletarian art] Mystetstvo [Art]. Kyiv [in Ukrainian].

16. Lyst Yu. Ozerskoho do O. Dosvitnoho [Letter by Y. Ozersky to O. Dosvitnyi]. Instytut rukopysiv NAN Ukrainy. [Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Ukraine]. – F 255. – No. 3.

17. Dashkevych, Ya. (1990) Ukrainizatsiia: prychny i naslidky [Ukrainianization: Causes and Consequences] «Slovo i chas» [«Word and time»]. Kyiv [in Ukrainian].

18. Zvernennia P. Ladana do spivrobotnykiv «Ukrainskykh robitnychykh vistei» [Appeal of P. Ladan to the employees of “Ukrainian Workers’ News”]. Central state archive of higher authorities. – F. 487. – Des. 1. – Right 12. – Sheet 42.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2018.

Natalya Loshchynska,

Cand. Philol., Associate Professor, Junior Research Fellow,
National Vernadsky Library of Ukraine
Ukraine, Kyiv

«Red way»: magazine publications as a source of study of the literary revival of the 20’s in Ukraine

The 20th of the twentieth century is a complicated, controversial, insufficiently researched period in the life of Ukraine as a whole and in the history of our literature. Those were the first years of the rebuilding period,

the years of the new economic policy, one of whose acts was the permission of the private publishing houses in November 1921. This time was decisive in the development of the Ukrainian literary and art critique magazine. In 1920 there were about 136 new journals, in 1923 more than 250. The versatility of the world perception, the diversity of styles, genres, themes, pluralistic path of development determines the activity of the magazine «Chervony shlyakh» in the 20's. . On the basis of setting goals and tasks of its functioning, the study of materials one can identify the objective laws of development of literature and the literature at that time and to design their influence on the present.

Keywords: literary and artistic periodicals, rebirth, journal, literary slavic studies, historical process.

УДК 821.162.1'06.09:7.04Равіта-Гавронський

Яніна Яковенко,

аспірантка Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

Україна, Київ

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ ФРАНЦІШЕКА РАВІТИ-ГАВРОНСЬКОГО

Францішек Равіта-Гавронський – польський письменник, історик, публіцист, який відіграв важливу роль у становленні негативного образу козака у Польщі. Зацікавлення українською історією, її традиціями та культурою пов'язані з місцем народження письменника. Оскільки Україна була своєрідною Батьківщиною Гавронського, розглядав він її лише у межах Речі Посполитої, а тому історія взаємин України та Польщі була основною темою історичних художніх творів автора.

Ключові слова: Ф.Равіта-Гавронський, історична література, україно-польські взаємини

Літературна творчість письменників ХІХ століття знаходилась під впливом історичних подій минулого, їх причин та наслідків

на рубежі століть. Важливе місце в цей період займала не стільки література, як історичне тло у ній. Саме тому, основне завдання, яке ставили перед собою польські та українські дослідники доби романтизму та позитивізму – це спроба аналізу окремо взятих подій зі спільного минулого України (Русі) та Польщі. Як результат такої праці з'являлись нові історіософські концепції, серед них варто пригадати теорію польських дослідниць М. Яніон та М. Жмігродзької: *«Świadomość historyczna stanowiła jedną z cech konstytutywnych dziewiętnastowiecznego stylu myślenia. Zjawisko to było w poważnej mierze wynikiem zasadniczego przełomu intelektualnego, jaki wniósł do kultury europejskiej kształtujący się już w wieku XVIII historyzm»* [2, с.15].

У словниках знаходимо визначення історизму в літературі як художнього засвоєння конкретного історичного змісту певної епохи, найчастіше це явище виникає в історичних жанрах. Існує кілька підходів до розуміння літературного твору, найбільше нас цікавить той, що успадкований від романтичного світогляду, оскільки пропонує дивитися на особу автора, яка відбивається і втілюється у герої. Загалом, найпоширенішим жанром залишається історичний роман, який побудований на історичному сюжеті та у художній формі відтворює певну епоху у визначений період історії. Характерним для історичного роману є поєднання художнього вимислу та історичної правди, справжніх історичних осіб з вигаданими художніми героями, при чому все це вміщено у межі зображуваних подій.

Одним з представників цього напрямку в літературі був Францішек Равіта-Гавронський – польський письменник, дослідник та історик, який у своїх романах, мабуть, найповніше зумів передати присутню у XIX столітті політично-історичну ситуацію. Його романами притаманні практично всі характерні риси, які панували в добу пізнього романтизму. Передусім, це оцінка минулого, аналіз поодиноких постатей та протиставлення минулого сучасності. Письменник досі залишається мало відомим та дослідженим поміж сучасних науковців, проте заслуговує на надмірну увагу саме завдяки внеску, який зробив у розуміння історизму в літературі.

Походив Равіта-Гавронський зі шляхетської родини, яка давно оселилась в Україні, що мало значний вплив на його наукову,

літературну та публіцистичну діяльність. Праці Гавронського зі сфери історіографії передусім торкалися минулого України та її стосунку до Польщі. Сприймаючи українців крізь призму української історії, він вважав, що Україна успадкувала козацькі анархічні традиції, а його звернення до цієї тематики було зумовлене тісними біографічними та соціокультурними взаєминами з країною. Образ України у письменницькому доробку Гавронського бере свій початок із двох джерел: власного досвіду і традицій кресового міфу, який створили представники «української школи» польського романтизму. Дослідник зробив чималий внесок у цій галузі, деякі питання представив вперше та безпосередньо займався їх популяризацією.

Відомі нам праці Євгеніуша Коко [3], який одним із перших надав світовій літературі можливість познайомитись з цим визначним діячем польської літератури доби пізнього романтизму та позитивізму, не в повній мірі розкривають постать Гавронського. Йдеться про основний характер та провідну тему його творчості. Коко, подає відомості про письменника з властивою досліднику історичною сухістю, однак видані, тим таки ж автором, спогади Равіти-Гавронського, які побачили світ у Гданську (2012) [11] прояснюють й дозволяють робити спробу дослідження художньої історичної творчості письменника, дотримуючись професійної об'єктивності.

Натомість інші дослідники літературної творчості Гавронського, такі як Олена Шельонжик-Коменда [23] або ж Ян Парух [4], будучи літературознавцями дозволяють собі злегка суб'єктивне бачення його поглядів, на що вплинули історичні події нашого спільного українсько-польського минулого. Наразі, нас цікавить питання становлення Равіти як письменника, а також місце історичної тематики у його художній прозі.

Як українські, так і польські науковці неодноразово вказували на упередженість його поглядів щодо подій української історії, польсько-російських та руських стосунків, все це знаходило відбиток у його творах. Гавронський у творах часто дає негативну оцінку українським (руським) героям своїх романів, багато уваги приділив стосункам шляхтичів із місцевим селянством. Письменник намагався проголосити необхідність звільнення

селян та надання їм землі у власність без будь-яких умов, проте це стосувалось лише польських селян, а по відношенню до Русі такі погляди були досить незрозумілими. Автор у творах прагне створити атмосферу взаємної довіри двох сусідніх народів, проте немає уявлення як це зробити. Наприклад, у працях на тему Січневого повстання на волинських землях, Равіта-Гавронський називає селян темною, варварською масою люду, які відчували ненависть до поляків. Він пише про жорстокі грабунки селян та їх напади на загони польських повстанців. Дещо пізніше він писатиме про козаків як деструктивну силу, що руйнує все на своєму шляху, але не варто забувати про романи, в яких відчутна підтримка та опора спрямована в бік українців та України.

Думки про письменника розділились на два табори, одні вважають його українофілом, інші, натомість, українофобом. Варто сказати, що частково Гавронський належав до кожного з них, адже життя його було тісно пов'язане з Україною, що завжди впливало на його бачення образу українців та проявлялось у творах: *«Jako Polak, urodzony z dziada i pradziada na Kresach ukraińnych, miałem sposobność poznania prawie całej Rusi, od Kijowa po Lwów i dolny bieg Dniestru, od Sluczy po Czehryń, Niż, Dzikie Pola, Odessę i Oczaków. Znałem wszystkie pola bitew z Tatarami i Kozakami, znałem drogi stepowe, poezję i legendy ludowe. Już ta sama okoliczność wpływała poniekąd na wybór tematu pracy, której miałem drugą połowę mego życia poświęcić»* [11, с. 52].

Недаремно письменник говорить про другу половину свого життя, оскільки перша цілком присвячена була історії та публіцистиці, а почалась певними нарисами про цукрові буряки, що було пов'язане з його освітою та першою професією, яку дослідник здобув у Дублянах: *«Zawód rolnika – zgaдував – nie odpowiadał memu temperamentowi ani usposobieniu, ani wewnętrznym aspiracjom. Najmilej i najchętniej odrywałem się od pracy rolniczej i szukałem wypoczynku w umiłowanej przez siebie dziedzinie historycznej i literackiej»* [11, с. 77].

Витоки літературної творчості Равіта-Гавронського варто шукати у спогадах з 1883 року, де автор познайомився зі своїм майбутнім тестем, а за сумісництвом відомим польським письменником Зигмунтом Мілковським (Томаш Єж). Саме

це знайомство було вирішальним у виборі літератури як головного поля професійної діяльності. Результатом такого важливого рішення стали історичні романи, у яких значне місце присвячувалось питанням минулого України-Русі. Серед них: «На креслах» («Na kresach») [14], «Пан гетьман Мазепа» («Pan hetman Mazepa») [16], «На красному дворі» («Na Krasnym Dworze») [13], «Дві дороги» («Dwie drogi») [8]. Сам же письменник не заперечував, а навпаки, пояснював вплив тривалого перебування в Україні, який відчутний у його творах на історичну тематику: *«Spostrzegać się to dało już w pierwszych powieściach historycznych. Wszystkie one były na tle dziejowym Rusi: Krasny dwór – pobyt Bolesława Śmiałego w Kijowie; Na kresach – okres poprzedzający hajdamaczyznę; Charczyzy – hajdamaczyzna; Mazepa – próba wyzwolenia się spod Moskwy; Złotobrody Emir – ujęcie legendy szlacheckiej o Rzewuskim i myślnie błędne połączenie jej z Zoryanem Chodakowskim i Padurrą»* [11, с. 52].

У 1890 році був виданий роман з женецького періоду «Шукачі щастя» («Poszukiwacze szczęścia») [17] про зростаючий соціалістичний рух. Рік по тому опублікований історичний роман «Золотобородий Емір» [25] («Złotobrody Emir») про події, що передували листопадовому повстанню, а також сучасний твір «Чужа кров» («Obca krew») [15] про польсько-російські взаємини на Подолі.

Львівсько-перемишльський період (1892–1911) був найбільш плідним в творчості автора, як в історії, так і в белетристиці. Письменник в цей час видав кілька романів на сучасну тематику: «Мрії» («Marzenia») (1896) [12], «З дому неволі» («Z domu niewoli») (1898) [22]. Однак, передусім зосередився на історичній тематиці, видав об'ємні романи: «Варшава» («Warszawa») (1894) [20] і «Рацлавіце» («Racławice») (1895) [18]. У період з 1892–1898 рр. пише такі літературні шедеври як: «Харцизи» («Charczyzy») [7] – твір, написаний на основі подій Коліївщини, а також твори присвячені сотій річниці подій, які завершують історію давньої Речі Посполитої. Щоразу частіше автор звертається до подій минулого, зокрема тих, які пов'язують Польщу та поляків з українськими землями: *«Polacy na Rusi to resztki naszej świetnej przeszłości, ale walka o nie wyglądałaby tak, jak gdyby ktoś z płonącego domu chciał uratować portret prababki»* [19, с. 9].

На початку творчості письменником керували, передусім, зразки романтичної літератури, які звільняли його від нормативних правил. Равіта, своє мистецтво письма, пов'язував з особистою авторською позицією щодо світу, передавав власний неспокій та інтелектуальний страх. Власний погляд на методи та вимоги, які ставилися історіографією окреслював наступним чином: «... *zgrupowanie faktów, krytyka faktów i interpretacja faktów, a z nią połączone wnioski, odnoszące się bądź do pewnej grupy faktów lub zjawisk dziejowych, bądź też do pewnego okresu, obejmującego większą grupę mniej lub więcej identycznych zjawisk. Trzy powyższe czynniki muszą przede wszystkim działać wspólnie i w związku ze sobą, ażeby pracy historycznej nadać charakter naukowy*» [11, с. 45]. Головне завдання, яке ставив перед собою Гавронський як історик – це нагромадження, опис, охарактеризування та пояснення історичних фактів в доступний та логічний спосіб. Проте як письменник, багато романтичних творів представляли внутрішні конфлікти героїв, коли ситуація змушує їх до вибору між Польщею та Україною. Саме минуле становило основну і вичерпну передумову, що трактувала різноманітність світу, тут же різницю між народами. Це зображувало чіткий контраст з властивим попередній епосі універсалізмом. В романтизмі замінити його мала всебічність, своєрідність національних культур, що формували свій характер і звичаї зі спільної спадщини.

З 1898 по 1911 рік у творах Гавронського переважала історична тематика, проте не лише літературна, але й суто документальна. Його заслугою є двотомна монографія про Богдана Хмельницького [5]. Окрім зазначених вище творів, його перу належать також 6 романів, написаних в цей період. Два з них присвячені темі часів січневого повстання в Україні: «Оман степовий» («Oman stepowy») [24], «Історія родини Животовських, повідане з традицій та спогадів» («Dzieje rodziny Żywotowskich, z tradycji i wspomnień opowiedziane») [9].

З жовтня 1916 року по березень 1917 на сторінках «Кур'єра Познанського» частинами публікувався роман під назвою «В диких полях» («W dzikich polach») [21], а в 1923 році твір про похід Болеслава Хороброго на Русь у 1018 році. В 1916 р. видав роман

«Хіо» («Chio») [6], дія в якому відбувалась у грецькій колонії, що розташована на північному узбережжі Чорного моря, а в 1920 р. також з'явився на світ роман з назвою «Король і цариця» («Król i carowa») [10], твір, події якого розгортались на фоні міжусобиць кінця XVIII століття.

У пізніший період творчості автору не вистачає об'єктивності по відношенню до українців, росіян та німців. Він прагнув представити безпристрасність характеру культури і літератури польсько-українського пограниччя, але під час праці сягав до націоналізму. При чому, автор розумів свої вчинки та прагнув їх пояснити, в цьому можна простежити вплив Лелевеля: *«Uciekałem się do obcych tylko (wzorów) w rozstrzygającej chwili, gdzie, zdawało mi się, że znalazłem jaśniej wyłożone fakty, lepsze oświetlenie. Zdarzało się to rzadko. Wołałem dać przewagę naszym pisarzom, nawet wówczas, gdy co do faktu lub opowiadania nie było żadnej różnicy. Nasi brali udział w akcji, tamci opowiadali o niej z ust trzecich najczęściej. Obcość pod względem narodowości nadawała cechę swojej pracy. Nie można żądać od człowieka, który przypadkowo pośród nas zamieszkał i mieszkał nie długo, aby sąd wydał prawdziwy»* [11, с. 70].

Інструменталізація історії і механізмів, які нею керують, що характерні для письма Гавронського стали необхідними автору історичних романів, а також наукових праць, аби в свій спосіб не лише представити, але і пояснити історію польського народу. Польські та українські романтики шукали методи освоєння історії, розуміння плутанин на яких знаходилися їхні народи, намагались надати сенсу їхнім стражданням, описуючи їх як Божий план спасіння.

Однак, не дивлячись на чималу різноманітність історичної тематики у творчості Францішека Гавронського, головне місце тут належало все ж історії Русі, козаччини та польсько-руських взаємин: *«Тым тематем, który od wielu lat interesował mnie, któremu poświęcałem dużo pracy, niedostrzeganej przez nikogo, była chęć zrobienia próby ujęcia momentu z dziejów Rusi objętej płomieniem Kozaczyzny, zamkniętej w granicach Rzptej»* [11, с. 54]. Згідно з думкою письменників та дослідників XIX століття саме під час козаччини знайшов свій вияв український дух і його унікальність.

Разом з тим, варто також пам'ятати про різноманітність літературних переказів про козаків. Серед міфів, що з'явилися в період романтизму існує чітка ієрархія, одні мають гумористичне забарвлення, інші – трагічне. Письменник створив і свій міф, у якому представив Україну, більш детально про нього можна дізнатись у статті: «Образ України у кресовому міфі Францішека Равіти-Гавронського (*«Od Poznania do Kijowa wszędzie Polska jednakowa»*, *«Na Krasnym Dworze»*)» [1].

Гавронський, який частину свого життя присвятив історії, не міг, та й не посмів би, писати літературні твори без підґрунтя та підживлення історіографічними працями. Хоча така підготовка зайняла досить багато часу. Концентрувався письменник не лише на матеріалі польських, але і російських дослідників. Розпочавши збирати дані про історію козаччини, Равіта як справжній дослідник зважився на крок, який допоміг йому простежити етапи життя праматері, з якої з'явилась ця самобутня держава. Йдеться тут про землю, на якій згодом зародилась козаччина, історична Русь, Київська земля за панування Рюриковичів. Не раз, і не два, Гавронський був жертвою звинувачень щодо своїх історичних пошуків. Не будучи істориком, він прагнув писати художні твори, опираючись на достовірні факти, пошуками яких і займався. У своїх мемуарах від травня 1910 року він відповідає на закиди у свій бік: «*Pierwszej pokochałem przeszłość moją, niż zacząłem dla niej pracować – poznałem duży obszar, bo prawie całą dawną Polskę od Bałtyku po morze Czarne [...] I czułem się dziejów mego narodu nie od Liskego lub Askenazego, ale z krwi i ruin mojej przeszłości. Tak, nie posiadam urzędowego tytułu [...] Mistrzami moimi byli Naruszewicz, Lelewel, Moraczewski, starzy kronikarze, starzy historycy. Duch dziejów i miłość ku nim przyszły ku mnie wcześniej niż wiedza [...] Wiedziałem dobrze, że nie dyplomy tworzą i kształcą obywateli i ich dusze, ale miłość przeszłości*» [11, с. 59–61].

У відповіді на рецензію Липинського, письменник пояснює своє ставлення до козаків та, загалом, козаччини як могутньої збройної сили. Саме Гавронському належить роль створення негативного образу та стереотипу козака. Він говорить, що у справі історії козаччини поляки й українці ніколи не зможуть дійти згоди. Довгий час автор брав до своїх творів теми з історії Русі і

старався надати героям шляхетності аби вплинути на створення у руському суспільстві поняття політичної свободи («Пан гетьман Мазепа», «На кресах»), і тоді його вважали приятелем русинів, проте звернувшись до історії – різко став ворогом. З листа до Липинського: *«Oczywiście, było to nieporozumienie, bo sympatie moje i wolność wyrażania ich w powieści brano za prawdę historyczną. Z faktami dziejowymi nie mogłem się według fantazji obchodzić»* [11, с. 138].

При цьому, Равіта-Гавронський завжди мріяв про відродження старих кордонів Речі Посполитої, його думку поділяв відомий діяч політичного та літературного життя польської еміграції, не менший знавець козаків – Міхал Чайковський. Письменник відстоював ідею, яка в тогочасних історичних умовах – не могла бути реалізованою. Чайковський прагнув відродження козацької України, тієї, що була за часів Сагайдачного та Виговського. Однак парадоксом залишається те, що для цього Україна мала стати центром слов'янського світу і залишитися у складі та під владою Речі Посполитої. Як і Гавронський, Чайковський був впевнений, що Польща без України, так як і Україна без Польщі існувати не може. Однак, на противагу Чайковському, який був козакофілом, Равіта був козакофобом, що яскраво відображалось у його творах: *«Kozaczyzna, według mnie, była nie obronicielką ludu ruskiego, lecz jego mordercą i wyszukiwaczem; nie jego przedstawicielką, lecz chorobliwą i złośliwą naroślą na jego ciele»* [11, с. 96].

Естетичні та історіографічні погляди Гавронського формувалися під безпосереднім впливом романтизму, оскільки це був період, який передував літературному дебюту письменника. Безсумнівно, автор користувався досвідом минулої епохи, передусім в галузі літератури та суспільно-національної думки. Підхід до історії, який помітний у творах письменника, характерний добі романтизму, саме романтики прагнули знайти у минулому зародки й причини сучасних проблем. Історіософія, у добу романтизму, була частиною сформульованих тоді висловів – художньої літератури. Романтична історіософія перебуває поза межами сучасності. Письменники, які писали історичні романи, в їх числі і Равіта-Гавронський, робили спроби сягнути у минуле, логічно описуючи події історичної минувшини та прямували

впевнено у чітко визначеному напрямі. Головними заслугами романтизму Гавронський вважав формування патріотичних основ, а також формулювання національних послань, з яких багато поколінь черпає та буде черпати віру у власні сили в тяжкі історичні моменти.

Таким чином, історична тематика відігравала важливу роль у художній літературній творчості Францішека Равіти-Гавронського. Значне місце тут відведено саме питанню України-Русі, становлення її як держави, переважно у межах Речі Посполитої. Все ж більше місця присвячував автор питанню козацтва та негативному впливу козаків не лише на Річ Посполиту, але й Україну також. Безперечно, не оминув автор у своїх романах історію власне Польщі, проте в більшій мірі тій її частині, яка нерозривно пов'язана з минулим України. Варто наголосити, що будучи поляком за національністю, письменник щиро турбувався про долю України. У його житті були присутні як трагічні, так і щасливі моменти, пов'язані з українцями, були моменти розчарування, проте все ж Гавронський вірив, що лише об'єднавшись з Україною – Річ Посполита буде сильною та могутньою державою, так як і Україна буде відчувати підтримку Польщі. Тому у своїх творах, він завжди прагнув зобразити та передати успіх та залежність їхньої співпраці.

Список використаних джерел

1. *Яковенко Я.* Образ України в кресовому міфі Францішека Равіти-Гавронського («Od Poznania do Kijowa wszędzie Polska jednakowa», «Na Krasnym Dworze») // *Teka Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych. Oddział w Lublinie. Volume XII.* – Lublin 2017, s. 75–87.

2. *Koko Eugeniusz, Franciszek Rawita-Gawroński* (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.

3. *Paruch Jan, Zbiorowość i indywidualności.* Krecacja postaci w powieściach historycznych Franciszka Rawity-Gawrońskiego, pod red. Naukową Wacława Waleckiego, Kraków 2012, 267 s.

4. *Rawita-Gawroński F.,* Bohdan Chmielnicki do Elekcyi Jana Kazimierza, t. 1, Lwów 1906; idem, Bohdan Chmielnicki od Elekcyi Jana Kazimierza do śmierci (1648–1657), t. 2, Lwów 1909.

5. *Rawita-Gawroński F.,* Chio, Łódź [1916] (wyd. 2; Warszawa 1920).

6. *Rawita-Gawroński F.*, Charcyzy. Powieść historyczna z XVIII-go wieku, na tle rzezi humańskiej, t. 1–2, Lwów 1893.
7. *Rawita-Gawroński F.*, Dwie drogi. Opowiadanie na tle pamiętnika osnute, Kraków 1886.
8. *Rawita-Gawroński F.*, Dzieje rodziny Żywotowskich z tradycji i wspomnień opowiedziane, t. 1. Marzenia (rok 1846); t. 2. Czyn (rok 1863), Warszawa 1922.
9. *Rawita-Gawroński F.*, Król i carowa. Powieść z końca XVIII wieku, Poznań, 1920.
10. *Rawita-Gawroński F.*, Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski 1892–1914 pod red. E. Koko, Gdańsk, 2012.
11. *Rawita-Gawroński F.*, Marzenia. Powieść współczesna. Lwów 1896.
12. *Rawita-Gawroński F.*, Na Krasnym dworze. Powieść historyczna z czasów pobytu w Kijowie Bolesława Śmiałego, «Bluszcz» 1888, nr 29–46. W całości wydano ją w Warszawie w 1889 r.
13. *Rawita-Gawroński F.*, Na kresach. Opowiadanie historyczne z XVIII wieku, Warszawa 1886. Utwór osnuty na tle powstania hajdamackiego z lat 30. XVIII w.
14. *Rawita F.*, Obca krew, «Gazeta Lwowska» 1891, nr 170–174, 176–180, 183, 185, 188–191, 193–194, 196–198, 200–203, 205–207.
15. *Rawita-Gawroński F.*, Pan Hetman Mazepa. Powieść historyczna, Warszawa 1887.
16. *Rawita-Gawroński F.*, Poszukiwacze szczęścia, Powieść współczesna, Kraków 1890.
17. *Rawita-Gawroński F.*, Raclawice. Rok 1794. Powieść historyczna, Lwów 1895.
18. *Rawita-Gawroński F.*, Ruś i my, «Kurier Warszawski», 1920, nr 62.
19. *Rawita-Gawroński F.*, Warszawa, Opowiadanie na tle dziejowym z roku 1794, Lwów 1895.
20. *Rawita-Gawroński F.*, W dzikich polach. Z raptularza imię pana Stanisława Gosławskiego o tem jako i gdzie pan Samuel Zborowski wicherzył i zginął, «Kurier Poznański» 1916, nr 226–298; 1917, nr 1–51 (z przerwami).
21. *Rawita-Gawroński F.*, Z domu niewoli, Powieść współczesna w 2 tomach. Kartka z życia naszego pod zaborem Rosji, Lwów 1898.
22. *Szelążyk-Komenda O.*, Beletrystyka Franciszka Rawity-Gawrońskiego na tle polskiej powieści historycznej o tematyce ukraińskiej, Kraków 2006, 226 s.
23. *Wigura Stanisław* (Rawita-Gawroński F.), Oman Stepowy, «Czas» 1914, nr 163–339 (z przerwami).

24. *Wigura Stanisław* (Rawita-Gawroński F.), *Złotobrody Emir. Powieść ukraińska*, Lwów 1891.

References

1. Yakovenko Ya. *Obraz Ukrainy v kresovomu mifi Frantsisheka Ravity-Havronskoho («Od Poznania do Kijowa wszędzie Polska jednakowa», «Na Krasnym Dworze»)* // *Teka Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych. Oddział w Lublinie. Volume XII.* – Lublin 2017, s. 75–87.

2. Janion M., Żmigrodzka M. *Romantyzm i historia*, Warszawa 1978, 638 s.

3. Koko Eugeniusz, Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.

4. Paruch Jan, *Zbiorowość i indywidualność. Kreacja postaci w powieściach historycznych Franciszka Rawity-Gawrońskiego*, pod red. Naukową Wacława Waleckiego, Kraków 2012, 267 s.

5. Rawita-Gawroński F., Bohdan Chmielnicki do Elekcyi Jana Kazimierza, t. 1, Lwów 1906; idem, Bohdan Chmielnicki od Elekcyi Jana Kazimierza do śmierci (1648–1657), t. 2, Lwów 1909.

6. Rawita-Gawroński F., *Chio*, Łódź [1916] (wyd. 2; Warszawa 1920).

7. Rawita-Gawroński F., *Charczyzy. Powieść historyczna z XVIII-go wieku, na tle rzezi humańskiej*, t. 1–2, Lwów 1893.

8. Rawita-Gawroński F., *Dwie drogi. Opowiadanie na tle pamiętnika osnute*, Kraków 1886.

9. Rawita-Gawroński F., *Dzieje rodziny Żywotowskich z tradycji i wspomnień opowiedziane*, t. 1. *Marzenia* (rok 1846); t. 2. *Czyn* (rok 1863), Warszawa 1922.

10. Rawita-Gawroński F., *Król i carowa. Powieść z końca XVIII wieku*, Poznań, 1920.

11. Rawita-Gawroński F., *Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski 1892–1914* pod red. E. Koko, Gdańsk, 2012.

12. Rawita-Gawroński F., *Marzenia. Powieść współczesna*. Lwów 1896.

13. Rawita-Gawroński F., *Na Krasnym dworze. Powieść historyczna z czasów pobytu w Kijowie Bolesława Śmiałego, «Bluszcz»* 1888, nr 29–46. W całości wydano ją w Warszawie w 1889 r.

14. Rawita-Gawroński F., *Na kresach. Opowiadanie historyczne z XVIII wieku*, Warszawa 1886. *Utwór osnuty na tle powstania hajdamackiego z lat 30. XVIII w.*

15. Rawita F., *Obca krew*, «Gazeta Lwowska» 1891, nr 170–174, 176–180, 183, 185, 188–191, 193–194, 196–198, 200–203, 205–207.

16. Rawita-Gawroński F., Pan Hetman Mazepa. Powieść historyczna, Warszawa 1887.

17. Rawita-Gawroński F., Poszukiwacze szczęścia, Powieść współczesna, Kraków 1890.

18. Rawita-Gawroński F., Raclawice. Rok 1794. Powieść historyczna, Lwów 1895.

19. Rawita-Gawroński F., Ruś i my, «Kurier Warszawski», 1920, nr 62.

20. Rawita-Gawroński F., Warszawa, Opowiadanie na tle dziejowym z roku 1794, Lwów 1895.

21. Rawita-Gawroński F., W dzikich polach. Z raptularza imię pana Stanisława Gosławskiego o tem jako i gdzie pan Samuel Zborowski wicherzył i zginął, «Kurier Poznański» 1916, nr 226–298; 1917, nr 1–51 (z przerwami).

22. Rawita-Gawroński F., Z domu niewoli, Powieść współczesna w 2 tomach. Kartka z życia naszego pod zaborem Rosji, Lwów 1898.

23. Szelażyk-Komenda O., Beletrystyka Franciszka Rawity-Gawrońskiego na tle polskiej powieści historycznej o tematyce ukraińskiej, Kraków 2006, 226 s.

24. Wigura Stanisław (Rawita-Gawroński F.), Oman Stepowy, «Czas» 1914, nr 163–339 (z przerwami).

25. Wigura Stanisław (Rawita-Gawroński F.), Złotobrody Emir. Powieść ukraińska, Lwów 1891.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2018.

Yanina Yakovenko,

postgraduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Ukraine, Kyiv

Historical themes in the work of Franciszek Rawita-Gawroński

Francisek Rawita-Gawroński is a Polish writer, historian and publicist who played an important role in the formation of a negative image of a cosack in Poland. The interest in Ukrainian history, its traditions and culture is connected with the birthplace of the writer. Ukraine was a kind of homeland of Gawroński, it was considered only within the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It was the history of the relations between Ukraine and Poland that was the main theme in the author's historical works of art.

Keywords: F.Ravita-Gavronsky, historical literature, Ukrainian-Polish relations

Розділ III. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОЛОГІЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

УДК 398.81

Ольга Гуменюк,

д-р філол. наук, професор,

Крим, Сімферополь

СОФІЯ ГРИЦА ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЕМІГРАНТСЬКОЇ ПІСНІ

Софія Йосипівна Грица – відома в Україні та за її межами дослідниця музичного й поетичного фольклору, авторка фундаментальних праць, присвячених зокрема генетичним витокам, особливостям побутування, соціокультурній функціональності фольклорних явищ. Особливе місце в її наукових зацікавленнях належить емігрантському фольклору, насамперед пісенному. У публікації звертається увага на означені дослідницею характерні риси поетки народної емігрантської пісні.

Попри широкий жанрово-стильовий діапазон емігрантської поезії, яка репрезентує різноманітні стильові шари традиційної фольклорної творчості, вона найбільшою мірою представлена тематично та інтонаційно багатою лірикою. Саме ліричні пісні найбільш поширені в емігрантському фольклорі. Немало спільних мотивів, зокрема таких як гіркота розлуки з рідними людьми й домівкою, вимушена тривожна подорож, єднають емігрантські пісні з іншими циклами суспільно-побутової лірики. Разом з тим емігрантські пісні в багатьох аспектах близькі до історичних. Історичні реалії відіграють неабияку роль у їхній художній структурі. Відтак, емігрантські пісні – це насамперед, жанровий різновид суспільно-побутової лірики, в якому особливо виразний історичний аспект. В основі цих пісень – глибокі переживання людей, поставлених волею немилосердної долі в екстремальні умови. Емігрантським пісням властивий особливий драматизм, який часто набуває зворушливого, психологічно означеного обарвлення. Характерні для них рефлексійність та медитативність.

Суттєвою рисою емігрантських пісень, безпосередньо пов'язаною з відзначеним історизмом, є властива їхній жанрово-стильовій структурі

епічність Ці пісні часто можна об'єднати в окремі тематичні цикли, які в різних аспектах змальовують долю емігрантів і сягають особливої епічної панорамності. З історизмом пов'язана й така риса емігрантських пісень як їхня гранична життєва достовірність і конкретика, виявом якої постають зокрема чіткі соціально-побутові реалії, промовисті подробиці, які фігурують у текстах. У цьому аспекті прикметні також діалектні особливості пісенної мови, характерне доволі часте звернення до топонімів. Історична й соціально-побутова конкретика, документальність тут здебільшого не суперечить художності, є специфічною рисою образної організації, узгоджується з традиційними поетичними засобами.

Ключові слова: Софія Грица, емігрантський фольклор, народна пісня, поетики, жанр, стиль.

Софія Йосипівна Грица – відома в Україні та за її межами дослідниця музичного й поетичного фольклору, авторка фундаментальних праць, присвячених зокрема генетичним витокам, особливостям побутування, соціокультурній функціональності фольклорних явищ. Особливе місце в її наукових зацікавленнях належить емігрантському фольклору, насамперед пісенному. Завдання цієї публікації – окреслити означені дослідницею характерні риси поетки народної емігрантської пісні.

Дослідники здебільшого відносять народні емігрантські пісні до суспільно-побутової фольклорної лірики. Немало спільних мотивів (переживання життєвої скрути, гіркота розлуки з рідними людьми й домівною, вимушена тривожна мандрівка) єднають емігрантські пісні з іншими циклами суспільно-побутової лірики, зокрема з піснями козацькими, чумацькими, бурлацькими, солдатськими. Однак разом з тим емігрантські пісні в багатьох своїх аспектах близькі до історичних, історичні реалії відіграють неабияку роль у їхній художній структурі. Можна говорити про певну суголосність з емігрантськими піснями окремих українських народних історичних пісень, скажімо, тих, які оповідають про зруйнування наприкінці XVIII століття Запорозької Січі й переселення українців на інші землі. Про таку суголосність ідеться зокрема в статті Лідії Козар «Фольклорна основа історико-етнографічних праць Ф. Вовка про Задунайську Січ» [7, с. 77–100].

Про особливий історизм української емігрантської народної поезії говорить Софія Грица, підкреслюючи, що її зразки «вибиваються із «міфологічного» стилю фольклору, схильного об'єднувати безліч подій, узагальнювати їх певною типовою ситуацією». «Еміграція, – додає дослідниця, – подія цілком не типова для українського трудівника, тому не дивно, що й творчість, з нею пов'язана, містить багато новацій в сюжетах, у лексиці» [4, с. 1]. С. Й. Грица звертає увагу на широкий жанрово-стильовий діапазон емігрантської поезії, яка «репрезентує основні стильові шари традиційної української пісенності – епіку у вигляді масштабних розповідей новелістичного характеру; рефлексійну лірику, яка тяжіє до традиційної ліричної пісенності; гумористично-сатиричні приспівки на теми емігрантського життя». Притому дослідниця наголошує: «Найширше представлений другий шар» [4, с. 9].

Попри окремі зразки власне епічного характеру (і тоді ці зразки здебільшого вже не називають піснями) емігрантські пісні – це, насамперед, жанровий різновид суспільно-побутової лірики, в якому особливо виразний історичний аспект. В основі цих пісень – глибокі переживання людей, поставлених волею немилосердної долі в екстремальні умови. Тож емоційна напруженість як суттєва ознака лірики є їхньою питомою рисою. Ведучи мову про драматизм як стильову рису емігрантських пісень, немало дослідників, зокрема й С. Грица, відзначають притаманну їм ліричну рефлексійність, пройняту переважно сумною тональністю.

Суттєвою рисою емігрантських пісень, безпосередньо пов'язаною з відзначеним історизмом, є властива їхній жанрово-стильовій структурі епічність, на що звернув пильну увагу вже один з перших їхніх дослідників Філарет Колесса: «Сі пісні складаються на широкий цикл, справжню епопею, що з різних боків змальовує долю емігрантів, на наших очах твориться нова група пісенна» [6, с. 42]. Цитуючи праці С. Грици та наголошуючи на особливому її внеску у справу вивчення українських народних емігрантських пісень, Олена Гінда звертає увагу на глибоке осмислення дослідницею властивої їм епічної панорамності: «Софія Грица неодноразово зазначала, що в емігрантських піс-

нях відобразилися найважливіші віхи еміграції, психологія її учасників, і акцентувала увагу на тому, що емігрантська пісенність становить стрункий тематичний цикл, відтворюючи всі етапи еміграції: прощання з рідним краєм, небезпечну далеку дорогу через океан, зустріч з чужиною, випробування на тривалість, щасливий або трагічний фінал далеких мандрів. Дослідниця аргументовано стверджувала, що жодна з груп українських пісень (про заробітчанство, чумацтво, рибальство, строкарство тощо) не дає такої широкої ситуативної напорами й образно номінувала емігрантські пісні «драматичною епопеєю про шукачів міражного земного раю, сповнену надій, тривог, щасливих несподіванок або й розчарувань». Відзначаючи їх публіцистичність і «хронікерський характер», Софія Грица доречно кваліфікувала такі риси як «рухову силу» нових, незвичних для традиційного фольклору сюжетів, образів, подій» [1, с. 103].

Саме епічні риси емігрантських пісень дали можливість С. Гриці застосувати при їх класифікації сюжетно-мотивний підхід та виділити опорні сюжетні мотиви, один з яких якщо не стає самодостатнім, то принаймні домінує в тій чи іншій виокремленій підгрупі. Це зокрема такі сюжетні мотиви як «настрої, роздуми, пов'язані з ідеєю виїзду з краю»; «подорож на чужину, тривога в дорозі, переправа через море, океан»; «складні обставини життя у процесі освоєння нових земель»; «драматичні переживання розлучених сімей» [3, с. 14]. Подібні сюжетні мотиви справді дуже виразні в емігрантських піснях, вони вкрай важливі для їх класифікації. Однак, як здебільшого завжди при досягненні та впорядкуванні фольклорного матеріалу, тут важливо спиратися й на інші критерії.

Лірична проникливість, емоційна насиченість емігрантських фольклорних творів не раз поєднується з елементами оповідності, фабульності, з певною панорамністю відтворення суспільно-побутових явищ, з піднесеним відчуттям урочості переломних моментів у людському житті. Однак, епічність тут виступає переважно стильовою рисою, яка відтіняє та увиразнює провідну в цих творах ліричну стихію і здебільшого не набуває родового визначення. Тож тут доводиться говорити не про епос чи ліро-епос, а про певну своєрідність ліричного жанру, його стильову

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) специфіку. Тож можемо говорити про родовий синкретизм як суттєву ознаку емігрантського фольклору.

Фольклор значно ближчий, аніж професійна художня творчість, до міфологічного синкретизму, який можна трактувати зокрема як зародкову єдність в архаїчному світосприйманні певних аспектів пізнішої духовної культури. В українській народній емігрантській пісні, що цілком природно, безпосередньо виявляється мистецький синкретизм (притому слід зауважити, що своєрідною музикальністю позначені не лише її музичні, а й словесні тексти), а також виразно означається родовий синкретизм, причому як в ліриці, так і в епіці. Це доволі прикметна стильова риса, котра єднає емігрантський пісенний фольклор як порівняно нове явище, з жанровими різновидами національного фольклору попередніх епох.

З історизмом пов'язана ще одна суттєва риса емігрантських пісень – їхня гранична життєва достовірність і конкретика, виявом якої постають зокрема чіткі соціально-побутові реалії, промовисті подробиці, які фігурують у текстах (наприклад, корабель, що везе безталанних мандрівців через океан). У цьому аспекті прикметні також діалектні особливості пісенної мови, характерне часте включення топонімів. С. Й. Грица детально розглядає лексичні й фонетичні особливості окремих груп українських емігрантських пісень, у яких виразні гуцульські, бойківські та лемківські діалекти, звертає увагу на появу в цих піснях специфічних запозичених слів, пов'язаних з новими умовами праці (*гавз, бос, шифа, фарма*), на суттєву роль численних топонімів у художній структурі творів [3, с. 10–11]. «Надзвичайну точність та документальність», властиву емігрантській пісні, відзначають й інші дослідники, зокрема Олена Луцко [8, с. 443].

Отже, слідом за С. Грицею можемо звернути увагу на такі найхарактерніші риси поезики народної емігрантської пісні. Попри широкий жанрово-стильовий діапазон емігрантської поезії, яка репрезентує різноманітні стильові шари традиційної фольклорної творчості, вона найбільшою мірою представлена тематично та інтонаційно багатою лірикою. Саме ліричні пісні найбільш поширені в емігрантському фольклорі.

Немало спільних мотивів, зокрема таких як переживання життєвої скрути, гіркота розлуки з рідними людьми й домівкою, вимушена тривожна подорож, єднають емігрантські пісні з іншими циклами суспільно-побутової лірики. Разом з тим емігрантські пісні в багатьох аспектах близькі до історичних. Історичні реалії відіграють неабияку роль у їхній художній структурі. Відтак емігрантські пісні – це, насамперед, жанровий різновид суспільно-побутової лірики, в якому особливо виразний історичний аспект.

В основі цих пісень – глибокі переживання людей, поставлених волею немилосердної долі в екстремальні умови. Емігрантським пісням властивий особливий драматизм, який часто набуває зворушливого, психологічно означеного обарвлення. Характерні для них рефлексійність та медитативність. Притім емоційна напруженість, особливо притаманна ліриці, є їхньою найбільш виразною ознакою.

Суттєвою рисою емігрантських пісень, безпосередньо пов'язаною з відзначеним історизмом, є властива їхній жанрово-стильовій структурі епічність. Ці пісні часто можна об'єднати в окремі тематичні цикли, які в різних аспектах змальовують долю емігрантів і сягають особливої епічної панорамності. Лірична проникливість, емоційна насиченість емігрантських фольклорних творів нерідко поєднується з елементами оповідності, фабульності. Однак, епічність тут виступає переважно стильовою рисою, яка відтіняє та увиразнює провідну в цих творах ліричну стихію і здебільшого не набуває родового визначення.

З історизмом пов'язана й така риса емігрантських пісень як їхня гранична життєва достовірність і конкретика, виявом якої постають зокрема чіткі соціально-побутові реалії, промовисті подробиці, які фігурують у текстах. У цьому аспекті прикметні також діалектні особливості пісенної мови, характерне доволі часте звернення до топонімів. Історична й соціально-побутова конкретика, документальність тут здебільшого не суперечить художності, є специфічною рисою образної організації, узгоджується з традиційними поетичними засобами.

Список використаних джерел

1. Гінда О. Поетична творчість української трудової спільноти в Італії початку ХХІ століття в контексті фольклорних традицій : монографія / Олена Гінда. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2015. – 546 с.
2. Гнатюк В. М. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / В. М. Гнатюк – К. : Наук. думка, 1966. – С. 78–95.
3. Грица С. Буд здорова, землице. Українські народні пісні про еміграцію. Нотне видання / Упорядк., вст. ст. і прим. Софії Грици. – К. : Музична Україна, 1991. – 176 с.
4. Грица С. Й. Емігрантські пісні / С. Й. Грица // Ел. ресурс : <http://providne.com/content/пісні/емігрантські/>
5. Грица С. Фольклор у просторі і часі : вибрані статті / Софія Грица. – К. : НАН України, І-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Тернопіль : Астон, 2000. – 228 с.
6. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Ф. М. Колесса. – К. : Наук. думка, 1970. – 412 с.
7. Козар Л. Фольклорна основа історико-етнографічних праць Ф. Вовка про Задунайську Січ / Лідія Козар // Слов'янський світ. – 2015. – Вип. 14. – С. 77–100.
8. Луцко О. Мотиви й поетика українських народних пісень про еміграцію в Канаду / Оксана Луцко // Народознавчі зошити. – 2010. – № 3–4. – С. 438–448.

References

1. Hinda O. *Poetychna tvorchist' ukrayins'koyi trudovoyi spilnoty v Italiyi pochatku XXI stolittia v konteksti folklornykh tradyciy: monografiya* [Poetry of Ukrainian Labor Society in Italy of the 21st Century Beginning in the Context of Folklore Traditions: Research Book], Lviv, "Ivan Franko National University Publ.", 2015. – 546 p.
2. Hnatiuk V. M. *Pisenni novotvory v ukrayins'ko-rus'kiy narodniy slovesnosti* [Song New Creations in Ukrainian Folk Literature], in the book: Hnatiuk V. M. *Vybrani statti pro narodnu tvorchist'* [Chosen Articles about Folk Creations], Kyiv, "Naukova Dumka Publ.", 1966. – P. 78–95.
3. Hrytsa S. *Bud' zdrava, zemlytse. Ukrayins'ki narodni pisni pro emigratsiyu* [Ukrainian Folk Songs about Emigration], Kyiv, "Muzychna Ukraina Publ.", 1991, 176 p.

4. Hrytsa S. Y. *Emigrants'ki pisni* [Emigrant Songs], El. resource: <http://proridne.com/content/пісні/емігрантські/>

5. Hrytsa S. *Folklor u prostori i chasi: vybrani statyi* [Folklore in Space and Time: selected articles], Kyiv, National Academy of Sciences, Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology; Ternopil, “Aston Publ.”, 2000. – 228 p.

6. Kolessa F. M. *Folklorystychni praci* [Folkloristic Works], Kyiv, “Naukova Dumka Publ.”, 1970. – 412 p.

7. Kozar L. *Folklorna osnova istoryko-etnografichnykh prac' F. Vovka pro Zadunays'ku Sich* [The Folklore Base of Historical and Ethnographical Works by F. Vovk about Sich behind Danube], *Slovyans'ky swit* – Slavish World, 2015, Issue 14, p. 77–100.

8. Lutsko Oksana. *Motyvy u poetyka ukrayins'kykh narodnykh pisen' pro emigratsiyu v Canada* [Motives and Poetics of Ukrainian Folk Songs about Emigration to Canada], *Narodoznavchi zoshyty* – Ethnological Notes, 2010, № 3–4, p. 438–448.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018

Olga Gumenyuk,
Dr. philol. sciences, professor
Crimea, Simferopol

Sophia Hrytsa about the Peculiarities of the Poetics of the Ukrainian Folk Emigrant Song

Sophia Yosypivna Hrytsa – is a researcher of the musical and poetic folklore, who is famous in Ukraine and abroad. She is the author of the fundamental works, dedicated to the genetic sources, the peculiarities of daily routine, social-cultural functions of the folklore phenomenon, in particular. An emigrant folklore, especially song folklore, takes a special place in the range of her scientific interests. The publication deals with the features of the emigrant folklore songs' poetics, determined by the researcher.

Keywords: Sophia Hrytsa, emigrant folklore, folk song, poetics, genre, style.

ВИВЧЕННЯ НАРОДНИХ КАЗОК ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ШЛЯХ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті здійснена спроба простежити взаємозв'язок між народними казками і ментальністю, показана можливість використання народних казок для характеристики традиційної системи цінностей народу і реалізації міжкультурної комунікації, а також обґрунтовано актуальність вивчення народних казок для дослідження національної ментальності.

Ключові слова: народна казка, ментальність, міжкультурна комунікація.

Процессы глобализации и интеграции, которые мы наблюдаем сегодня, затронули все сферы жизни, в том числе и культурный ее аспект, оказывая огромное влияние на культуры отдельных народов. Культурный диалог в настоящее время – насущная необходимость, которая позволяет найти эффективные пути решения многочисленных проблем социума. Именно культурный диалог является важным фактором, определяющим процессы межкультурной коммуникации. Чтобы реализовать удачный диалог между различными культурами, нам необходимо исследовать ментальность разных наций. Изучение народных сказок мы считаем одним из эффективных путей исследования ментальности.

Термины «ментальность» и «менталитет» в настоящее время являются чрезвычайно популярными в изучении межкультурной коммуникации. «Ментальность» во многом связана с имплицитностью мироощущений, шаблонов и стереотипов мышления, осознанными и неосознанными психологическими установками, верованиями, ценностными ориентациями, стабильными культурными общечеловеческими архетипами и символами коллективного бессознательного, инвариантными

структурами национального характера и другими явлениями, определяемыми этими понятиями. В психологии в настоящее время ментальность понимается как совокупность готовности, осознанных и неосознанных психологических установок и предрасположенностей индивида или различных социальных групп действовать, мыслить, чувствовать, воспринимать и постигать мир определенным образом.

Понятие «ментальность» выступает как особенность характера, стиля, способа мировосприятия. Одним словом, ментальность – способ видения мира, в котором мысль не отделена от эмоций. Без своеобразия ментальности нет и нации как особой целостности в человеческом сообществе, т. е. невозможно ее установить, идентифицировать. Китайский ученый Лу Сичен считает, что ментальность – это целый многослойный организм, состоящий из шаблонов и стереотипов мышления, мировоззрения, ценностных ориентаций, способов поведения и психологических установок. Она проявляется в индивидуальностях некой группы или этноса [4, с. 121].

Ментальность отражает процесс психологического роста и подсознание духовного мира. В ментальности воплощаются коллективное бессознательное и социальная память человечества. Разные нации отличаются друг от друга именно своей ментальностью. Поэтому, по мнению автора, ментальность можно определить (предельно кратко) как психологическую особенность мышления или, другими словами, тип мышления в части его обусловленности особенностями душевного склада. Можно говорить о ментальности отдельного человека, какого-либо профессионального сообщества, локального гражданского сообщества и т. д., наконец, этноса, народа, нации. Другими словами, ментальность обозначает массовое и обыденное сознание, она образует элементарную, но целостную картину мира, мировоззренческие структуры и конструкты.

Национальная ментальность формируется в определенных исторических условиях и изменяется при изменении исторических и общественных условий. В результате этого ментальность и устойчива, продолжительна, и динамично развита. Исследование ментальности одного народа представляет собой важную сочетаемую часть в изучении культуры этого народа. Кроме того, исследование ментальности является ключом объяснения на-

циональной жизни и самой истории одного народа, укрепления культурной, экономической и политической коммуникации разных народов. В связи с этим исследование ментальности вносит большой вклад в стимулирование международного сотрудничества, а также и в ускорение прогресса интеграции глобальной экономики и политики. Для людей, изучающих иностранный язык, ознакомление с ментальностью носителей языка оказывает большую помощь в понимании другой культуры и реализации межкультурной коммуникации.

В качестве эссенции народного фольклорного творчества, народные сказки являются одним из самых старых литературных жанров, в которых ярко отражается характеристика и ментальность культуры одного народа. При этом с помощью изучения народных сказок нам легче наблюдать и исследовать культуру и ментальность данного народа.

Сказка представляет собой прозаический устный рассказ фантастического, авантюрного или бытового плана с установкой на вымысел. Ее сюжет занимателен и забавен, призван поражать воображение слушателей. Различают литературные и народные сказки. Многие великие писатели черпали знание и вдохновение в народных сказках, как, например, А. С. Пушкин, написавший свою «Сказку о рыбаке и рыбке». Будучи типичным жанром фольклорной литературы, народные сказки занимают важное место в истории развития литературы и культуры.

В каждой стране народные сказки приобретают свои особенности, как будто одеваются в национальный костюм, который связан с национальными бытовыми реалиями. Известный русский ученый И. Ильин считает, что сказки различных народов отнюдь не повторяют друг друга, сходны лишь образные темы. Каждый народ, по мнению И. Ильина «по-своему томится в земной жизни; накапливает свой особый, – и дорегиональный, и религиозный опыт; слагает свою особую духовную проблематику и философию, вынашивает свое мирозерцание. И того, кто стучится у дверей, сказка уводит именно к истокам национального духовного опыта, русского человека по-русски укрепляя, по-русски утешая, по-русски умудряя» [1, с. 272].

Сказка представляет большую общественную ценность, состоящую в ее познавательном, идейно-воспитательном и эстетическом значениях, которые неразрывно связаны между собой.

Обычно чем ярче и полнее проявляется одно из них, тем ярче и полнее проявляются и другие.

Познавательное значение сказки проявляется прежде всего в том, что она отражает особенности явлений реальной жизни и дает обширные знания об истории общественных отношений, труде и быте, а также представление о мировоззрении и психологии народа, о природе страны. Познавательное значение сказки увеличивается тем, что ее сюжеты и образы заключают в себе широкую типизацию, содержат обобщения явлений, жизни и характеров людей. Так, образы Ивана-крестьянского сына дают представления о русском крестьянстве вообще, один образ характеризует целый социальный слой людей.

В народной сказке нередко видят материал для определения душевного склада народа, национального характера. В одном из западноевропейских энциклопедических словарей национальный характер толкуется как сумма ценностных представлений, определяющих основные политические и социальные ориентации и поведение людей одной нации. Поэтому можно использовать народную сказку для характеристики традиционной системы ценностей народа.

В народных сказках реальность и иллюзия чудесно сочетаются с общежитием, религией, культурой, народной традицией и т. д., что показывает нам широкий и интересный иностранный мир.

Возьмем, к примеру, любую русскую народную сказку. А. С. Пушкин считал, что в русской сказке «Русью пахнет». Это не случайно сказано. Ведь именно эта фраза присутствует в прологе к его поэме «Руслан и Людмила» (1820). А. С. Пушкин как гениальный русский национальный поэт и сказочник особо ценил русские народные сказки, и сам особо гордился написанными им сказками. Он видел в них выражение русского духа. В русских сказках присутствует образ родной земли. Поэтически дана характеристика русской природы. Природа изображается именно русская: чистое поле, береза, калина. Мысль о привязанности человека к родному краю передается в сказке с заметным волнением, т. е. в сознании русского народа запечатлелось такое восприятие природы, русской земли и ощущение того, что краше нее не бывает. Кроме того, во многих сказках отразилось сознание народа о ее необъятных просторах.

Поэтому ментальность выступает как особенность характера, стиля и способа мировосприятия русского народа. Как известно, что без своеобразия ментальности нет и нации как особой целостности в человеческом сообществе, т.е. невозможно ее установить и идентифицировать.

Анализируя философско-психологические аспекты проблемы сознания и самосознания российский философ А. Г. Спиркин пришел к выводу, что воспроизведение объективной реальности осуществляется в субъективном мире человеческого сознания. Сознание представляет собой открытую систему, где имеют место не только точные понятия и теоретические знания, но и эмоционально-волевые и образные средства отражения мира [3]. Одним из таких средств отражения действительности является устное народное творчество, включая, конечно, народные сказки. Каждая нация имеет свое своеобразное духовное лицо, возникающее из инстинктивно-душевного своеобразия восприятия окружающего мира. Народная сказка широко использовалась в древней литературе, благодаря чему в литературу проникло подлинно идейное народное начало. Как главное содержания ментальности, национальная духовная культура дает эмпирический материал. В самом деле, ментальность отражается во всех произведениях литературы, и, конечно же, в народных сказках.

Как известно, национальная, или этническая, ментальность выражается в традициях и раскрывается на их основе. Традиции же – это исторически выверенное выражение духа народа. Можно сказать, что национальные традиции есть феноменология национального духа. А если это так, то национальная ментальность – это необходимый «воздух» нации, народа. И всякое искусство порождено действительностью. Это одна из основ материалистической эстетики. Так обстоит дело, например, со сказкой, сюжеты которой вызваны действительностью, т. е. эпохой, социальными и экономическими отношениями, формами мышления и художественным творчеством, психологией. Первоначально устное народное творчество было бессознательной художественной переработкой явлений природы и общества при помощи развивающейся фантазии, и лишь затем приняло характер сознательного художественного освоения действительности. Поэтому, в народных сказках отразились жизнь

народа, его мировоззрение, нравственно-этические, социально-исторические, политические, философские и художественно-эстетические взгляды. Кроме того, народные сказки тесно связаны с народным бытом и обрядами.

Развитие искусства исторически обусловлено, в основном его характер определяется характером общественной жизни. В истории культурного развития человечества особое место принадлежит фольклору. Ведь именно в народном творчестве многосторонне отражена действительность, история, общественные отношения, быт, воззрения и идеалы народа.

Следует отметить, что все известные науке факты, несомненно свидетельствуют о том, что создателем народных сказок являются не господствующие классы, а трудовые массы народа. Фольклор создается народом, прошедшим определенный исторический путь и служит отражением его жизненного опыта, психического склада (характера, ментальности), моральных и эстетических понятий. Например, традиционные русские сказки создавались и бытовали главным образом в крестьянской среде. Их создателями и исполнителями были обычно люди с большим жизненным опытом, много ходившие по стране, много видавшие. В результате накопления многих поколений, в русских народных сказках сохраняется психика общества каждого периода в истории развития русского народа.

Сказка изменяется вместе с исторической жизнью народа, ее изменения обусловлены изменениями самой народной жизни, потому что она есть продукт истории народа; она отражает события истории и особенности народного быта. Освещение и понимание истории и жизни народа в народных сказках изменяются вместе с изменениями народных представлений, воззрений и психологии. Одним словом, в сказках можно обнаружить следы нескольких эпох. Например, в сказках древнерусских племен ясно сказывались особенности мировоззрения того времени – анимизм, тотемизм, мифология, антропоморфизм, зооморфизм, и фетишизм [2, с. 87]. Можно сказать, что сказка в зашифрованной для сегодняшнего сознания форме передает представление человечества о духовном и материальном бытии и быте своего народа.

По вышесказанному можно привести к выводу: в народных сказках заключены весь макрокосм и микрокосм человеческой жизни, все уровни возмужания, становления, весь духовный,

нравственный и социальный опыт. Можно осмыслить образный мир народных сказок адекватно, как понять мышление древних людей. И, конечно, можно исследовать народную ментальность в основе анализа народных сказок данной нации.

Использованная литература

1. Ильин И. А. Одинокий художник / Сост., предисл. и примеч. В. И. Белов. – Москва : Искусство, 1993. – 348 с.
2. Минералова И. Г. Детская литература. – Москва : Академия, 2005. – 576 с.
3. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. – Москва : Политиздат, 1972. – 303 с.
4. 吕锡琛, 道家与民族性格, 湖南: 湖南大学出版社, 1996.

References

1. Ilin I. A. (1939). *Odinokii khudozhnik* [Lonely artist]. Moscow: Izd-vo Iskusstvo. [in Russian].
2. Mineralova I. G. (2005). *Detskaia literatura* [Children's literature]. Moscow: Izd-vo Akademiia. [in Russian].
3. Spirkin A. G. (1972). *Soznanie i samosoznanie* [Consciousness and self-awareness]. Moscow: Izd-vo Politizdat. [in Russian].
4. Lǚxīchēn (1996). *Dàojiā yǔ mínzú xìnggé* [Taoism and National Character]. Hunan Province, Hunan University Publisher. [in Chinese].

Стаття надійшла до редакції 18.05.2018.

Li Jinping,
China, Jinan

Studying of folk tales as an effective way to study the mentality

The article attempts to trace the interrelation between folk tales and mentality, shows the possibility of using folk tales to characterize the traditional system of values of the people and the realization of intercultural communication, and also the relevance of studying of folk tales for studying the national mentality is grounded.

Keywords: folk tale, mentality, intercultural communication.

УДК 930.85 (821.16)''1919/1938''

Тетяна Росул,

кандидат мистецтвознавства, доцент,

Україна, Ужгород

ХРОНОТОП ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ В ТВОРЧОСТІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ МИТЦІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті висвітлено специфіку формування художнього образу Підкарпатської Русі міжвоєнної доби у творчості чеських і словацьких письменників та музиканта, які відвідали край і втілили власне бачення часопростору і його мешканців у мистецьких формах. Хронотоп краю у творах В. Ванчури, С. Неймана, І. Ольбрахта, К. Чапека, Я. Затлоукала і Є. Сухоня аналізується на трьох рівнях: топографічному, психологічному й метафізичному. Топографічний хронотоп просякнутий захопленням описом прекрасної первозданної природи Верховини. Психологічний – являє собою конгломерат психологічних рис селян, які сформувались внаслідок впливу патріархальної етики з одного боку, і тиску несприятливих соціально-економічних умов – з іншого. Метафізичний хронотоп виявляє авторську симпатію до Підкарпатської Русі й бажання аскравіше розкрити правду життя.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, хронотоп, художній образ, роман, поезія, кантата.

Невід'ємним елементом картини світу будь-якого етносу є пошук і осмислення власної ідентичності, які формуються в результаті порівняння «свого» і «чужого» в культурі. Серед головних атрибутів самоідентифікації Е. Сміт виділяє: «групову власну назву, міф про спільних предків, спільну історичну пам'ять, один або більше диференційних елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм»» [7, с. 30]. Таким чином, онтологічні уявлення кожного етносу про світ формуються у вигляді бінарної структури: «Ми» – «Вони», що сприяє внутрішній згуртованості та мобілізації нації, викликає чуття солідарності у значної частини населення. Проте, будь-яка держава

є поліетнічним утворенням, відтак, етноси, що її складають, породжують варіативні модуси сприйняття «іншого». На думку Л. Гудкова, статусні характеристики «чужих» можуть набувати рис маргіналів, інших або ворогів [2, с. 562]. Міра диференціації залежить від кількості спільних атрибутів самоідентифікації. У межах однієї держави титульний етнос сприймає представників інших етнічних груп в якості маргіналів, оскільки пошук власної ідентичності базується на спільній історичній пам'яті, пов'язаний зі спільною територією, виражається через мовну спорідненість або єдину віру. Яскравим прикладом такої ідентичності слугує перша Чехословацька Республіка, що утворилась 1918 р. як конгломерат чеських, словацьких і українських (русинських) земель.

Чехословаччина формувала свою національну ідеологію як унітарна держава, проте економічний, інтелектуальний, природно-ресурсний, інституціональний потенціал її різних адміністративно-територіальних одиниць суттєво відрізнявся. Це породжувало постійні зіставлення «Ми» – «Інші» та змушувало шукати своє місце в різних сферах життєдіяльності.

Територія Підкарпатської Русі (тодішня назва Закарпаття), що становила близько 5 % усіх земель республіки, вирізнялася катастрофічним відставанням за показниками економічного розвитку. Невигідні умови землекористування, низька продуктивність екстенсивного сільськогосподарського виробництва, безземелля селян, злидні й голод – усе це характеризувало соціально-економічне становище Підкарпатської Русі після Першої світової війни. Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інтеграція краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем республіки. Реалізація даної мети здійснювалась у різноманітних формах: адміністративні та земельні реформи, упорядкування системи освіти, мовна політика, надання національно-культурних прав етнічним групам і т. ін. Розбудовувалась інфраструктура краю: дороги, залізничне сполучення, адміністративні та шкільні будинки, лікарні тощо. Однак, значущими й успішними ці реформи можна вважати лише щодо найбільших міст краю – Ужгорода, Мукачева, Берегова, Севлюша (нині Виноградова). Більша частина регіону залишалась осторонь соціально-економічних перетворень. Про

це неодноразово звітували очільники краю, писали періодичні видання, зазначали представники політичних партій.

Поступово найвіддаленіший регіон почав викликати інтерес у творчої еліти ЧСР, яка потребувала оновлення змісту мистецьких творів і покликана була сформуванню у масовій свідомості образ краю. Вагомим стимулом творчої роботи стали виставки образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва Підкарпатської Русі, що відбулись у Празі та найбільших містах ЧСР у 1924 і 1936 рр., а також власні враження митців про «землю без імені» (І. Ольбрахт). Карел Чапек (1890–1938) і Ярослав Затлоукал (1903–1958) відвідали віддалений від столиці регіон як туристи. Останній також очолював брагіславський Клуб приятелів Підкарпатської Русі й редагував журнал «Podkarpatská Revue» (1936–1938 рр.), на сторінках якого висвітлювались усі аспекти життя краю. Станіслав Костка Нейман (1875–1947), виконуючи редакційне завдання журналу «Lidové noviny», мандрував по території Верховини і публікував туристичні фейлетони. Іван Ольбрахт (Каміл Земан, 1882–1952) та Владислав Ванчура (1891–1942) у 1933–1934 рр. знімали у верховинському с. Колочава художній фільм «Марійка-невірниця». Таким чином, у творчості чеських і словацьких митців важливе місце посідає хронотоп Підкарпатської Русі. Наша мета – розкрити особливості художньої часопросторової організації літературних і музичних творів чехословацьких митців міжвоєнного періоду, пов'язаних із закарпатською тематикою. Хоча творчість чехословацьких письменників досить активно досліджувалась науковцями (І. Берштейн, А. Волков, Н. Копистянська, Я. Легар, Я. Мукаржовський, С. Нікольський), даний аспект проблеми досі не був предметом наукового аналізу, що визначає актуальність даної статті.

«Першовідкривачем» поняття «хронотоп» є М. Бахтін, а згодом дослідженням категорії часопростору займалися Г. Гачев, Д. Ліхачов, Ю. Лотман, В. Руднев, та ін. В українському літературознавстві теоретичні уявлення про художній час і простір розроблені в роботах Н. Копистянської, Ю. Кузнецова, С. Скиби. У даному дослідженні ми спираємось на концепцію хронотопу П. Торопа, котрий розрізняє три рівні часо-просторових зв'язків: топографічний, психологічний і метафізичний [8].

Підкарпатська Русь приваблювала митців, мандрівників, вчених, насамперед, унікальною природою, мальовничими краєвидами, багатством флори і фауни. Величні гірські масиви, прохолода густих лісів, стрімкі гірські потоки, вигадливі скупчення хмар – ось що зустрічаємо у кожному літературному творі чи живописному пейзажі. Прагнення авторів досягнути історичної достовірності спонукало їх конкретизувати художній простір творів і наповнити текст чітко визначеними географічними координатами. Так, дія роману К. Чапека «Гордубал» відбувається в с. Крива (нині – Хустського району), герой роману В. Ванчури «Останній суд» – виходець із с. Люта, що на Великоберезнянщині. Нариси «Енциани з гори Піп Іван» С. Неймана насичені назвами місцевих гір (Бажантниця, Говерла, Апшинець, Окіл, Піп Іван, Менчул, Шоймул та ін.), річок (Чорна і Біла Тиса), населених пунктів (Рахів, Ясіня, Ужгород, Ужок). У віршах Я. Затлоукала введено топоніми Верховина, Ардів, Ставне, Волосянка, Солотвино, Менчул, Чорна Тиса. Фабула роману «Микола Шугай, розбійник» І. Ольбрахта розгортається у с. Колочава на Верховині. Отже, просторові координати вищеназваних літературних творів обмежені, в основному, східною гірською частиною регіону, якої майже не торкнулася цивілізація, тому оповідь сприймається більш автентично.

Картини природи в романах В. Ванчури, І. Ольбрахта, поезіях Я. Затлоукала глибокі, емоційно забарвлені, панорамні, одухотворені. Людина перебуває у повній гармонії з природним світом. Серце Миколи Шугая, «свідоме своєї єдності з цими горами, їх лісами і струмками, з їх ведмедями, чередями і людьми» [6, с. 172]. Описи природи С. Неймана сповнені ліризму й захоплення: «На неї можна дивитися годинами, не відчуваючи втоми від картин, що безперестанку змінюють одна одну... Біло-сиві пасма де-не-де обвивають могутні боки гір, а з їх лона піднімається білий туман. Таємничий світ, що схований за туманами, вабить нас нестримно, проте податися в дорогу неможливо» [4, с. 220].

Ліричний герой і природа є головною темою творчості Я. Затлоукала. У «Вірші з виноградного краю» автор фіксує увагу на урочистому образі Карпат: «Просякли схили злотом чистим, /

стіною спеки злива. / Мій крок у ґрунті кам'янистім / заснув, як вітру грива... Зве Тиса сонце до спочину. / І кухоль співу повню / рівнини плinom благочинним, / Гір чуо молитовню» [3, с. 330].

Простір роману «Останній суд» В. Ванчури вибудований антиномічно: рідний край протиставляється чужині. Кожен із двох просторів означений своїм онтологічним змістом. Головний герой роману – Пилипанинець порівнює Карпати з храмом. Тут «нитки струмочків на ведмежому рівні гір тчуть велике водне полотно Тиси», «куди не кинеш оком, тягнеться кучерява отара», рідне село – це «край співучої сопілки», в який герой безмежно закоханий [1, с. 169]. Звинувачення у вбивстві спонукає Пилипанинця емігрувати до Канади. Хоча, через непередбачувані обставини, він не досягнув своєї мети і залишився у Празі, але і ця ситуація набула досить символічної форми. Місто спочатку «навіоє схожість з пацьорками і коралами завоїв», ввижається «замком – у ньому віють-повівають вітри сурм-трембіт», а згодом – покриває «віялом кіптяви», тисне на героя «чередою транспорту, гуркітливою і ревучою чередою з вибухами моторів і лайкою» [1, с. 125]. Місто сприймається Пилипанинцем як лабіринт вулиць, мостів, набережних, «місто чистої мови та рабської служби» де не так розгортаються самі події, як відбувається розвиток свідомості героя, приймаються рішення, що визначають його подальше життя.

Подібний прийом контрастного сприйняття простору застосував К. Чапек у романі «Гордубал». Життєвий простір Юрка Гордубала розгортається у протилежних площинах: Америці, де герой провів 8 важких років в еміграції та рідному гірському селі. Спогади про Америку постають у темпоритмі пароплавів, парових машин, шахт, швидких поїздів і величних магістралей. Однак, людина не відчувається в тому середовищі комфортно та безпечно, вона – гвинтик у велетенській машині індустріалізації.

Рідне село вабить «широкими полонинами. Де-не-де смереки, міцні й високі, мов церкви. Аж хочеться зняти капелюха та привітатися з ними. А трава гладенька, низенька, ковзка – ходити по ній м'яко, як по килиму. Довга і лиса полонина розкинулася посеред лісів. Тягнеться широко і високо: небо над собою і ліси відгорнула вбік. Ніби якийсь хлоп-силач, розправивши груди,

розлігся горілиць і дивиться у вікна пану богу. Ох, ох-ох, як йому легко дишеться!» [9, с. 50]. Проте, тривала відсутність Юрка та інакше господарювання дружини суттєво змінили його патріархальний життєвий простір. Поланя продала землю й зайнялася розведенням коней, що потребують пасовищ. Перед Гордубалом простягається «широка як море рівнина», що «наганяє сум», поряд з якою «виглядаєш мізерним, нікчемним», де навіть «трава якась кисла і скрипуча» [9, с. 45]. Відтак, просторове оточення дає змогу письменнику простежити внутрішні стани героя. Життя в Америці, незважаючи на нелюдські умови існування, було сповнене бажанням допомогти сім'ї, відчуттям власної значущості, а це додавало йому сил і наснаги. Після повернення додому і село, і обійстя, і сім'я стали для героя цілком чужими, що й призвело до трагедії.

Найуживанішими образами закритого простору літературних творів чеських письменників є двір, хата, кімната. Опис житлового простору, предметів побуту, знарядь праці не лише допомагає детальніше уявити життя русинів Підкарпатської Русі, але й розкриває їх самосвідомість. Так, Юрко Гордубал після повернення додому несподівано потрапляє у зовсім новий дім: «То не Гордубалова дерев'яна халупа, дерев'яний хлів і стодола. То панське обійстя: мурований дім з черепичним дахом, у дворі колодязь із залізною помпою, залізний плуг і залізні борони... Ну, якийсь палац!» [9, с. 26]. Невдовзі те, що здавалось героєві вершиною благополуччя, стає для нього символом ворожості. Юрко сподівався, що прийде додому як господар, а виявилось, що він тут лише гість, самотній і чужий. Герой сприймає дім як щось ірреальне, як місце, де немає нічого звичного, свого, як простір, що тоне у темряві й тіні та пригнічує задушливою атмосферою.

Зовсім інакшим постає барак емігрантів у Празі, описаний В.Ванчурою в «Останньому суді»: «мерзенний дім невидючий, старезний і обшарпаний», що асоціюється з «дірявим судном і столітнім гніздом пацюків» [1, с. 154]. І хоч вдома Пилипанинець «зазнав усіх злиднів лісу, а все ж ближчим йому видавалося заповітне обійстя, над яким чути соловейка» [1, с. 170].

Для С. Неймана нари «з дрібними ялиновими гілками, вкритими абияк» у гуцульській колибі значно миліші, ніж туристичні

готелі, де «залізні ліжка з мізерною подушкою в кімнаті, що нагадує казарму» [4, с. 262].

Таким чином, сприйняття природи чи домашнього простору у героїв вищезгаданих творів можна визначити як ідилічний, такий, що сильно контрастує соціальному середовищу.

Художній час мистецьких візій чехословацьких митців постає у «відкритій» формі (Д.Ліхачов). Прикмети історичного часу передані іменами впливових політиків чи згадками про важливі суспільні події. Так, у «Підкарпаторуському псалмі» Я. Затлоукал вказує ім'я емісара угорського уряду Е. Егана, якого перед першою світовою війною було послано на Закарпаття і там убито: «Краю / з тілом покряним / і обмитим ропою / звівся ти в височінь / смолоскипів рукою / там, де Егана тінь / ще встає наостанку / перед вистрілом ранку» [3, с. 316]. У «Вірші із Підкарпатських полонин» поет з болем згадує звірства угорських військових: «Тебе, потрошену, / наниже на удар / гонведський цвях» [3, с. 321]. Вірш «Тут Європу чую» сповнений тривогию напередодні Другої світової війни: «Ця чумна круговерть міражів аж до крові оголює нас / Язика вогняні досягають з абіссінського фронту сюди / І на лодії чорній полеглих з поля бою розвожує час» [3, с. 314]. У пророчому вірші «Карпатська Україна» С. Нейман заявляє, що незабаром цей безіменний край стане частиною єдиної України: «Історія поселиться в хатах, / ім'я землі без імені відоме. / кохана земле, не забудь звитяг / з рукою в ранах, тільки без втоми. / Вкраїна ти, і не з чужої ласки, / пучок зорі майбутнього – без казки» [3, с. 268].

Куди б доля не закинула героїв романів, їх життя все одно розгортається відповідно до природного ритму. Для головного героя роману «Останній суд» В.Ванчури Пилипанинця час спливає «загадково й неквапно», якщо дні чимось і відрізняються один від одного, то лише тим, що не мають ні кінця, ні краю. Епізоди міського життя досить монотонні, часто перериваються неочікуваними спогадами чи роздумами Пилипанинця, Рамуса, Вайла. Різні періоди доби відтворюються за допомогою деталізованого опису буденних турбот міщан, процесів праці, звуків міського годинника.

Художній час роману «Гордубал» залежить не від його наповненості важливими подіями, а від внутрішнього напруження

головного героя. У читачів виникає відчуття настороженого очікування якоїсь значущої події, що пов'язана із внутрішнім станом героя. З кожним днем атмосфера вдома все більше пригнічує Гордубала, плуває думки, нівелює почуття. Він усе менше звертає увагу на те, що відбувається у зовнішньому світі. Усе, що колись він мав, залишилося у втраченому часі, у місці, що вже не «його». Гори – ось, що справді важливо для головного персонажа, бо допоки вони існують, доти він може відчувати себе кимось важливим, ідентифікувати себе з певним місцем і часом.

Психологічний хронотоп генерується самосвідомістю персонажів творів. Герої романів і поезій є уособленням свого часу і середовища. Родова сутність Гордубала, Шугая, Пилипанинця визначає внутрішню логіку їх поведінки, мотивує вчинки, впливає на характер стосунків з іншими. Звичні до життя у карпатських селах, вони почуваються чужими поза межами патріархального світу, а в критичних ситуаціях залишаються вірними законам звичаєвої етики.

К. Чапек порушує проблеми екзистенції звичайної людини, спонукає читача замислитись над її філософією життя, зрозуміти неоднозначність її долі. Гордубал постає у романі як працьовитий «здоровило», котрому «ганьба стояти коло плоту» [9, с. 47], проте життєві колізії виявляють безпорадність селянина, що відчуває себе «маленькою мурашкою, яка не знає, як їй бути» [9, с. 53]. Покалічене непосильною працею в еміграції тіло Юрка контрастує з його душевною щедрістю і завзятістю. Образ Гордубала розкривається не тільки через внутрішні монологи, але й у судженнях інших. Односельчанам наївна довіра зрадливій дружині здається безглуздою. Прокурор характеризує його як «людину простої, лагідної вдачі, та, очевидно, повільної думки. Мучився в Америці, зароблячи п'ять-шість доларів на день, і з них чотири посилав родині, своїй жінці, щоб їй ліпше жилося... Та Юрій – терпеливий слабодухий чоловік, якому, видно, залежало тільки на тому, щоб мати дома спокій» [9, с. 114]. Багатоликими постають й інші персонажі роману. Так, Поланя була «і красивою, мов дворянка, і виснаженою, як стара батрачка». Штефан Манія здійснив убивство і через кохання, і заради грошей. Таким чином, К. Чапек окреслює персонажів роману через множинність істин,

що сприяє повноті зображення та надає більшої реалістичності, відтак, індивідуум постає як дія протилежних сил, яку неможливо однозначно розгадати.

Подібними засобами змальовує образ головного героя В. Ванчура у романі «Останній суд». Автор спочатку акцентує увагу на фізичній силі героя: «русин наводив страх своїми біцепсами і спинними м'язами (землероби споконвіку, нахилившись й розгинаючись, переливаючи океан землі та важачи відра мало не з пекла, були аж надто могутні!» [1, с. 130]. А згодом розкриває його суперечливий характер: «Пилипанинець, такий вічно невдоволений, тепер за межами пралісу і старих звичаїв, дріботів, як ніколи, покірний» [1, с. 137]. «Не тямущий у тонкощах етикету» [1, с. 165], русин черпав життєву енергію з власних духовних ресурсів, намагався адаптуватись до нових умов життя, керуючись «нестямним жаданням бути серед останніх першим» [1, с. 199]. Стихійність природи Пилипанинця не «вписалася» у суспільні установки міщанства та спричинила трагедію його життя.

Микола Шугай у романі І.Ольбрахта постає у типово романтичному образі вільнолюбного верховинця, шляхетного розбійника, котрий «незранений, у багатих брав, а бідним давав, а ніколи, хіба що в самообороні або зі справедливої помсти, нікого не забив» [6, с. 37]. Зовнішнє і внутрішнє буття Шугая відтворюється у постійному борінні, контрастах: любові до рідного краю і ненависті до влади та зажерливих землевласників; палкої закоханості у дружину Ержіку та жорстокому поводженні із євреями-торговцями; відваги, що викликає захоплення в односельців та дезертирства, що вважається аморальним. Микола Шугай – уособлення такого середовища, де в кожному поколінні «живе глуха пам'ять колишніх образ і жагучий протест проти образ нинішніх. І кожен фібр їх душі сповнений жагою свободи... Всі люди в глибині душі є розбійниками, бо це єдиний відомий їм спосіб самозахисту» [6, с. 171].

Крім показу яскравих і неповторних головних героїв, чеські письменники вміло відтворюють узагальнений образ верховинців – трудівників і злидарів, життя яких обтяжене вічною боротьбою

з голодом, хворобами, примхами природи тощо. У віршах С. Неймана Підкарпатська Русь постає як ареал мороку й страждань: «Край голодом оперезався туго / приймає гостя та без хліба й солі / Псалом до неба піднімає тугу / здираючи струпи на видноколі» [5, с. 297]. Бідність селян створює різкий контраст до розкішної природи: «Внизу ж голота у хатинах мліє, / чи спека зла, чи зливи навесні / із серця вирвуть незміцнілу мрію, / і знов загрузли дні у гнилизні» [5, с. 274].

Бідні, працелюбні, набожні, безправні русини глибоко шанують традиції предків і часто вступають у конфлікт з буржуазною цивілізацією, яка несе із собою підступність, корисливість, заздрість, брехню. Такий ракурс зображення викликає співчуття не тільки в авторів, але й у читачів.

В. Ванчура не приховує своєї присутності в тексті роману, прирівнюючи автора-оповідача до дійової особи. Мова героїв не надто індивідуалізована, адже коментарі, оцінки подій дає оповідач. Відтак, текст роману набуває поліфонічності, де синтезуються книжна і розмовна мови, елементи епічної прози та авангардної поезії. Мовні засоби служать В. Ванчурі не тільки для позначення предмету, а й для його оцінки.

К. Чапек грає з багаторазовою можливістю інтерпретації одних і тих самих фактів. Історія повернення заробітчанина та його вбивства розповідається у романі тричі. Перший раз ми бачимо передумови цієї події у сприйнятті самим Гордубалом, вдруге – у сприйнятті поліцейськими, що ведуть розслідування, втретє – в оцінці суддів. Таким чином, автор стверджує ідею суб'єктивності пізнання людської природи, подає оцінки подій, виходячи не із суспільних стереотипів, а з психології окремої особистості. Як зазначав сам автор: «У «Гордубалі» я зробив спробу продемонструвати, наскільки по-різному може уявлятися доля людини й обличчя людей, коли вони розглядаються з різних точок зору, і наскільки викривлену й силувану конструкцію ми створюємо в нашому ретроспективному відтворенні дійсності» [10, с. 103]. Внутрішні монологи й діалоги, що складають художню тканину першої частини роману К. Чапека, виявляють симпатії автора до головного героя. Оцінки тих, хто розслідує

вбивство чи свідчить на суді, значно лаконічніші та позбавлені суб'єктивності тону оповіді.

С. Нейман в якості оповідача демонструє стратегію панорамного опису маловідомого регіону. Педантична деталізація туристичних маршрутів і способів їх подолання, яскраві поетичні описи природи і стисла характеристика своєрідного способу життя мешканців Верховини обумовлені прагненням автора зацікавити читача й допомогти йому скласти вірне уявлення про найвіддаленішу частину країни. Стиль нарисів автора публіцистичний, збагачений м'яким гумором, оповідь ведеться неквапливо. Яскравий асоціативний ряд, філософські роздуми про життя русинів надають тексту рис ліричного щоденника, характеризують письменника як пристрасного захисника знедолених і шанувальника прекрасної природи.

У романі І. Ольбрахта «Микола Шугай, розбійник» принципово важливу роль відіграють легенди й перекази, пов'язані з Карпатськими горами, які переплітаються з реальними подіями і героями. Наявність авторських відступів, гіперболізація та героїзація образу головного героя надають роману баладних рис. Постійна зміна темпу оповіді, соковита мова робить твір надзвичайно колоритним, відчувається зацікавлений авторський голос, що позитивно оцінює постать М. Шугая, підводить читача до висновків про причини стихійних виявів непокори й асоціальної поведінки.

Образ Підкарпатської Русі у поезії Я. Затлоукала вияскравлюється не тільки на фоні суворої величі Карпатських пейзажів, а й в контексті апокаліптичної епохи: «країна зранена війною» під «тифозним небом» [3]. Авторський голос звучить надзвичайно експресивно, поетичні рядки сповнені гнівом, осудом, гіркотою і співчуттям, звучать палкі заклики до відстоювання власної гідності й свободи. Таку тональність вислову підхопив словацький композитор Євген Сухонь (1908–1993), що поклав на музику поему Я. Затлоукала «Підкарпатський псалом» (1938 р.) [11].

Семантика псалмів протягом багатьох століть виражається у стійкій системі жанрів і засобів виразовості. Отже, композитор не випадково обрав жанр кантати для втілення філософських

образів. Потужний виконавський склад твору посилює значущість втілення ідеї: мішаний хор, великий симфонічний оркестр і соло тенора. Солоїст персоніфікує не тільки образ співця, але й сприймається як авторський голос.

Поетичний текст розділений Я. Затлоукалом на 25 строф, написаний у вільній формі з використанням верлібру. Образний зміст твору пов'язаний з атмосферою соціального гніту й нужди, які панують у краї. Таким чином, псалом набуває гострого соціального звучання. Є. Сухонь використовує повний поетичний текст і komponує вільну поемну форму кантати з рисами тричастинності. У першій – щільне хорове звучання відтворює величний та суворий гірський пейзаж, на тлі якого протікає безрадісне, бідне життя русинів. У другій частині хорова партія набуває літургійного характеру, але соло тенора з експресивними вигуками «Земле!» перетворює цю молитву на скаргу, плач. Третя частина кантати – драматична кульмінація – символізує поступове пробудження народу, палкий заклик до боротьби, самоствердження. Композитор максимально використовує темброві можливості оркестру й хору, динамізує розвиток за допомогою поліфонічних прийомів. Тематизм кантати, незважаючи на його багатоманітність, характеризується інтонаційною і метро-ритмічною єдністю. В умовах «терпкої» ладо-гармонічної вертикалі, мелодичні контури кожної партії, загалом, залишаються гнучкими, співучими, насичуються інтонаціями плачу. Загалом, всю кантату можна трактувати як узагальнений, динамізований експресивний плач.

Отже, проаналізувавши мистецькі візії часопростору Підкарпатської Русі у творчості В. Ванчури, С. Неймана, І. Ольбрахта, К. Чапека, Я. Затлоукала і Є. Сухоня можемо зробити висновок про єдність світоглядних, творчих і стильових принципів щодо характеристики даного культурного ареалу. Інтерес, який виявляли чехословацькі митці до східного регіону ЧСР був непідробним. Незвідана земля, неповторна культура її мешканців, прекрасна природа притягували численних «паломників» та сприяли мистецьким пошукам у створенні образу краю. Загалом чехословацькі митці прихильно, без упереджень ставилися

до місцевого населення і навіть виявляли палке співчуття до знедолених верховинців, звинувачуючи владу у бездіяльності щодо соціально-економічних реформ у найвіддаленіших районах.

Таким чином, образ русина і специфіка його життя подавалися крізь призму руссоїстських ідей, що суперечило міжвоєнній цивілізаційній парадигмі, але викликало симпатію, притягувало своєю іншістю. Відтак, для втілення даного хронотопу найчастіше обрався баладний жанр, який давав можливість представити драматичну напруженість сюжету (часто розбійницького, кримінального), синтезувати історизм з фольклорними традиціями, показати сутички контрастно виявлених характерів, виявити присутність активної авторської позиції, застосовувати посилену асоціативність і метафоричність зображення. Чехословацькі митці вибудовують образ Іншого з позиції індивідуального досвіду і власних переживань, проте їм вдалося досягнути висоти художнього узагальнення протиріч життя.

Список використаних джерел

1. *Ванчура В.* Останній суд. Роман / Владислав Ванчура // Вітер з полонин: Зб. творів чес. письменників / Пер. з чес. – Ужгород: Карпати, 1986. – С. 123–212.

2. *Гудков Л.* Идеологема «врага» / Лев Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 561–565.

3. *Затлоукал Я.* Поезії / Ярослав Затлоукал // Вітер з полонин: Зб. творів чес. письменників / Пер. з чес. – Ужгород : Карпати, 1986. – С. 293–337.

4. *Нейман С. К.* Енциани з гори Піп Іван. Літні враження з Рахівщини / Станіслав Костка Нейман // Вітер з полонин: Зб. творів чес. письменників / Пер. з чес. – Ужгород : Карпати, 1986. – С. 213–266.

5. *Нейман С. К.* Карпатські мелодії. Поезії / Станіслав Костка Нейман // Вітер з полонин: Зб. творів чес. письменників / Пер. з чес. – Ужгород : Карпати, 1986. – С. 267–292.

6. *Ольбрахт І.* Микола Шугай, розбійник: [Твори] / І. Ольбрахт [пер. з чес., упоряд. вступ. ст. та прим. О. В. Мишанича]. – Ужгород : Карпати, 1990. – 493 с.

7. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт / Пер. з англ. Парашук. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

8. Тороп П. Х. Хронотоп [Электронный ресурс] / П. Х. Тороп // Словарь терминологии тартуско-московской семиотической школы; сост. Я. Левченко. – Режим доступа : <http://diction.chat.ru/>

9. Чапек К. Гордубал. Роман. / Карел Чапек // Вітер з полонин: 36 творів чес. письменників / Пер. з чес. – Ужгород: Карпати, 1986. – С. 19–122.

10. Čapek K. Poznámky o tvorbě. – Praha: Československý spisovatel, 1960. – 140 s.

11. Suchoň. E. Žalm zeme podkarpatskej op. 12 pre tenor, miešaný zbor a veľký orchester: Scores / Eugen Suchoň. – Praha: Universal Edition, 1938.

References

1. Vanchura V. (1986). *Ostannii sud*. [Last court]. *Viter z polonyn*. Uzhhorod: Karpaty, 123–212. [in Ukrainian].

2. Gudkov L. (2004). *Ideologema “vraga”* [Ideologem of enemy]. *Negativnaia identichnost. Stati 1997-2002 godov*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 561–565. [in Russia].

3. Zatloukal Ya. (1986). *Poezii* [Poetry]. *Viter z polonyn*. Uzhhorod: Karpaty, 293–337. [in Ukrainian].

4. Neiman S.K. (1986). *Entsiany z hory Pip Ivan. Litni vrazhennia z Rakhivshchyny* [Encyan from Mount Pip Ivan. Summer impressions from Rakhivshchyna]. *Viter z polonyn*. Uzhhorod: Karpaty, 213–266. [in Ukrainian].

5. Neiman S.K. (1986). *Karpatski melodii*. [Carpathian melodies]. *Viter z polonyn*. Uzhhorod: Karpaty, 267–292. [in Ukrainian].

6. Olbrakht I. (1990). *Mykola Shuhai, rozbiinyk* [Mykola Shuhai is robber] Uzhhorod : Karpaty. [in Ukrainian].

7. Smit E. D. (1994). *Natsionalna identychnist* [National Identity]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

8. Torop P.Kh. *Khronotop* [Elektronnyi resurs] [Chronotope]. *Dictionary of the terminology of the Tartu-Moscow semiotics school*. Rezhim dostupa : <http://diction.chat.ru/>

9. Čapek K. (1986). *Hordubal*. [Hordubal]. *Viter z polonyn*. Uzhhorod: Karpaty, 19–122. [in Ukrainian].

10. Čapek K. (1960). *Poznámky o tvorbě*. [Notes on creation]. Praha: Československý spisovatel. [in Czechoslovakia].

11. Suchoň. E. (1938). *Žalm zeme podkarpatskej* [A psalm of the Subcarpathian earth]. Praha: Universal Edition. [in Czechoslovakia].

Стаття надійшла до редакції 15.06.2018.

Tetyana Rosul,

Candidate of Arts, Associate Professor,
Ukraine, Uzhgorod

Chronotope of Carpathian Ruthenia in works of Czechoslovak artists of interwar

This article analyses the forming of image Carpathian Ruthenia of interwar was assisted by the Czech and Slovakia writers and musicians that visited Carpathian Ruthenia and incarnated own vision of time and space in artistic forms. The chronotope of edge is in works of V.Vanchura, S.K.Neumann, I.Olbrakht, K.Chapek, J.Zatloukal, E.Suchon analyses on three levels: topographical, psychological and metaphysical. The topographical chronotope saturated with the trapped description of wonderful primordial nature of Verkhovyna. The psychological chronotope shows a conglomerate of psychological lines of peasants, that was formed as a result of influence of patriarchal ethics and pressure of unfavorable socio-economic terms. The metaphysical chronotope finds out the authorial liking to Carpathian Ruthenia and desire brighter to expose the true of life.

Keywords: Carpathian Ruthenia, chronotope, image, novel, poetry, cantata.

УКРАЇНЬСЬКА ПІСНЯ В ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено спробу репрезентувати в історичному аспекті приклади взаємодії, взаємовпливу українських і західнослов'янських пісень від їх виникнення до XIX ст. Як свідчить історія культурних зв'язків, найтіснішими є контакти генетично споріднених народів. У процесі свого розвитку українська музична культура, зокрема українська пісня, піддавалася впливу різних національних культур, насамперед, слов'янських народів, що позначилося на її особливостях і здобула широке розповсюдження в світі.

Ключові слова: українська пісня, західнослов'янські народи: польський, чеський, словацький, національні культури, культурні зв'язки.

З усіх видів народного мистецтва пісня чи не найглибше розкриває багатство душі народу, його творчі сили. Тому при описах того чи іншого народу завжди багато уваги займає питання, яке місце в його духовному житті посідають поезія, пісня, музика. «Українці дуже багаті, може найбагатші поміж усіма слов'янами, різнобарвними народними піснями. Вони не мудрують, не потіють складаючи свої пісні; у них пісні виростають самі, як квіти на полях зелених, і їх така кількість, якою не може похвалитися жоден народ у світі», – так писав відомий чеський учений, славіст П. Шафарик [15, с. 91]. «Якщо хочете судити про творчу індивідуальність народу, про те, що в нього найпотемнішого, найціннішого, то найкраще можна досягнути цього, вивчивши його народні пісні» – відзначав видатний французький письменник Ромен Ролан, подібно висловлювалися й інші визначні діячі світової культури [11, с. 136].

Особливості українських пісень досліджували чимало відомих вітчизняних письменників, фольклористів минулого –

М. Драгоманов, М. Гоголь, К. Квітка, П. Куліш, С. Людкевич, М. Максимович, О. Потебня, І. Срезневський, Л. Українка та ін.; радянські – Н. Велецька, Л.Виноградова [4], Г. Нудьга [6; 7; 8], В. Олійник [9], Ф. Погребенник [11], М.Полотай [4; 12], В. Скрипка [13] та ін. А також сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники О. Алексеева, І. Белза [1; 2], А. Бигдай, А. Іваницький, О. Зосім, М. Жиров, Ю. Пальцевич [10], Р. Кирчів [5], Н. Супрун-Яремко, А. Турилов [14] та ін.

Мета статті – в історичному аспекті розглянути розвиток українських і західнослов'янських пісень: польських, чеських, словацьких їх взаємодію та взаємовплив на слов'янські культури.

У всіх слов'янських мовах збереглося слово «пісня». Цей термін виник у добу слов'янської єдності й зберіг первісне значення й до нині. В давнину пісня відображала світогляд і історію народу й супроводжувала побут і основні події в житті сім'ї: посівні роботи, збирання врожаю, зміну пір року, а також весілля, похорони, народження дітей. Це підтверджували й народи, які з ними безпосередньо мали зв'язок. Зокрема, багато цікавого знаходимо у арабських і візантійських письменників, істориків та мандрівників. Іноземці ще до створення Київської держави в описах життя «русинів» звернули увагу на дивну для них рису, що вони за різних нагод співають пісні і опоетизовують навколишню природу [4, с. 78].

У VII–X ст. в Європі і країнах Сходу складається думка про слов'ян як про людей, що люблять музику, пісню, танець, мають пристрасть до мистецтва. Арабський мандрівник Ахмед Ібн-Фадлан (X ст.) описав ритуал похорону «русинів», де у могилу покійника друзі поклали лютню. Козаки, ховаючи своїх героїв, співців, клали в могилу (чи на могилі) кобзу або інший музичний інструмент.

Дуже цінні відомості про музичні інструменти слов'ян знаходимо в арабського письменника Ібн-Даста (930 р.). Він засвідчує, що слов'яни любили музику й мистецтво. Що у них були різні музичні інструменти: лютні, гуслі і сопілки тощо. Наведені факти засвідчують, що слов'янські племена ще в добу формування і зміцнення Київської держави мали в Європі і в Азії добру славу як музиканти, співці, творці пісень. Пізніше ці прикмети стали характерними рисами майже кожної слов'янської нації [8].

Доба Відродження, пробудивши інтерес Європи до України, принесла й перші записи текстів українських пісень. Зацікавлення українською піснею й мовою у польського народу відбувається, ще в XIV ст. Ці традиції зберігалися й пізніше, маємо навіть писемні свідчення, що при дворі Ягеллонів у I-й половині XV ст. був лютий Стечко, перша згадка про якого відноситься до 1415 р., а під 1441 р. згадується, що при дворі польського короля в Кракові був бандурист Тараско [2, с. 85]. У капелі Зігмунда Августа (1548–1572) був бандурист Чурило, виходець з Галичини який грав королеві на бандурі, а при потребі був партнером короля для гри в шахи. При дворі воєводи Станіслава Гаштовта був співак Андрій, якому господар 1547 р. дав грошову премію за те, що добре співав українську жалібну пісню. Ще в 1570–1585 рр. у Польщі, в Трансільванії, прилюдно виступав і користувався великим успіхом бандурист Войташек, який перебував на службі у Х. Зборовського. У королівській капелі Яна Собеського (1668–1671 рр.) грав Семен Страшновицький, який був бандуристом чи лірником. При дворі Яна III Собеського служив бандурист і співак Веселовський. Польські джерела подають чимало фактів про участь українських музикантів у королівських і магнатських осередках. Про популярність українських дум у польському середовищі є немало свідчень. Як свідчать дослідники, тогочасна українська народна поезія справила певний вплив на творчість польських поетів [11, с. 35].

Перебування українських земель у складі Речі Посполитої мало не тільки негативні наслідки в плані експансивної політики польської влади й католицизму, на чому акцентує українська історіографія, але мало й багато позитивного для України, яка долучалася до ренесансної, а потім барокової європейської культури

Ще до виникнення братських шкіл в Україні з кінця XIV ст. закладалися латинські школи при костьолах і монастирях у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'янці. Латинські школи в Україні відкривали українським юнакам можливість навчатися в європейських університетах, і в XV – на початку XVI ст., як відомо, велика кількість студентів з України вчилася в європейських університетах, а деякі з них робили свій внесок у

розвиток європейського Відродження. Особливо багато вихідців з українських земель навчалися в Краковському університеті – центрі не тільки польського, але й європейського Відродження. Як свідчать історичні джерела, у 1510–1560 рр. там студіювало 352 студенти з 51 міста України, а за період XV–XVI ст. там здобували освіту 800 українців [3, с. 185].

Український і польський народи мають багато спільного в давній обрядовій поезії, зокрема, у весільних та родинних піснях. Значна частина пісенної творчості польського й українського народів, є продуктом творчості спільнослов'янської доби. Проникнення української пісні й думи в польську культуру відбувалося спочатку шляхом безпосередніх контактів двох народів (мандрівні музики, козаки, мандрівні співаки, які виступали перед народом), а з XIX ст. до цього процесу долучилися друковані джерела [7, с. 90].

Кобзарі, лірники, сопілкарі в XVI–XVIII ст. були популярними в Україні й Польщі, Мандрівні музики не тільки веселили публіку, а й переказували найсвіжіші новини і були, як зазначав польський учений К. Войціцький носіями літопису своїх земель.

З розвитком козаччини підноситься поетичний епос, історична пісня. Значно активізується народна творчість, відгукуючись на всі найновіші суспільно-історичні явища. Дума за цих умов лишається і в XVII ст. в центрі уваги: про неї часто згадують польські письменники та історики. Її розглядають як окремих жанр у польській літературі багато авторів називають свої історичні або ліричні віршовані твори думами. У багатьох давніх польських писемних джерелах зустрічаються згадки, що в Польщі любили співати українські думи та пісні, особливо за часів розквіту козаччини. Значне місце в польських рукописних збірниках того часу займають ліричні пісні. З рукописних збірок і альбомів, з повсякденного побуту українська пісня переходить і в друковані польські видання XVII–XVIII ст. У XVII ст. українська пісня друкується мовою оригіналу в багатьох виданнях польської міщанської лірики і, за визначенням полоністів, стала їх окрасою. Починаючи з XVI ст. в Європі з повагою говорять про українську пісню [7, с. 97].

У добу Просвітництва інтерес до народної поезії узагалі, а зокрема й до української, на Заході дещо послаблюється. У

Польщі українськими думами й піснями цікавляться тільки деякі літератори й історики. У XVIII ст., мабуть, найбільше «описів» і довідкових видань про українців з'являється німецькою мовою. Загальновідомим є те, що в надрах Просвітництва зародилися перші паростки романтизму, тієї течії у суспільному і мистецькому житті народу, яка виявила особливу прихильність до народної поезії.

Після скасування козацтва, Запорізької Січі і розподілу Польщі безпосередні контакти народів були обмежені, однак в Галичині, на Правобережній Україні жило багато польського, переважно шляхетського населення, яке виявляло в процесі творення польської культури, особливо літератури, велику активність. Загальновідомим є факт, що значна частина польських діячів культури й науки початку XIX ст. походила з українських земель. Цілком природньо, що їхні мистецькі смаки якоюсь мірою формувалися під впливом української культури, особливо народного мистецтва, музики, пісні і думи.

Досить давно в чеському фольклорі існує українська пісня. Інтерес до неї проявляли й чеські учені, філологи та музиканти. Зокрема, чеський учений і культурний діяч Ян Благослав (1523–1571) виявив зацікавленість українською мовою та пісню і навів у своїй граматиці чеської мови текст балади «Дунаю, Дунаю...» та фрагменти нових записів українських мелодій. Її вважають найдавнішим записом нашої пісні. Про зміст і форму цього твору написано кілька десятків розвідок як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, зокрема праці О. Потебні, І. Франка, І. Панькевича, К. Горалика, З. Горалика, О. Зілинського та ін. [6, с. 78].

Чеські та словацькі поети, музиканти намагалися відтворити поетичний образ українського народу й донести його до своїх співвітчизників. Цей процес почався ще у XVI ст. Необхідно зазначити, що взаємозв'язки українського, чеського й словацького народів не були такими широкими, як українсько-польські. Можливо, тим і пояснюється той факт, що у побуті чехів і словаків українські пісні та думи були менше відомі, ніж у Польщі. Мабуть, найдавніше проникли у словацьку та чеську поезію коломийки. Прямі зв'язки зі словацьким населенням і частково з чеським упродовж тривалого часу проходили на Закарпатті.

Процес взаємного обміну пісенною культурою на територіях, де стикалися два чи три народи, був найінтенсивнішим.

Творчий взаємозв'язок у пісенному фольклорі українців та словаків також давній і, мабуть, дещо інтенсивніший, як взаємобмін між чехами та українцями. Територіально ці народи ближчі, а закарпатські українці з давніх-давен мали безпосередні контакти зі словаками [6, с. 110].

Незважаючи на популярність українських козаків у XVII ст., чеська громадськість тих часів мало знала і мало говорила про українську пісенну поезію. Розмови про українську культуру, мову й поезію набувають значної актуальності тільки під кінець XVIII ст., коли в Чехії та Словаччині під впливом революційних подій у Європі та нових ідей, породжених романтизмом, пробуджується інтерес до проблеми слов'янського єднання, а у зв'язку з цим і до культури України [6, с. 113].

На початку XIX ст. починається так звана доба відродження слов'янських народів. Народна пісня, дума, мова, народний побут стають у центрі уваги всіх прогресивних сил Європи. У цей час актуальною стає ідея єдності слов'ян. Так, зокрема польський фольклорист Ходаковський, обійшовши значну територію українських земель, зібрав найбільшу на той час колекцію українських народних пісень (до 2000), якою скористалися у своїй творчості М. Гоголь, М. Максимович М. Драгоманов та інші діячі культури [7, с. 93; 12, с. 96–97].

Безперечним є те, що цей ентузіазм збирання народної поезії сприяв популяризації нашої пісні у слов'янському світі. На початку XIX ст. українську думу і пісню видають варшавські, віденські, петербурзькі видання, а також деякі львівські [7, с. 96]. Серед польських популяризаторів і перекладачів української пісні на початку XIX ст. важливе місце належить відомому письменникові Вінцентію Полю (1807–1872). В. Поль був одним із перших польських письменників, що ґрунтовно збирали перекладали та популяризували українські пісні в Польщі та Європі. Йому належить думка: «Колиска народної слов'янської поезії – Сербія і Україна» [6, с. 48].

У Вільно з гуртка польських романтиків українською поезією цікавились Ян Чечот, А. Міцкевич. Було створено український

осередок в Наддніпрянщині, в Умані, до якого належали Б. Залеський, С. Гощинський, М. Грабовський та ін. На Волині творять А. Мальчевський, О. Гроза та ін. Для всіх діячів культури характерним було захоплення українською історією, козацтвом, народною поезією, проте однастайності в їх поглядах не було. Деякі польські поети і письменники, зокрема Т. Падура, А. Шашкевич, К. Ценглевич, М. Комарницький, Б. Залеський навіть пишуть українською мовою і надають їй перевагу в своїй творчості [5, с. 485].

На початку XIX ст. зацікавлення українською піснею та душою виявляється і в творчості таких визначних польських письменників, як А. Міцкевич та Ю. Словацький, що певний час жили серед українського народу й пізнали його не тільки з писемних джерел, а й безпосередньо з життя. Ставлення А. Міцкевича до української народної поезії виявилось у його лекціях, прочитаних студентам паризького коледжу де, зокрема говорилося: «Українські простори є столицею ліричної поезії. Звідси пісні невідомих поетів поширювалися часто по всій слов'янщині», а «українці – найпоетичніший, наймузикальніший слов'янський народ» [5].

Під впливом українських пісень написав свої кращі твори інший визначний польський письменник – Ю. Словацький (1809–1849). З поезією українського народу він ознайомився, коли перебував у Кременці та на Волині, а українською мовою говорив, засвідчили сучасники, «як родовитий українець» [7, с. 96].

Питання входження української пісні в польську культуру найширше висвітлювалось в другій половині XIX ст. на початку XX ст., завдяки працям О. Брюкнера, Я. Бистроні, А. Хибінського та ін.

У XIX ст. спостерігається проникнення окремих українських пісень в чеський побут. Пісенна творчість чехів і словаків, як і інших слов'янських народів, має багато спільного з українською, що пояснюється, насамперед, етнічною спільністю. На спільні явища звернули увагу ще Я. Коллар, Я. Коубек, К. Зап, А. Штур, а з українського боку О. Бодяньський, пізніше Ф. Колесса, К. Квітка та інші дослідники. Є пісні про життя українців Закарпаття, які стали ще на початку XIX ст. спільним надбанням українців, чехів,

словаків. З середини XIX ст. словацькі хори включали до свого репертуару українські пісні [13, с. 58–59].

Першим виявив такий інтерес до української пісні патріарх чеської науки, основоположник слов'янської філології Йозеф Добровський (1753–1829). Йдучи власними науковими стежками, він перший з чеських учених звернув увагу на всі слов'янські народи, незалежно від того, мали вони свою державність чи ні. За допомогою знайомих і кореспондентів з Галичини та Закарпаття (А. Бачинського, В. Компакевича, І. Лаврівського), а згодом і з Харкова (А. Стойкович) Добровський одержує відомості про українців, які на той час у Чехії ототожнювалися з козаками. Він виявив велике зацікавлення «козацькими думами», писав до своїх знайомих, щоб йому роздобули хоч одну думу для публікації в чеських виданнях, з Україною на той час зв'язки не були ще налагоджені [13, с. 60].

На початку XIX ст. чеське суспільство ближче пізнає східних слов'ян. Чіткішим стає й уявлення про український народ, його пісенну творчість.

Важливу роль у підтримці української мови, пісні відіграли чеські та словацькі «будителі» – Й. Юнгман (1773–1847), П. Й. Шафарик (1795–1861), Я. Коллар (1799–1852), В. Ганка (1791–1861), Ф. Челаковський (1794–1852) та ін. Їх роботи з історії слов'ян, етнографії, фольклору розкрили світу багато сторінок життя не тільки східнослов'янських народів, а й багатьох інших. Вони першими почали перекладати українську народну поезію чеською мовою. Так, зокрема Челаковський підготував і видав три томи збірки пісень слов'янських народів. Автор прагнув розкрити через пісні духовну, творчу близькість слов'янських народів, показати, якими скарбами вони володіють і на яку спадщину повинні орієнтуватися [6, с. 115–116].

Важливим чинником, що зближував братні народи, були виступи одного з найвизначніших діячів чеської та словацької культур П. Шафарика (1795–1861). Він першим науково обґрунтував місце української мови й народної поезії у слов'янському світі, дав високу оцінку українському поетичному слову і зміцнив його загальноєвропейський авторитет. Тому на батьківщині Шафарика вважають основоположником чеської та словацької україністики,

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
а європейська філологічна наука завдячує йому тим, що вперше від нього прозвучали науково обґрунтовані пояснення місця українців у слов'янському світі.

Одночасно з Шафариком виступав з аналогічними, але дещо відмінними думками про долю слов'ян і їх культури, Ян Коллар, ім'я якого також було популярним в Україні. В більшій мірі він був пов'язаний з західноукраїнськими діячами. Активна позиція щодо місця пісні в суспільному житті, захоплення українською думою і піснею виявилось в творчості визначного чеського письменника К. Гавлічка-Боровського (1821–1856) та Я. Коубека (1805–1854), поета, професора Празького університету. Він записував українські пісні, які полонили його своєю красою, а пізніше двісті з них переклав чеською мовою і мав намір видати окремою збіркою. На жаль, збірка не побачила світу [1; 15].

Вслід за Яном Коубеком, поїхали працювати на західні українські землі К. Зап (1812–1871) та Ф. Яхім (1811–?). Карел Зап, фінансист, далекий від літератури і фольклору, в роки перебування у Львові (1836–1845) став справжнім посередником між українською інтелігенцією (І. Вагилевичем, Я. Головацьким, І. Срезневським) і діячами чеської та словацької культури – П. Шафариком, Я. Колларом та чеськими літературними виданнями. Результатом службових поїздок по Галичині були видані його подорожні записки «Дзеркало життя у Східній Європі» (1844), в яких автор висловив свої симпатії до простого народу, його пісні та мови [10].

Упродовж першої половини ХІХ ст. чеською мовою було опубліковано близько 25 статей про українську пісню і думу, а також до десятка рецензій на українські фольклористичні видання, тощо [9].

Дещо інакше була сприйнята українська пісня і дума на Словаччині, з населенням якої український народ (Закарпаття, Пряшівщина) мав безпосередні контакти [7, с. 123]. Як і в Чехії, тут першими про народну поезію українців заговорили П. Шафарик та Я. Коллар, прихильники ідеї слов'янської співдружності [10, с. 187]. Та справжній інтерес до української пісні і думи прокидається у словаків тільки з середини ХІХ ст., коли ідея відродження словацької нації і її співдружності з іншими народами

набирає особливої гостроти завдяки діяльності чеських та словацьких «будителів», а далі штурівців – послідовників Л. Штура (1815–1856), одного з найвизначніших політичних, наукових і літературних діячів того часу [6, с. 82].

Словацька як і чеська спільнота, особливо літературно-мистецьке середовище, українську пісню й думу сприймали з більшою ширістю й пристрасстю та емоційністю. Імпонувала близькість мов, звичаїв, подібність історичної долі та ще те, що словаки, мабуть, раніше, як чехи, звернули увагу на історію вільнолюбного й відважного козацтва та його думи й пісні.

Якісно новий етап засвоєння української народної поезії у західнослов'янських народів настає з другої половини ХІХ ст. Центральне місце належить думам, історичній пісні, козацьке минуле України сприймалося як символ боротьби за волю слов'янських народів. Можна говорити, що українська дума, зокрема в Чехії, була спопуляризована в 60–70-х рр. ХІХ ст., а чеська наукова громадськість особливо увагу звертала на козацьку поезію [1; 15, с. 81].

Статті й розвідки другої половини ХІХ ст. розглядають українську пісню уже більше в історично-соціальному плані, у зв'язку з реальним життям і становищем народу. Протягом другої половини ХІХ ст. українська пісня займає майже постійне місце в багатьох літературно-художніх, мистецьких та наукових періодичних виданнях, розрахованих переважно на широке коло читачів та молодь [7, с. 133].

Отже, як свідчить історія культурних зв'язків у процесі свого розвитку українська музична культура, українська пісня, піддавалася впливу різних національних культур, насамперед, слов'янських народів і здобула серед них широке розповсюдження. Українська народна поезія, пісня за своїми ідейно-змістовними і мистецькими якостями стоїть на світовому рівні, а суспільно-філософські та соціальні ідеї, висловлені в українських піснях та думах, є на рівні передових поглядів європейських мислителів.

Таким чином, взаємодія між слов'янськими культурами інтенсивно тривала впродовж багатьох століть. Кожен народ робив свій внесок в її розвиток, привносив щось реальне, оригінальне, чого

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
не мали інші і що може доповнити, збагатити світову скарбницю творчого духу людства і цим зміцнити загальносвітову культуру.

Список використаних джерел

1. *Бэлза И. Ф.* История чешской музыкальной культуры в 3-х т.; Т. 1. / И. Ф. Бэлза – М. : АН СССР, 1959. – 332 с.
2. *Белза И.* История польской музыкальной культуры. – М. : АН СССР, 1954. – С. 85.
3. Історія філософії в Україні. – К. : Генеза, 1994. – С. 185.
4. *Виноградова Л. Н.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колядования / Л. Н. Виноградова, М. П. Полотай – М. : Наука, 1982. – 252 с.
5. *Кирчів Р.* Українська пісня в польських альманахах / Р. Кирчів // Україна – Польща: діалог упродовж століть / гол. ред. І. Гирич – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтва, 2009. – С. 431–486.
6. *Нудьга Г. А.* Українська пісні в світі: Дослідження / Г. А. Нудьга. – К. : Музична Україна, 1989. – 536 с.
7. *Нудьга Григорій У* колі світової культури: упоряд. Р. Марківа / Григорій Нудьга – Львів: б/в, 2006. – 440 с.
8. *Нудьга Григорій* Українська пісня у зв'язку із світовою культурою / Григорій Нудьга Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dobromyl.org/forum/index.php?topic=438.0>
9. *Олійник В. І.* Про авторство деяких українських народних пісень / В. І. Олійник // Народна творчість та етнографія, 1959. – № 2. – С. 115–121.
10. *Пальцевич Ю.* Словацько-Українські музичні зв'язки в історичній перспективі / Юлія Пальцевич // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – Вип. 105: На скрижалях історії: українська музика та культурний процес: зб. ст. / ред.-упоряд. О. В. Городецька. – К. : НМАУ імені П.І.Чайковського, 2013. – С.184–196.
11. *Погребенник Ф.* Українська пісня серед народів світу / Ф. Погребенник // Народна творчість та етнографія, 1962. – № 1. – С. 134–137.
12. *Полотай М. П.* Українська народна пісня і мистецтво кобзарів у творчості М. В. Гоголя / М. П. Полотай // Народна творчість та етнографія, 1959. – № 2. – С. 94–107.
13. *Скрипка В. М.* Про композицію української, чеської та словацької народної ліричної пісні / В. Скрипка // Народна творчість та етнографія, 1963. – № 1. – С. 57–61.
14. *Турилов А. А.* Межславянские культурные связи эпохи

средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики / А. А.Турилов – М. : Знак, 2012. – 808 с.

15. Чешская музыка как национальное и европейское явление: Межвуз. сборник трудов. Сост. и отв. ред. Г. Г. Фельдгун. – Новосибирск: изд. ИГК, 1987. – Вып. 6. – 128 с.

References

1. Bělza Y. F. Ystoryia cheshskoi muzykalnoi kultury v 3-kh t.; T.1. / Y. F. Bělza – М.: AN SSSR, 1959. – 332 s.

2. Belza Y. Ystoryia polskoi muzykalnoi kultury. – М.: AN SSSR, 1954. – S.85.

3. Istoriiia filosofii v Ukraini, K., 1994. – S.185.

4. Vynohradova L. N. Zymniaia kalendaraia poëziia zapadnykh y vostochnykh slavian. Henezys y typolohiia koliadovanyia / L. N. Vynohradova. M. P. Polotai – М.: Nauka, 1982. – 252 s.

5. Kyrchiv R. Ukrainska pisnia v polskykh almanakhakh / R.Kyrchiv // Ukraina – Polshcha: dialoh uprodovzh stolit / hol. red. I. Hyrych – K. : Fond spriyannia rozvytku mystetstva, 2009. – S. 431-486.

6. Nudha H. A. Ukrainska pisni v sviti: Doslidzhennia / H. A. Nudha. – K.: Muzychna Ukraina, 1989. – 536 s.

7. Nudha Hryhorii U koli svitovoi kultury :uporiad. R. Markiva / Hryhorii Nudha – Lviv: b/v, 2006. – 440 s.

8. Nudha Hryhorii Ukrainska pisnia u zviazku iz svitovoiu kulturoiu / Hryhorii Nudha Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://dobromyl.org/forum/index.php?topic=438.0>

9. Oliinyk V.I. Pro avtorstvo deiakykh ukrainskykh narodnykh pisen / V. I. Oliinyk // Narodna tvorchist ta etnohrafiiia, 1959. – № 2. – S.115–121.

10. Paltsevych Yu. Slovatsko-Ukrainski muzychni zviazky v istorychnii perspektyvi /Iuliia Paltsevych //Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I.Chaikovskoho. – Vyp. 105: Na skryzhaliakh istorii: ukrainska muzyka ta kulturnyi protses: zb. st. / red.-uporiad. O. V. Horodetska. – K. : NMAU imeni P. I. Chaikovskoho, 2013. – S.184–196.

11. Pohrebennyk F. Ukrainska pisnia sered narodiv svitu / F.Pohrebennyk // Narodna tvorchist ta etnohrafiiia, 1962. – № 1. – S.134–137.

12. Polotai M. P. Ukrainska narodna pisnia i mystetstvo kobzariv u tvorchosti M.V.Hoholia / M.P.Polotai // Narodna tvorchist ta etnohrafiiia, 1959. – № 2. – S. 94–107.

13. Skrypka V. M. Pro kompozytsiiu ukrainskoi, cheskoï ta slovatskoi

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) narodnoi lirychnoi pisni / V. Skrypka // Narodna tvorchist ta etnohrafia, 1963. – № 1. – S. 57–61.

14. Turylov A. A. Mezhlavianskiye kulturnye sviazy epokhy srednevekovia y ystochnykovedenye ystoryy y kultury slavian: Этюды у kharakterystyky / A. A. Turylov – M.: Znak, 2012. – 808 s.

15. Cheshskaia muzyka kak natsyonalnoe y evropeiskoe yavlenye: Mezhevuz. sbornyk trudov. Sost. y otv. red. H. H. Feldhun. – Novosybyrsk: yzd. YHK, 1987. – Vyp. 6. – 128 s.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2018.

Valentina Snagoschenko,

Cand. ped. Sciences, associate professor

Ukraine, Sumy

Ukrainian song in the West Slavic culture: historical aspect

In the article there is made an attempt to represent in the historical perspective examples of interaction, interplay of Ukrainian and West Slavic songs from their appearing till the XIX century.

As the history of cultural relations affirms, the closest contacts are the contacts of genetically related nations. In the process of development the Ukrainian musical culture, in particular the Ukrainian song, have been exposed to the influence of different national cultures, especially Slavic nations, which is reflected in its peculiarities and has become widespread in the world.

Keywords: Ukrainian song, Western Slavic peoples: Polish, Czech, Slovak, national cultures, cultural ties.

УДК 398.1

Маргарита Шевернога,

учитель-методист,

Україна, Дунаївці

АНТРОПОМОРФІЧНИЙ ОБРАЗ ДОЛІ У ВІРУВАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті розглядаються легенди й перекази про Долю, записані в селах Дунаєвецького району Хмельницької області (Україна), а також їх співставлення з моральними принципами українців. У стародавніх легендах Доля виступає в образі жінки, від якої залежить добробут людини. У сучасних переказах Доля вже не істота, а Божий промисел, що свідчить про зміни в релігійному світогляді.

Ключові слова: легенда, переказ, Доля, доля, антропоморфізм, фольклор, народні вірування.

Усна народна творчість українського, як і будь-якого взагалі народу сягає своїми початками доісторичної доби і донині має ознаки свого міфічного походження. Протягом століть народні вірування зазнавали впливу багатьох факторів: релігійних, історичних, науково-технічного прогресу, – проте дивним чином збереглися й до наших днів у народних легендах, переказах, прислів'ях, приказках та інших фольклорних жанрах. Характерною особливістю світогляду українців є антропоморфізація не лише стихій, сил природи, але й тих явищ, які через незнання фізичних законів, їхніх причин та наслідків були незрозумілими, а тому – таємничими, дивними, навіть страшними. Деякі явища соціального характеру, як-от: Доля, Злидні, хвороби і створене вже на християнському ґрунті уособлення деяких днів тижня, що набули вигляду надприродних, міфічних істот, у свідомості українського народу й понині живуть у більш-менш визначених образах.

Література про Долю досить багата. Ще в 60-х рр. ХІХ ст. професор О. Потебня надрукував статтю під заголовком «Про Долю та споріднених з нею істот», основу на фольклорних творах, в якій розглядає різні назви Долі: «щастя», «притча», «лихо», «біда»,

«горе» тощо, з'ясовує процес формування таких уявлень та їхній характер, веде мову про зв'язок Долі з іншими міфічними істотами й предметами [10]. Надзвичайно цінним є дослідження академіка О. Веселовського про Долю в його «Розвідках у галузі руського духовного вірша» [4] і статті «Декілька нових даних до народних уявлень про Долю» [3]. Не можна не згадати також наукові праці інших дослідників, використані в цій роботі: «Антропоморфічні уявлення у віруваннях українського народу» М. Васильєва [2], «Народні оповіді про Долю: матеріали для характеристики світобачення селянського населення Куп'янського повіту» П. Іванова [7], також сучасні дослідження: «Культура і побут населення України» В. Наулка [8], «Українське народознавство» С. Павлюка [13], «Вінець» В. Скуратівського [12] та ін.

За повір'ям, кожна людина має свою долю, призначену Богом, це – її щастя або нещастя. Доля з'являється в образі нової зірки в небі одразу після народження людини, а з її смертю зірка падає з неба додола. П. Іванов, ґрунтуючись на переказах про Долю, розрізняє: 1) природжену Долю – душу предків, 2) Долю – янгола і 3) Долю – душу людини, або двійника його [7, с. 10]. А взагалі Доля є началом позитивним і істотою зовсім не ворожою; вона не має характеру божественності, а являє собою лише «втільене співіснування людини» [1, с. 18]. Доля буває активна й пасивна. Активна Доля сприяє більшому чи меншому збагаченню свого двійника-людини. Вона дбає про людину, допомагає їй в усьому, жаліє її, завжди захищає її інтереси, навіть тоді, коли сама вона відпочиває або «п'є та гуляє». Якщо хворий почує вночі, що його хтось під вікном називає на ім'я, то це означає, що до нього прийшла його Доля і принесла здоров'я. Доля сама не шукає людини, а от людина мусить постаратися знайти її і оволодіти нею; найчастіше вона може зробити це не інакше, як заволодівши попередньо чиеюсь чужою Долею, котра й відкриє, як можна оволодіти своєю Долею [13, с. 102]. Хто відшукає свою Долю, тому в усьому таланить і той швидко збагачується, а хто не знайде Долі – б'ється, як риба об лід, і нічого з його починань не виходить [7, с. 22]. Долю людини можна відтрити від неї чарами, загнати в пустирища й болота. Тоді людина, позбавлена свого охоронця, зовсім опускається. Пасивне ставлення Долі до людини, якою

вона опікується, найчастіше залежить від розбіжності занять людини з тією справою, яка до душі Долі [14, с. 78].

Доля як душа предків – не що інше, як збережений старовинний культ предків, охоронців родинного вогнища. Люди вважали, що Доля вмирає разом з людиною. Хоча такий погляд переважав, були й інші повір'я, за якими Доля померлого живе в його могилі або спочиває на ній. Щоб викликати її, треба перескочити через могилу, хоча є ризик того, що замість щасливої Долі з'явиться лиха, тобто Недоля [9, с. 112].

У деяких випадках Долі померлих ототожнювались із живими людьми. Побутувала думка, що померлі навідують живих родичів. Це стосується, насамперед, померлих матерів, які «доглядають» осиротілих дітей. Улюблений час для таких відвідин – ніч [11].

Вважалося, що померлі родичі присутні й на своїх поминках. Вони можуть приходити напередодні великих свят, тому їм треба залишати після вечері їжу. Інколи Долі померлих можуть з'являтися у вигляді злих чи примхливих істот, що нагадують домовиків. Якщо вони не знаходять своїх улюблених страв, якими хочуть поласувати, то можуть навіть побити живих людей. Щоби позбутись такої Долі, її необхідно спіймати або відслужити на могилі «заклятий» молебень.

За релігійними віруваннями українців, Доля дається Богом. Проте не заперечується, що батько й мати також обдаровують своїх дітей Долею. Згадаймо пісню про матір, яка не могла дати синові Долі [12, с. 58].

Люди дотримувались різних поглядів щодо місця перебування Долі. Одні вважали, що Долі не можна ні продати, ні обміняти, бо вона завжди знайде людину, якій належить. Від неї не сховаєшся і не втечеш. Інші, навпаки, вірили, що більшість людей мають знайти свою Долю. Вона уявлялась духом, який здатний набувати різних образів людини або тварини. Доля завжди полишає дітей, яких прокляли батько чи мати.

Доля вимагає пошани від людей. Вони повинні займатись саме тією справою, якій служить Доля кожної людини.

Цікаве трактування Долі-ангела. Ще в материнському лоні ангел-охоронець навчає дитину всього того, що вона має знати в майбутньому земному житті. При народженні дитини цей ангел

б'є пальцем по її верхній губі, тому вона забуває те, чого навчилась до народження. Отже, в земному житті людині доводиться все пригадувати.

Нарешті, Доля сприймається як душа людини, або її двійник. Така доля попереджає свого власника про нещастя, яке на нього чатує. Тоді людина сумує, нудиться, відчуває втрату фізичних сил. Доля може плакати, кликати людину туди, де повинно сповнитись призначене їй [7].

За повір'ям, Доля, як і Недоля, з'являється людині протягом року. Проте лише в певні дні (Різдво, Щедрий вечір, Великдень) можна побачити її у вигляді двійника. Якщо на Різдво людина вийде у двір з ложкою, якою обідала, то побачить свою Долю. Остання з'явиться на вулиці і покличе людину по імені. Так само можна побачити свою Долю й на Щедрий вечір.

На Великдень Доля являється людині, яка вийшла на ворота з освяченою крашанкою, після того, коли перейдуть усі люди з церкви. Також є народні повір'я, пов'язані з померлими, їх мандрівками по світу. Причини цього можуть бути різні. В одних випадках – за життя ця людина не обходила ніколи навколо церкви з процесією, в інших – її не відспівали. Жінка приходить, бо їй не вклали до рук свічку під час смерті. Найчастіше такою причиною є журба за полишеною родиною, насамперед, осиротілими дітьми, намагання полегшити їхнє життя. Буває, померлий хоче помститися живому – мерці, як відомо, здатні робити живим збитки і навіть вчиняти злочин [3].

За зовнішністю своєю Доля уявляється то в образі жінки різного вигляду, то в образі незнайомця, панича, то в усьому цілковито схожою на опікувану нею людину. В залежності від характеру – активного чи пасивного – українські оповіді наділяють Долю відповідними ознаками й символами. Позитивна, активна Доля – «хороша, обсмикана, обтикана, колоски стримлять» (бо підбирає колосся на полі, яке залишилося після збирання господарем хліба), їсть помірно. Пасивна Доля – «заспана, запухла, обстрепана, неряшниця», ненажерлива, валяється гола під колодою і т. ін.

Інша назва Долі – Талан. Кажуть, що в кожній людині неодмінно є свій Талан. У декого Талан «невсипущий», працює не покладаючи рук, не спить ні хвилини. У кого такий Талан, тій

людині добре: Талан її пильнує, а сама вона розкошує. Талан є синонімом «щастя». Кажуть: «Людині поталанило» (тобто пощастило). Та як тільки Талан засне, тоді людині доводиться дуже важко: як вона не працює, а все немає користі.

У більшості оповідей, записаних у Дунаєвському районі, Доля виступає в образі жінки, що допомагає людині розбагатіти. Щастя, доля, талан нероздільні з матеріальним добробутом. Проте шляхи досягання цього добробуту різні. Наприклад, в одній із легенд, що побутують у Гуті-Яцьковецькій, розповідається про ледачу Долю, яку потрібно було відлущувати, аби примусити її працювати. Тобто, найсуттєвішою причиною бідності вважаються лінощі та нехлюйство:

«Жили собі два брати – один багатий, а другий – бідний. Якось вийшов бідний на братове поле і бачить, що полем ходить якась жінка, збирає колоски і втикає їх у снопи. Ось він і питає:

– Хто ти така?

– Я – Доля твого брата.

– А де ж моя Доля?

– Вона лежить отам, під грушею.

– Що мені треба зробити, аби й моя Доля була такою ж роботящою, як ти?

– А ось я тобі дам пораду: візьми ти доброго дрючка, підійди під ту грушу, підкравшись до своєї сонної долі, впіймай її, бий, що є сили, й примовляй при цьому: «Ось тобі, лиха Доле, за те, що не йдеш у поле працювати на мене, коли біда зовсім уже насила! Допомагай мені, не то вб'ю!»

Бідняк так і вчинив, після чого все в нього пішло на лад, і він невдовзі зробився багатшим за свого брата».

В іншій оповіді теж розповідається про ледачу Долю, проте наголошується, що Доля у кожного своя, її не можна ні помінати, ні запросити до себе кращу. Тож власній Долі потрібно допомагати чи навіть виховувати її.

У переказі «Справжній скарб» прямо говориться про те, що щастя – не в багатстві, не в грошах, а в родинному благополуччі та злагоді:

«Жили колись у Кривчику два брати – Микола та Петро. Микола був багатий, а Петро – бідний. Одного року наймився

Петро до старшого брата пиєницю жати. Жне він день, жне другий. Братова принесе харчів, то Петро навіть додому не йде. Ось на третю ніч чує бідняк – хтось збирає колосся, снопи складає, соломою шелестить. Злякався спочатку Петро, за копою сховався. «Може, то злодій?» – думає. Але дивиться: жінка якась ходить, колоски збирає та в снопи підтикає, а васильок* викикує.*

Осмів Петро, виліз з-за копи.

– Боже помагай! – каже.

– Казали боги, щоб ви помогли! – відказує молодиця.

– Хто ти: нечисть чи душа Божя? – питає бідний брат. – Тільки правду кажи, не бійсь мене. Не заподію шкоди трудящому.

– Нікого не боюсь, – посміхнулася жінка сумовито. – Я – твого брата Доля.

– Чом же така сумна? Брат мій багатий, веселий, гарно йому живеться.

– Багатий, та гнилий! Забув, як серп у руці тримати, держить лише фляшку* та чарчину. Я одна за нього працюю. Та не маю більше сили й хотіння до того гниляки*. А ти, братчику, хоч лусни на полю, йому вишестко едно*.*

– То, може, до мене підеш? – просить Петро. – Живу самотою. Нема в мене нічого, тільки руки трудящі. Та тебе не зобіджу.*

– Спасибі на добрім слові, та не можна мені до тебе перейти. В кожній людині своя Доля.

– Чом же ж в мене Долі нема?

– Як нема? – відказує молодиця. – Твоя Доля на Долах біля кирниці* під колодою гола лежить.*

Зчудувався Петро:

– Як же я знатиму, що то моя Доля?

– Бо лише ти бачити її можеш.

На тому й розійшлися.

Нарано пішов молодший брат Долю свою шукати, та й знайшов її під колодою, як обіцяно було. Лежить гарна дівчина, та невмивана, гола.*

– Доле моя, що ж ти тут вилежуєшся? – питає. – Чи ти не знаєш, як мені без тебе сутужно?*

– Чом ні? Та не хочу я в землі колупатись. Хочу за прилавком

сидіти. Попроси в брата карбованця, накупи стрічок і хрестиків – то я торгуватиму».

Так і зробив бідний брат. Почав торгувати, розбагатів, а там і скарб знайшов.

«Повіз він скарб до самого короля, а той звелів відсипати йому грошей стільки, скільки вміститься у скриньку. Повернувся Петро додому, купив млин на Тернавці, оженився. І відтоді зажив багато та щасливо. Та не через гроші. Бо скарб справжній – це душа добра й руки трудящі, а ще дружина кохана й купа діточок.

А скриню з золотом, що від короля отримав, на городі закопав. Невідомо, чи знають нащадки, де те золото заховане, чи ні, та всі, хто живе на тому обійстю, багаті та щасливі».*

Мотив збагачення завдяки торгівлі зустрічається в переказах про Долю частіше, ніж інші мотиви. Зазвичай розповідається, що хліборобська праця дуже важка і невдячна, а от торгівля – майже завжди запорука безбідного існування. Проте і тут вирішальним є те, яка ти людина: якщо добра і чесна – все тобі вдаватиметься, а якщо заздрісна і зла – отримаєш по заслугі, як в оповіді, записаній у селі Ксаверівці:

«Жили два брати – один багатий, а другий бідний. Багатий засівав хліб великими ланами, а бідний засіє, може, якусь десятину, і вже пильнує її, як ока в лобі. Якось уночі вийшов бідний брат з двору й думає собі: «Піду-но погляну, як би що не пошкодило» (а вже було по жнивях). Дивиться, а його полем ходить вичепурена, як пава, панянка, збирає колосся й носить його до братових копиць.

«Що таке?» – гадає. Підкрався він ззаду та й схопив панянку.

– Хто ти така, що на моїй вбогій ниві збираєш колосся й носиш його до братових копиць?

– А я, – каже, – братова Доля, йому й слугую.

– А моя ж Доля де? – питає.

– Твоя, – каже, – за прилавком торгує.

– Як же мені знайти її?

– А ось як, – каже, – ходи до брата, випрохай у нього конячину та їдь на ярмарок; не доїжджаючи трохи до ярмарку, пусти ту конячину й тричі навхрест перетни ярмарок: Доля сама до тебе і з'явиться».

Далі розповідається про те, як бідний брат зустрів свою Долю, яка навчила його торгувати рибою. Повернувся додому багатієм, розповів братові, той зробив те ж саме, але проторгував усі статки.

Долею не завжди можна заволодіти мирним шляхом – іноді доводиться в таких випадках діяти досить рішуче і навіть круто. Наприклад, в переказі, записаному в селі Млаках, розповідається, як Доля багатого брата навчала бідного, як оволодіти своєю Долею:

«Вставай зараз, іди хутчіше додому та покванся, не гаючись, до міста, аби ще до ранку ти був там. І стрінуться тобі три панночки – дві в однаковісіньких сукнях, а третя – в іншій. Коли вони йтимуть, попереду їх гратиме музика, а вони танцюватимуть. Ось та, третя, і є твоя Доля. Ти стань позаду цієї панночки та вдар її так, щоб вона впала на землю».

Так і зробив бідний каліка.

«Ех, нехай буде, що буде!» – сказав він та й двигнув що було сили панночку по вуху! Вона впала, озирнулась і каже: «Е! Знайшов-таки ти мене тут! Ти думав, я нивою ходитиму та колосся збиратиму? Ні, я купцюю!» Взяла вона тоді його й повела до себе. А в неї було дві величезні крамниці з товарами. Доля гарно вбрала каліку, наділа на нього нові чоботи і весь одяг, а тоді заходилася навчати його...».

Народна мудрість завжди дає надію на краще. Ніколи не потрібно опускати руки. Навіть найгірша ситуація може обернутись на твою користь. Головне, жити чесно і робити добро.

Та особливо характерна з багатьох поглядів легенда, записана в Яцківцях, тому варто навести її повністю:

«Жив собі один бідний чоловік. Дітей в нього було багато, а хліб усе не родить. От він і каже: «Боже милостивий, Боже праведний! Хоч би мені побачити якось свою Долю, щоб знати, чим зайнятися».

Раз не стало дров. Запряг бідака конячину й поїхав до лісу. Приїхав, поклав конячині сіна, а сам пішов дрова рубати. Рубає дерево, коли чує: хтось поблизу тужить*. «Дай піду подивлюсь, що воно таке тужить?» Йде, коли бачить – за гнилим пнем лежить Доля. Підійшов ближче й доторкнувся до неї, а Доля й каже:*

– Не чіпай мене!

– Що ж ти таке?

– Я – твоя Доля.

– А коли ти моя Доля, то скажи, до чого мені рук докласти?

– Займись, добрий чоловіче, віниками: нарубай берези, нав'язи пучків та й вези продавати – з цього розбагатієш.

Нарубав він дров, одвіз додому, перехопив що там трохи та й знов до лісу. Приїхав, розшукав берізки й давай рубати гілки. Здер лико і нав'язав пучків. Привіз їх спочатку додому, а тоді повіз на базар, – так йому не дали навіть стати як слід, – миттю віники порозбирали.

Так і надалі. І дав йому Бог так, що став він купцем, став красним товаром торгувати. А сусіда й міркує собі: «З чого це кум розбагатів?» Приходить до нього.

– Добридень, куме! – привітався. – Скажи, куме, правду: як ти розбагатів?

– Ех, куме, я б і сказав, та не велено мені говорити.

А потім думає: «Ні, вже що Бог дасть, скажу». І розповів усе...

Поїхав кум і собі до лісу. Зрубав він дерево – нічого, зрубав друге – нічого, став рубати третє, а воно й каже:

– Навіщо ти рубаєш мене? Я не твоя Доля – твоя Доля в лузі на коні верхи сидить.

– Що ж мені робити?

– А що тобі робити? Піди вкради пару коней – будеш багатим.

– Та я не вмю красти.

– А ти попроси Михайла Волчанського (щоосені на чудо Михайла буває ярмарок).

– Де ж мені його знайти?

– У пана під хлібним магазином* лежить.

Чоловік пішов і знайшов його. «Михайле Михайловичу, – каже, – я одержав наказ коней украсти: як мені те зробити, коли – вдень чи вночі?» – «Вночі не кради, бо як впіймають, то поб'ють. А от удень, коли люди працюють у полі і коли потім посідають обідати, пообідають і приляжуть одпочити, тоді вкради: подумай, що не злодій, а ведеш коней напувати, якщо хто побачить».

Чоловік так і вчинив: поїхав у поле й сховався неподалік у куцах. Дивиться: пішли люди й полягали спати. Узяв він тоді пару коней, сів на одного верхи й поїхав. Так уже Бог дав, що ніхто його й не побачив. Привів він коней додому. Тільки-но на двір – а тут, де не взялись, і покупці явились. «Здрастуй, господарю! Продаєш?» – «Продаю – давайте гроші...»

Пішов потім на базар, накупив хліба й усього іншого і повертається додому. Важко нести. Коли стоїть на шляху запряжений у віз кінь. «Може, це Бог так дав, щоб я свої покупки міг додому відвезти?» Сів на воза, приїхав додому. Жінка дивиться: що таке? Пішов з дому пішки, а повернувся раптом на возі!

– Звідки ти коня привів?

– Бог дав!

Саме тоді йшов повз них якийсь чоловік.

– Здоров будь, господарю!

– Здрастуй!

– Чи не продаси мені часом коня разом із возом?

– Продам.

Купив той чоловік коня з возом і поїхав. Чоловік увійшов до хати й каже: «Ну, жінко, нарешті, пощастило й нам!..»

Дізнався батюшка про щастя Хоми (так звали чоловіка). «Піду, – каже, – запитаю в Хоми, чим він розбагатів? Я от служу й прибутки маю, а не знаю, де ті гроші діваються» (батюшка був бідним). Пішов. А Хома накупив дерева і гне дорогі колеса.

– Здрастуй, Хома!

– Здрастуйте, панотче!

Сів біля нього.

– Чи знаєш, чому я до тебе прийшов?

– А чому, панотче?

– Скажи мені, чим ти розбагатів?

– Не дай Бог такого багатства, недобра справа – за неї треба відповідати. Знаю, що гріх.

І давай розповідати. Батюшка повернувся додому і переповів усе паніматці. Порадившись з матушкою, вирішили, як і Хома, й собі піти красти коней.

Назустріч батюшці йде чоловік. «Добрий день!» –

«Здрастуйте! Куди це вас Бог несе?» Батюшка й почав розповідати: «У нас один чоловік раніше був злидарем, а тепер став багатієм... отак і так...» – «Не йди коней красти, а йди в сенат; там хоч і стережуть солдати, але ти не бійся – лізь у вікно до государя і вкради грошей: отоді ти й станеш багатим». Пішов батюшка. Приходить до палацу государя – навколо солдати. Один з них: «А чом сюди прийшов?» – став, значить, розпитувати. Сором батющиці зізнатися, та гріх і втаїти: «Хочу в государя казни дістать». – «Так просто ти не дістанеш, а от іди під оті хороми, так я спущу тобі на мотузці невелику скриньку, візьми її під пахву і йди собі». Панотець підійшов до хоромів – чекає. А солдат як пустить каменяку та як звиздане нею батюшку по потилиці, той так і заклекотів. Паніматка чекає не дочекається на свого батюшку... Пройшла чутка, що вбили священика. Не ховають його, лежить. Доповіли государеві. Солдат, який поцілів у батюшку каменем, каже до государя: «Хотів, – каже, – він наш палац обікрасти, то я й поцілів у нього каменем». Государ звелів дати за то солдату нагороду».*

У наведеній оповіді звертає на себе увагу та обставина, що веління Долі є в якомусь сенсі добродійними для людини, яку вона тримає під опікою, навіть якби вони розходилися з вимогами морального закону. Чоловік розбагатів на викраденні коней, бо така його доля, судьба. Але коли тим же шляхом захотів розбагатіти священик, доля його покарала. Жадібність до легкої наживи і злочинство особливо ганебні для духовної особи, і почуття найвищої правди, яке міцно живе в глибині душі народної, накладає на батюшку жорстоку кару.

У наш час люди вже не уявляють Долю в людській подобі, проте здебільшого вірять в те, що в кожного своя доля, визначена від народження.

Наприклад, існує такий переказ:

«Одному чоловікові сказала ворожка, що він помре такогото дня: йому на голову впаде цеглина. Вирішив чоловік обдурити долю: в той день з самого ранку поїхав за місто, в поле, за багато кілометрів від будинків. Тішився, що тут-то вже йому нічого не загрожує. Але від долі не втечеш: ніс орел в лапах

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
черепаху, не втримав і впустив на голову бідоласі... Тільки репнула!» (с. Кривчик).

Незважаючи на це, людина не повинна опускати руки і покладатися тільки на волю Божу, а сама має творити свою долю, бо ж насправді ніхто не знає, що кого чекає. Про це свідчить оповідь, записана в селі Кривчику:

«Топиться віруючий чоловік в морі, але не втрачає надії на порятунок, молиться Богу і просить допомоги. Бачить: човен пливе. Люди в ньому помітили потоплюючого й кидають йому рятувальне коло. Та віруючий не приймає допомоги: «Мене Господь врятує!» Проплив човен. Ще сильніше молиться чоловік. Через деякий час пливе інший човен. Знову не хоче чоловік хапати рятувальне коло, чекає Божої допомоги. І на третій раз так само відкинув засіб порятунку. Та як ревно він не молився, сили залишили його і чоловік пішов на дно...»

Мабуть, одна із перших письмових згадок про Долю наших предків належить візантійському письменникові VI століття Прокопію, який писав про слов'ян Київської Русі: «Не знають долі і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми» [6]. Проте у дохристиянських віруваннях Доля – це божество-неминучість, божество-фатум.

За народним повір'ям, кожен має свою Долю (талан, Божий суд-присуд), звідки вираз «Що кому судилося», а у «Слові про похід Ігорів» Доля – це «суд Божий» [5, с. 346].

Кожному Доля ще від колиски визначає, що неодмінно має статися: «Від Долі не втечеш», «Буде те, що кому судилося, і той, хто кому суджений», «Судженого конем не об'їдеш, хіба смерть розлучить». Неминучість того, що кому судилося, породила славнозвісне українське: «Якось-то воно буде!», або жартівливе: «Якось-то воно буде, бо так не буває, щоб ніяк не було!», або сумне: «Його спіткала зла доля».

Про щасливого кажуть, що він у сорочці (в чепці) вродився: «Хто в чепці вродиться, той щастя в пазусі носить». Разом з тим хто щастя-долі не має, тому завжди не ведеться. Українські приказки про неминучість долі виразні й влучні: «Що має бути, того не минути», «Долі не минути», «Що Бог дасть, те і в вікно подасть», «Долі й найбистрішим конем не об'їдеш», «Перед долею не

втечеш», «Від лихої долі не сховаєшся», «Лиха доля й під землею надигає», «Нема долі – пішла за водою», «Як не було талану, то не буде й долі». Разом з тим доля сама нібито не шукає людину, а ось людина намагається знайти її і оволодіти нею. Хто відшукає свою долю, тому в усьому таланить, той швидко багатшає; хто не знайде долі – б'ється, як риба об лід, і нічого з його починань не виходить; тому до долі звертаються, долю кличуть, від караючої долі застерігають, на долю сподіваються, долю вмилюють, на милість долі віддаються, на долю ворожать.

Народ персоніфікує долю, звідси численні народнопоетичні звертання, як у Т. Шевченка: «Доленько моя! Не дай мені вік діувати!» Відомі афоризми: «Дитина спить, а доля росте», «Добра доля іде з широкого поля», «Добре тому жить, чия доля не спить», «Доля карає й вельможного й незаможного»; приказки: «Віддалася на лиху долю», «Долі скаргами не власкаєш», «На торгу долі не купиш», «Ще ніхто не втік від своєї долі», «Доля не питає, що хоче, те й дає».

Велике значення надається долі у народних піснях: «Ой, зачула ж моя доля, Що не бути мені вдома, Бути ж мені у неволі – У рекрутському наборі»; «Породила мене мати в нещасну годину, Дала мені злую долю, де ж її подіну?»; «Уродила мене мати в зеленій діброві; та не дала мені мати ні щастя, ні долі». У весільних піснях долею обділяють молоду на посаді янголи і сам Господь: «Ой славен, славен Маріїн посад... – Ой по чім же він так дуже славен? По всіх віконцях янголи сидять, Янголи сидять, доленьку судять, А над дверима сам Господь стоїть, Книжечку читає, доленьку роздає».

Українські письменники теж часто зверталися у своїх творах до долі: «Така тобі, доню, доля судилася» (А. Метлинський); «Зозуля Горлиці жалілась, Що доля їй недобрая судилась: Мов сирота, вона тиняється сама» (Л. Глібов); «Орел вийняв карі очі На чужому полі, Біле тіло вовки з'їли, – Така його доля» (Т. Шевченко); «Обікрадена злою долею її щира і вірна любов» (І. Цюпа); «Йдучи сюди, Фока мав ясний план: помститись за Довбуша і самому вмерти. Особистого щастя він не чекав від долі» (В. Гжицький); «Пошли йому, Господи, щастя й долю» (П. Куліш); «В того доля ходить полем, Колоски збирає, а моя

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
десь, ледащиця, За морем блукає» (Т. Шевченко); «Нема щастя, нема долі, Лиш врода сама...» (Леся Українка).

Отже, дослідивши легенди, перекази, афоризми, прислів'я і приказки про Долю, записані від мешканців навколишніх сіл, ми прийшли до висновку, що стародавні легенди про Долю як антропоморфний образ за змістом своїм наближаються до казки. Доля в них виступає в образі жінки, і від того, яка вона: працювита чи ледача, – залежить добробут людини. Проте люди не повинні в усьому покладатися лише на Долю. Кожна людина отримує по заслугі. Долі потрібно допомагати, підтримувати її, інколи навіть чинити їй наперекір, не потураючи лінощам, нехлойству, безвідповідальності, а виховувати і допомогти позбавитись поганих звичок.

У наш час, незважаючи на технічний прогрес і високий рівень інформаційних технологій, продовжує виникати безліч переказів, у яких ідеться про невідворотність долі. Проте Доля в них піднімається на вищий щабель сприйняття: це вже не істота, а Божий промисел, що вказує на відповідні зміни в релігійному світогляді: від язичництва до християнства. Тому дослідження народних уявлень про долю має велику перспективу.

Результатом дослідження було укладання збірки «Народні оповіді та легенди про Долю».

Список використаних джерел

1. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – Київ : Фірма «Довіра», 1993. – 414 с.

2. *Васильєв М.* Антропоморфічні уявлення у віруваннях українського народу [Електронний ресурс] / М. Васильєв. – Режим доступу: <http://new.bestiary.us/zlydni>.

3. *Веселовський О. М.* Декілька нових даних до народних уявлень про Долю [Електронний ресурс] / О. М. Веселовський. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_1.php.

4. *Веселовський О. М.* Розвідки у галузі руського духовного вірша [Електронний ресурс] / О. М. Веселовський. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_1.php.

5. *Вовк Ф. К.* Студії з української етнографії та антропології / Ф. К. Вовк. – Київ, 1995 – 568 с.

6. Давні вірування та християнство в Україні. Дохристиянські вірування українського народу [Електронний ресурс] : навчальні матеріали онлайн: підручники: релігієзнавство. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/19390825/religiyeznavstvo/davni_viruvannya_hristiyanstvo_ukrayini_dohristiyanski_viruvannya_ukrayinskogo_narodu.

7. *Іванов П. В.* Народні оповіді про Долю : матеріали для характеристики світобачення селянського населення Куп'янського повіту [Електронний ресурс] / П. В. Іванов. – Режим доступу: <http://upyrnet.livejournal.com/1146.html>.

8. *Наулко В. І.* Культура і побут населення України / В. І. Наулко. – Київ, 1993. – 288 с.

9. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький; післямова О. Мишанича. – Київ : АТ «Обереги», 1992. – 312 с.

10. *Потебня О. О.* Про Долю та споріднених з нею істот / О. О. Потебня // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні: зб. наук, праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – Київ : Наук. думка, 1985. – С 25–39.

11. *Скрипник Г.* Народні вірування, демонологія, космогонія / Г. Скрипник, О. Курочкін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://etno.us.org.ua/mynuvshyna/r22.html>.

12. *Скуратівський В.* Вінець / Василь Скуратівський. – Київ : УСГА, 1994. – 240 с.

13. Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 568 с.

14. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / за ред. П. Пономарьова. – Київ : Либідь, 1992. – 637 с.

References

1. Bulashev H. O. Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh: Kosmohonichni ukrainski narodni pohliady ta viruvannia / H. O. Bulashev. – K. : Firma «Dovira», 1993. – 414 s.

2. Vasyliiev M. Antropomorfichni uiavlennia u viruvanniakh ukrainskoho narodu [Elektronnyi resurs] / M. Vasyliiev. – Rezhym dostupu: <http://new.bestiary.us/zlydni>.

3. Veselovskyi O. M. Dekilka novykh danykh do narodnykh uiavlen pro Doliu [Elektronnyi resurs] / O. M. Veselovskyi. – Rezhym dostupu: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_1.php.

4. Veselovskyi O. M. Rozvidky u haluzi ruskoho dukhovnoho virsha [Elektronnyi resurs] / O. M. Veselovskyi. – Rezhym dostupu: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_1.php.

5. Vovk F. K. Studii z ukrainskoi etnografii ta antropolohii / F. K. Vovk. – K., 1995. – 568 s.

6. Davni viruvannia ta khrystyianstvo v Ukraini. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Elektronnyi resurs] : navchalni materialy onlain: pidruchnyky: relihiieznavstvo. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com.ua/19390825/religiyeznavstvo/davni_viruvannya_hristiyanstvo_ukrayini_dohristiyanski_viruvannya_ukrayinskogo_narodu.

7. Ivanov P. V. Narodni opovidi pro Doliu : materialy dlia kharakterystyky svitobachennia selianskoho naselennia Kup'ianskoho povitu [Elektronnyi resurs] / P. V. Ivanov. – Rezhym dostupu: <http://upyrnet.livejournal.com/1146.html>.

8. Naulko V. I. Kultura i pobut naselennia Ukrainy / V. I. Naulko. – K., 1993. – 288 s.

9. Nechui-Levytskyi I. Svitohliad ukrainskoho narodu: eskiz ukrainskoi mifolohii / Ivan Nechui-Levytskyi; pisliamova O. Myshanycha. – K. : AT «Oberehy», 1992. – 312 s.

10. Potebnia O. O. Pro Doliu ta sporidnenykh z neiu istot / O. O. Potebnia // Naukova spadshchyna O. O. Potebni i suchasna filolohiia. Do 150-richchia z dnia narodzhennia O. O. Potebni: zb. nauk, prats / vidp. red. V. Yu. Franchuk. – K. : Nauk. dumka, 1985. – S 25–39.

11. Skrypnyk H. Narodni viruvannia, demonolohiia, kosmohoniia / H. Skrypnyk, O. Kurochkin [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://etno.us.org.ua/mynuvshyna/r22.html>.

12. Skurativskyi V. Vinets / Vasyi Skurativskyi. – K. : USHA, 1994. – 240 s.

13. Ukrainske narodoznnavstvo: navch. posib. / za red. S. P. Pavliuka; peredmova M. H. Zhulynskoho. – 3-tie vyd., vypr. – K. : Znannia, 2006. – 568 s.

14. Ukraintsi: narodni viruvannia, povir'ia, demonolohiia / za red. P. Ponomarova. – K. : Lybid, 1992. – 637 s.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018.

Margarita Shevernoga,
teacher-methodologist,
Ukraine, Dunaevtsi

Antropomorphic image of Fate in the virtuals of the ukrainian people

The article deals with legends and legends about the Fate recorded in the villages of the Dunaevetsky district of the Khmelnytsky region (Ukraine), as well as their comparison with the moral principles of Ukrainians. In ancient legends, Fate acts as a woman, on which the welfare of a person depends. In modern traditions, Fate is no longer a being, but a divine manifestation, indicating changes in the religious outlook.

Keywords: legend, legend, fate, fate, anthropomorphism, folklore, folk beliefs.

Додаток

Словник діалектизмів і місцевих топонімів

Бідака – бідний, нещасний.

Братова – дружина брата.

Васильок – вид бур'яну.

Вшестко єдно – все одно, байдуже.

Гнилий – ледачий.

Гниляка – ледацюга.

Доли – назва однієї з частин села Кривчик.

Звизданути – вдарити.

Зобіджати – ображати.

Кирниця – криниця.

Магазин – приміщення для зберігання зерна; склад.

Нарано – вранці.

Обійстя – подвір'я.

Стрий – батьків брат; дядько.

Сутужно – важко, скрутно.

Тернавка – назва річки.

Тужити – тут: голосно плакати.

Фляшка – пляшка.

Розділ IV. ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА ТА ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

УДК 94(437.1.2):316.75

Євгеній Бевзюк,

д-р іст. наук, доцент,

Україна, Ужгород

ІДЕЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕОЛОГІЇ ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН ТА ЇЇ ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (перша пол. XIX ст.)

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у загальноєвропейський процес модернізації національної ідеології. Але на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою, що яскраво проявилось у пошуку власної національної ідеології. Становлення та розвиток національної світоглядної системи у західних слов'ян відбувалося в умовах конкуренції імперських, національних і наднаціональних ідей, а також практичного впливу ідеї політичної інтеграції на слов'янське середовище. Аналіз наявних джерел дозволяє стверджувати, що царська Росія намагалася контролювати процес поширення ідеології панславізму.

При цьому варто додати, що в рамках свого зовнішньополітичного принципу легітимізму Петербург публічно намагався дистанціюватися від інтеграційної ідеології політичного всеслов'янства. З огляду на свої переконання російський уряд, не афішуючи цього, все-таки відстоював свій політичний інтерес на території Європи. Побоювання європейських урядів щодо наявності панмотивів у російській зовнішній політиці в деякій мірі можна вважати обґрунтованими, хоча і дещо гіперболізованими.

Ключові слова: інтеграція, європейська інтеграція, нація, австролібералізм, Австрія, чехи, словаки, ідея, ідеологія, революція, зовнішня політика, імперія, слов'яни, національна політика, Європа.

Напередодні революції 1848 року етнічне середовище західного слов'янства було залучене у процес модернізації національної ідеології, і хоча це було загальноєвропейським явищем, на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць їх духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою. У той самий час перед імперією Габсбургів стояло і завдання загального характеру – збереження старої політичної системи і того специфічного для австрійської монархії вирішення національної проблеми що відрізняло її від інших європейських держав.

Процес пробудження західних слов'ян, оформлення його ідеологічної основи в часі співпав з розгортанням у Австрії дискусії навколо загальнослов'янської ідеї. Сама ж пан-ідея, її інтерпретація та акценти у загальній ідеології національного відродження зайняли досить міцне місце в ідеології народів, що розпочали рух від етнічності до ідентичності. У плані дослідження не тільки генези загальнослов'янської ідеї, але й її політичної складової в змісті національної ідеології слов'ян, на нашу думку, заслуговує на увагу підхід, запропонований В. Матулою. Посилаючись на творчість Я. Геркеля та Л. Штура словацький славіст тридцяті роки XIX ст. відносить до періоду так званого «лінгвістичного панславізму» в ідеології західнослов'янських народів. Це період, освячений науковою діяльністю Шафарика і Коллара, а у філософському, суспільному плані – їх культурною концепцією всеслов'янства. Інтелектуали-будителі висловлювали ідею культурної загальності, але не були прихильниками національно-політичних змагань між слов'янськими народами. Для прикладу, достатньо процитувати Коллара, завдяки якому у славістичну лексику міцно увійшов термін «слов'янська взаємність». Словацький діяч «взаємність» як ідеологічний фундамент для національного руху оцінив таким чином: «Якби усі ці окремі, дрібні держави і племена з'єдналися в один народний союз (маються на увазі слов'янські племена – автор), якщо не в політичний, наприклад, за типом німецького союзу при імператорах, то хоча б в духовний, національний союз» [3, с. 16]. Для Я. Коллара, як і для багатьох інших слов'янських патріотів Австрії, у їх національній ідеологічній програмі поєдналися

філософія розвитку власної етнічності та кризовий стан імперської політичної системи. Наявність таких ідеологічних обставин пояснюється як історичним процесом, так і проблемою вибору для слов'янських лідерів світоглядної парадигми: європейська або слов'янська цивілізація. Для переважної більшості західних слов'янських ідеологів європейська цивілізація асоціювалася з Габсбурзькою монархією, її австрійською імперською ідеєю. Не випадково, що Коллар у таких словах окреслив своє ставлення до ідеї слов'янської політичної єдності: «взаємність не полягає у політичному об'єднанні усіх слов'ян, у якихось демагогічних діях або революційних виступах проти урядів і государів ... Літературна взаємність може бути і там, де народ перебуває під різними скіпетрами» [3, с. 18].

У цілому Я. Коллар є прихильником лише «духовної», а не політичної ідеї слов'янської спільності, хоча представник шляхетського австрофільства граф Л. Тун критично прокоментує: «... літературна взаємність Я. Коллара більше сприяє іншій справі, ніж літературному об'єднанню» [22, s. 41]. Відповідно, діяльність Коллара, сприйняття його у якості визначного, титулованого науковця вплинула не тільки на становлення духовної моделі літературної всеслов'янської взаємності, але побічно сприяла екстраполяції філософії культурної слов'янської єдності у площину суспільно-національної ідеології західних слов'янських народів. Останній аспект окремими австрійськими етнократами інколи сприймався не тільки як лінгвістичний панславізм, але й як ідея гегемонії слов'янського світу.

Нове покоління чеських й словацьких ідеологів, яке сформувалося напередодні «Весни народів», за своїм характером вже не було лише романтичною частиною суспільства. Воно усвідомлювало свій статус етнічного політичного лідера, хоча загальнослов'янське «пан» продовжувало експлуатуватися в їх політичній риторичі. Нові ідеологи були виховані на гердеровській ідеї романтичного сприйняття слов'янства і становили альтернативу для консервативних австрійських та угорських політиків. Ідеологи цього напрямку по-своєму критикували ідею всеслов'янства, шукали можливостей досягнення компромісу із офіційною владою та наполягали на необхідності діалогу із

ліберальною шляхтою. До представників національно-ліберального табору західних національних політиків у цей період входили Я. Коллар, В. Томек, Я. Малий, К. Гавлічек-Боровський, В. Ганка, Ф. Палацький, Я. Воцель, Ф. Браунер, Ф. Л. Челаковський.

Зміст їх політичної програми лежав у площині іншої пан-ідеї – австрославізму, який з точки зору політичної практики, вже тоді був ілюзорною ідеєю. Максимальною вимогою австрославізму була ідея територіально-адміністративної автономії. Для порівняння зазначимо, що саме у цей час угорці вимагали реалізації проекту угорської політичної нації. А максимальною політичною вимогою для окремих австрославістів було встановлення федеративної конституційної монархії у межах поліетнічної імперської структури.

Інший напрям у національному слов'янському русі презентувався як радикальний. Це виходило з намагання політичних лідерів цього напрямку поставити під сумнів доцільність подальшого існування феодально-абсолютистської системи в цілому і, відповідно, загрожувало імперському устрою Австрійської держави. Інтерпретації на тему ідеології соціально-політичного радикалізму у словацькому національному русі робилися К. Сабіною, Ф. Кампеликом, Е. Арнольдом, Й. Фрічем, Я. Кнедльганс-Ліблінським, В. Вавра-Гаштальським. Найавторитетнішим ідеологом-радикалом був Е. Арнольд, який намагався поєднувати національно-ліберальну ідеологію з соціально-політичними вимогами, що і надавало його поглядам радикально-демократичного забарвлення. Своє концептуальне розуміння ідеї панславізму Арнольд передавав через типовий для багатьох слов'янських діячів знаменник – спільне історичне походження, етнічна близькість, мовна спорідненість. Саму ідеологію панславізму, особливо її царофільський варіант у значенні інтеграції з Росією, він не сприймав у якості ідеологічної аксіоми, аргументував це тим, що «наші російські брати страждають від деспотії» [14, s. 57]. Відповідно, своє суспільно-політичне кредо відносно чеського національного руху Е.Арнольд визначив так: «При моїх патріотичних поглядах розмова йде не просто про національності, а насамперед про свободу людей» [14, s. 469].

Особливою активністю у передреволюційні роки характеризувалася національно-патріотична діяльність Л. Штура. До

політичного середовища Австрійської імперії Л. Штур переважно привносив ідеологію всеслов'янства з мотивами панславізму. Про цей аспект штуровської національної ідеології пізніше написав О. Пипін. Він констатував факт схожості панславізму Л. Штура із поглядами слов'янофілів. О. Пипін безпосередньо зазначав: «Із західнослов'янських публіцистів майже один Л. Штур мав обізнаність у слов'янському питанні, що було дуже близьким до змістових понять наших слов'янофілів, він навіть повніше і чіткіше висловив свої плани слов'янського об'єднання». Далі О. Пипін робить висновок, що Л. Штур «справжній панславіст ..., причому панславіст з російської точки зору» [10, с. 294]. Але така характеристика Л. Штура спирається, скоріше, на його ранні погляди періоду романтичного ставлення до філософії єдності. Необхідно констатувати, що різні слов'янські національні ідеологи не заперечували спільності слов'янської етнічності, але із сумнівом ставилися до сценарію «слов'янської спільності». Наприклад, чех Гавлічек-Боровський у газеті «Празькі новини» відверто констатує: «слов'яни, тобто росіяни, поляки, чехи... до кінця не являють собою єдиний народ» [18, с. 57].

У цілому активізація слов'янських рухів, зростаючий інтерес до них з боку Росії не могли не турбувати австрійський уряд. Цьому також сприяла інтелектуальна модернізація суспільства в цілому і слов'янського соціуму конкретно. На фоні відродження з'явилися фундаментальна праця П. Шафарика «Історія слов'янських літератур» і колларівська «Донька Слави» [19]. Філософія єдності не могла не отримати «оболонка політичної небезпеки» у австрофілів і австрославів. Навіть чеський ліберал Я. Малий відзначав присутність ідеологічного рефрену в бік слов'янської єдності у працях будителів. Малий пише: «Донька Слави» поглиблювала ідею слов'янської єдності» [4, с. 40]. Ідеологія спільності як напрям суспільно-політичної думки здійснила емоційний вплив на багатьох німців, а її поширення у слов'янському середовищі інтродукує дискусію з пан-тематики на сторінки німецької наукової літератури та періодики.

Своє бачення подальшого розвитку слов'янської ідеології висловив відомий богемський філантроп, аристократ, граф Лео фон Тун. Він входив до тієї частини імперської аристократії, яка

допускала можливість проведення контрольованих реформ зверху при умові збереження політичного устрою Австрії. Л. Тун був політиком-консерватором у суспільно-політичному русі імперії. Він позиціонувався як активний противник царофільського панславізму. Пізніше у одній зі своїх книг він конкретно напише, що панславізм є загрозою для існування самої Австрійської монархії, а подальша ідеологізація національного слов'янського руху на принципах панславізму спрямовує духовність слов'ян Австрії у бік «Сходу». Тому продовження такої політичної практика, вважає авестійський чиновник, загрожує в майбутньому небезпекою створення «слов'янської універсальної монархії» [21, s. 72].

Загалом Л. Тун висловлює тезу про те, що в фундаменті слов'янської ідеології повинна бути відсутня філософія політичного радикалізму, тому що «коло інтересів слов'янських народів не сполучається із їх бажанням об'єднатися під владою одного скіпетру мається на увазі Російський царизм – автор» [22, s. 41]. З метою запобігання в подальшому можливої політичної радикалізації національного слов'янського руху Л. Тун вважає за доцільне рекомендувати імперському уряду і надалі схвально ставитися до культурних прагнень слов'янства та «не заважати вільному розвитку різноманітних національностей, що населяють Австрійську державу» [21, s. 83].

Таким чином, етнокультурний лібералізм Л. Туна пояснювався не його турботою про майбутню долю слов'янства, а політичною логікою австрійського аристократа, яка підказувала доцільність вибудувати ідеологію внутрішньої австрійської інтеграції для протидії панславістичному сценарію розвитку центральноєвропейської суспільно-політичної моделі. До того ж, підставою для австрійської рефлексії відносно ідеології політичної єдності для консерваторів подібних Л. Туну, слугували наявні проекти прихильників великогерманського союзу, які побоювалися єдності багатомільйонного слов'янства, а тому відводили другорядну роль Австрійській монархії у цьому союзі, чим ставили під сумнів політичне майбутнє існування самої Австрійської імперії.

Загалом західний слов'янський рух у цей період досить виразно демонстрував наявність процесу політичної мімікрії. На

тлі ідеологізації і політизації європейських рухів формувалася ідеологічна палітра слов'янського національного руху, яка парадоксально поєднала загальноєвропейське зростання націоналізму, демократичні принципи із діалектикою «місцевого, земського патріотизму». У період поширення національного принципу об'єктивна регіональна ідентичність, що формувалася із політико-історичної, етноконфесійної та лінгвістичної складових, стала чинником для слов'янського національного пробудження та, відповідно, причиною загострення відносин «центр – провінція». Протиріччя між центром з його імперською ідеологією та регіоном з його земським патріотизмом лягли в основу ідеології їхніх стосунків.

У сенсі демонстрації пошуку західнослов'янськими ідеологами алгоритму стосунків між центром та регіоном можна розглядати невеличку статтю відомого богемського аристократа Йозефа Матіаса Туна. Його праця «Славизм у Богемії» стала джерелом характеристики суспільно-політичних поглядів прихильників патерналізму центру над регіонами та політичної концепції «богемського, земського патріотизму». Безпосередньо Й. Тун сформулював свою думку у такій формулі: «Ані чех, ані, німець, а тільки – Богемець» [24, s. 17].

Аргументація Й. Туна лише підкреслила високій «градус стурбованості», що існувала в Європі відносно процесу ідеологізації слов'янського національного руху та присутності мотивів панславизму в ідеології слов'янських рухів. Симптоматично, що в цей час, майже в унісон статті Й. Туна прозвучала публіцистична праця Йогана Шлоссера «Російська східно-православна церква і європейський Захід». У ній автор висловлює побоювання відносно існуючої в німецькому середовищі думки про безневинність поширення такого компоненту ідеології національного слов'янського руху, як лінгвістична єдність. Шлоссер вважає, що рання ідея культурологічної єдності слов'ян поступово доповнювалася на користь єдності додатковими релігійними та політичними аргументами, а тому перетворилась на засіб релігійної і політичної експансії для російської православної церкви в Європі [23].

У цілому зовнішньо-політичні дії Росії не могли не турбувати уряд Австрії. Утворилася атмосфера активної дискусії навколо

питання становлення ціннісних політичних орієнтирів слов'янського національного руху. Своє бачення змістовно-ідеологічного наповнення слов'янського руху висловлював чеський правий ліберал Я. Малий. Чеський національний рух Я. Малий розглядає як квінтесенцію чеської етнічної культури. Саме тому він критично ставиться до тверджень, в яких модернізація чеської національної культури, такого її елементу, як мова, розглядається в якості можливого фундаменту для відцентрового руху в імперії. Національна чеська ідея у Я. Малого – це ідеологія компромісу у форматі поєднання чеського етнічного інтересу з динамікою політичного імперського розвитку. Тому Малий дотримується типової для ідеологів австрославізму тези: «Австрія не є німецькою державою ...половину всього населення Австрії становить 18 мільйонів слов'ян». Також Малий робить висновок про те, що «для самозбереження, Австрія повинна врахувати слов'янські тенденції, якщо не хоче поставити під загрозу своє існування» [20, s. 12].

У цілому австрославістська позиція слов'янських ідеологів зводилася до необхідності сприяти владним реформам, а відмова від радикалізації національного руху, вважали етнічні політики, дозволить безкровно домогтися громадянської й національної рівноправності з німецьким і угорським населенням. В той самий час відсутність в Австрійській імперії чіткої програми проведення національної емансипації слов'янських народів, конкретики щодо об'єктів цього процесу, призвела до того, що до кінця не було «знайдено компромісного рішення, які ж із слов'янських народів монархії Габсбургів мають право вважатися «національно-політичними індивідуальностями» та, відповідно, змогли би претендувати на статус автономної одиниці в Австрійській імперії.

З часом у дискусію, що точилася навколо «славізмів» в ідеології чеського і словацького національних рухів напередодні «Весни народів» втягнулося й молоде покоління політичних інтелектуалів. Наприклад, ідеологічні принципи щодо змісту національного слов'янського руху висував поет і публіцист Карел Гавлічек-Боровський. Ще на початку своєї публічної діяльності він зблизився з Й. Юнгманом і П. Й. Шафариком, а колларовська «Донька Слави» молодого чеського патріота, як сам він писав,

надихнула ідеями єдності та запалила прагнення до якоїсь дружби і братерства з усіма слов'янськими народами» [17, s. 34]. У його перших романтичних оціночних судженнях містилося захоплення «варварською Росією», яка, на думку Гавлічека-Боровського може навчити дечому навіть «освічену Європу» [18, s. 135]. Але політична практика російського деспотизму та ідеї експансіонізму російських слов'янофілів розвіяли колларівські ілюзії щодо слов'янської єдності, з якими майбутній ідеолог австрославізму приїхав до Росії. Вже через півроку його оцінка російської суспільно-політичної дійсності стає негативною та містить переконання у неможливості процесу інтеграції західного слов'янства із царською Росією з причини соціально-політичних, економічних, культурних відмінностей та «значної апатії, відсталості, дурості» [12, с. 12–13], що «царюють» у східній імперії. З часом він зізнається: «Російські морози та інші російські принади остаточно загасили в мені іскру всеслов'янської любові» [17, s. 32]. Тепер чеський національний діяч виступає як критик ідеї слов'янського політичного об'єднання та противник теорії всеслов'янства.

У плані визнання свого ставлення до філософії «славізму» як до концептуальної частини цілісної програми національного руху Гавлічек-Боровський поряд з багатьма представниками чеського лібералізму намагається дистанціюватися від панідеології. Він – апологет подальшого політичного конструювання союзу, що історично склався між австрійською державою та окремими слов'янськими народами. Наприклад, у 1848 році, Гавлічек у статті «Захист слов'янських федералістів» остаточно сформулює своє ставлення до панславізму як до негативного елементу у загальнонаціональній ідеології слов'ян Австрійської імперії. Він прирівняє філософію всеслов'янства до «російського панславізму, а тому: ми всі повинні його зупинити ... , безумовно, наше майбутнє пов'язане із людьми, які підтримують австрійський уряд, а наш уряд є ворогом російського панславізму ...» [15, s. 201].

У цілому актуалізація слов'янського питання в Австрійській імперії у передреволюційне десятиріччя, зростання уваги до нього з боку західної суспільно-політичної еліти демонструвало не тільки неоднозначність у сприйнятті національної слов'янської

ідеології в австрійському суспільстві, а підкреслювало наявність міждержавної конкуренції та антиросійського рефрену у політичному соціумі Австрійської імперії при розгляді слов'янської проблеми.

Додатковим фактором появи фантому панславізму стала активізація наукового інтересу до слов'янства як до об'єкта наукових досліджень. Наприклад, 20 січня 1836 року Микола I дозволяє відрядити до Берлінського університету вихованців Головного педагогічного інституту: юридично-філософського факультету М. Іванішева та історико-філологічного – М. Касторського. Після стажування їм було надано дозвіл відвідати Прагу, Лейпциг та Відень з метою вивчення слов'янської філології та історії [11, с. 264–268]. По завершенню відрядження Іванішев та Касторський надали міністрові народної освіти С.Уварову інформацію про стан «богемських вчених та угорських сербів». Документи з коментарями С. Уварова були передані до канцелярії російського імператора та містили такі думки імперського чиновника: «відомості отримані в результаті подорожі молодих наших вчених в слов'янські землі, крім позитивних результатів для нашої філології, надали ...інформацію про справжній стан слов'янського світу» [9, арк. 21]. Далі С. Уваров виступає з ініціативою перед імператором надати матеріальну підтримку духовним лідерам західнослов'янських національних рухів. Адресність та розміри матеріальної допомоги від російського уряду офіційно не розголошувалися. Але Уваров 6 грудня 1838 року у доповідній записці на ім'я імператора писав: «Для відправки певної грошової суми... існує зручний випадок. Це мандрівка до слов'янських земель професора Московського університету М. Погодіна, який ... може доставити їм щедро надану Вашою Величністю допомогу..., не привертаючи особливої уваги Австрійського уряду» [8, арк. 21–22].

На нашу думку, матеріальна підтримка слов'янських контактів не була лише філонтропською акцією російського імператора. Вона містила прихований інтерес політичного характеру, що не могло не викликати занепокоєння Австрійського уряду. Для цього занепокоєння існувала пряма підстава. Так, звіти М. Погодіна на адресу міністра дають привід стверджувати, що під час

наукового відрядження відомий російський славіст виконував секретну місію уряду, яку офіційний Відень міг розцінювати не тільки як наукове відрядження. Цілком не випадково російський науковець пропонує уряду враховувати матеріальні потреби лідерів слов'янського національного руху та надавати їм «двадцять п'ять тисяч рублів асигнаціями щорічної допомоги, що задовольнить їх потреби навіть з надлишком... Допомога, зрозуміло, має надаватися таємним чином» [9, л. 46]. Доповідна записка Погодіна була передана міністром Уваровим імператору Миколі I. Імператор на ній власноруч написав: «Дуже цікаво, але потребує значної обережності. 2 тисячі сріблом можна видати» [9, арк. 127].

Пізніше, звітуючись про результати своєї діяльності після наступного наукового відрядження 1842 року, М. Погодін у дусі «всеслов'янської ідеї» ще більш наполегливо рекомендує Російському уряду матеріально підтримувати австрійських слов'ян та додає: «Я беруся доставляти їй (мається на увазі фінансову допомогу – автор) навіть ще більш таємно, ніж англійці доставляють порох черкесам, або прусаки – заборонені книги полякам» [8, арк. 86]. Таким чином, до наукової складової відрядження поступово додалася політична, що у просторових і часових рамках збіглося з поширенням настроїв етнічної взаємності у окремих австрійських слов'ян і побоювань перед поширенням панславистичної ідеології на теренах поліетнічної імперії.

У цілому протиріччя між національною ідеологією західного слов'янського руху та панславистичною ідеологією, наявність нервозності з цього приводу в австро-російських відносинах стають особливо помітними у революційний 1848 рік. Показовою з цього приводу є доповідь російського міністра С. Уварова, якій звітував імператору: «На жаль зарубіжні слов'янські письменники обрали для себе ідею слов'янства гаслом для реалізації небезпечних мрій. Вітчизняні письменники, захоплені почуттям народності, не могли не взяти участі у розробці питань, що були тісно пов'язані з буттям нашого народу. Що може бути більш нешкідливим, ніж народна пісня, повісті, заклики до одноплемінників на підтримку та вдосконалення слов'янської мови і літератури? А

між тим, і під літературними зображеннями старовини та під слов'янськими переказами приховувалися іноді дурні наміри» [13, с. 74]. Таким чином, офіційна позиція Росії лежала у площині безкомпромісного ставлення до західного лібералізму, навіть незважаючи на наявність культурної слов'янської спільності.

У той самий час своє ставлення до всеслов'янських проєктів висловив Микола І. Імператор на полях протоколу, що був йому наданий після допиту І С. Аксаковим, особисто накреслив: «під виглядом співчуття до уявних утисків по відношенню до слов'янських племен таїться злочинна думка про повстання проти законної влади сусідніх і союзних держав і про загальне єднання, якого очікують не від доброї Божої волі, а від обурення, яке є згубним для Росії!» [1, с. 348]. Як бачимо, наявна практика оцінки офіційним Петербургом факту становлення слов'янських національних ідеологій все ж характеризувалася бажанням використати геополітичний потенціал ідеї слов'янської спорідненості та не допустити на тлі процесу слов'янського пробудження поширення ліберальних ідей.

У цілому в суспільно-політичній думці західного слов'янства напередодні революції 1848 року формувалася парадигма національного вибору. Остання лежала в площині цивілізаційного вибору, що, можливо, і стало однією з причин появи ідеї слов'янської єдності. Безпосередньо ранніми слов'янськими ідеологами панславізм розглядався як певна спільна лінгвокультурна ідея. Але с часом на тлі геополітичної конкуренції Австрійської і Російської імперій почала змінюватися як ставлення до самої пан-ідеї, так і її змістове наповнення.

У цих умовах західні слов'янські ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для реалізації інтеграційних прагнень австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в концепції австрославізму. У колі патріотів була сформульована ілюзорна парадигма національної і політичної боротьби, змістом якої стала ідея можливої трансформації австрійської абсолютистської монархії у слов'янську державу на засадах її федералізації. На думку національних діячів західного слов'янства, федералізація імперії дозволила б зберегти монархічну форму правління шляхом її трансформації у буржуазно-конституційну монархію.

Порівняння інтерпретацій всеслов'янських ідей дозволяє зробити висновок про те, що панславізм справив позитивний вплив на виникнення та подальший розвиток ідеології австрославізму, який змістово був спрямований на інтеграцію інтересів Австрії та австрійських слов'ян.

Список використаних джерел

1. *Аксаков И. С.* Вопросы, предложенные Ивану Сергеевичу Аксакову Шестым отделением / И. С. Аксаков / Быть России в благоденствии и славе: Послано великим князьям, царям, императорам, политическим деятелям о том, как улучшить «государственное устройство». – М., 2002. – С. 348.
2. *Коллар Я.* «О литературной взаимности между племенами и наречиями славянского народа / Я. Коллар // Отечественные записки, 1840. – Т. 8. – Отд. 2. С. 1–24, 65–94.
3. *Коллар Я.* Срезневскому И. И. Письмо от 30 января 1842 г. / Я. Коллар // *Slavia*. – S. 283–285.
4. *Малый Я.* Воспоминания и заметки старого чешского патриота / Малый Я. // *Славянский ежегодник*, Киев 1877. – Год 2.
5. О выдаче проф. Погодину 3 тыс. руб. из хозяйственных сумм Московского университета 12 августа 1839–12 апреля 1840 // Российский государственный исторический архив. Канцелярии министра народного просвещения – Ф.735. – Оп.2. – № 127. – 55 л.
6. О пособии чешским ученым Шафарику и Ганке 9 декабря 1838–16 марта 1839 // Российский государственный исторический архив. – Ф.735. Канцелярии министра народного просвещения. – Оп.2. – Е.х. 60. – 42 л.
7. *Павленко О. В.* Символы «свободы» в политических движениях народов Австрийской империи в 1848 – 1849 гг. / О.В. Павленко / http://www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_edn3.
8. Переписка М.П.Погодина / РГИА РФ. – Ф.1108. – Оп.2. – № 1. – Л. 86.
9. *Погодин М. П.* Письма министру народного просвещения 1840 г. / М. П. Погодин // Российский государственный исторический архив. – Ф.1108. Погодин Михаил Петрович (1800–1875), историк, издатель журнала «Москвитянин» и газеты «Русский» – Оп.2. – № 1. – Л. 28–46.
10. *Пыпин А. Н.* Панславизм в прошлом и настоящем / А. Н. Пыпин. – СПб, 1913. – 184 с.
11. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности

Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб, 1902. – С. 264–268.

12. *Селищев А.* Взгляды К. Гавличка на Россию. К истории славянских взаимоотношений в половине XIX века / А. Селищев. – Казань, 1913. – 184 с.

13. *Уваров С. С.* «О цензуре». Доклад датируемый 24 августа 1848 г.: Доклады министра народного просвещения С. С. Уварова императору Николаю I / С. С. Уваров // Река времен. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 72–78.

14. *Arnold E.* Sebrané spisy / E. Arnold. – Praha, 1954. – 602 s.

15. *Havlíček-Borovský K.* Obrana slovanských federalistů (N.N.8.Listopadu 1848.) / K. Havlíček-Borovský / Duch Národních novin, spis obsahující úvodní články z Národních novin roků 1848, 1849, 1850 sepsaných od K.Havlíček-Borovsko, redaktora těchto novin. – Hoře Kutné, 1851. – S 199–208. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>.

16. *Havlíček-Borovský K.* Duch Národních novin: Výbor pfi pr. J. Belie a J. Skalicka / K. Havlíček-Borovský. – Praha Odeon, t.ST 2, 1971. – 260 s.

17. *Havlíček-Borovský K.* Politik a novinář: (Výbor z díla): (Odpovědný redaktor Václav Kubín) / K. Havlíček-Borovský. – Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1956. – 557 s.

18. *Havlíček-Borovský K.* Díl III / K. Havlíček-Borovský. – Praha, 1986. – 473 s.

19. *Kollár J.* Slávy dcera: lyricko-epická báseň pěti zpěvich, s přídavkem Básní drobnějších Spisy / J. Kollár. – Praha, 1868. – Díl 1. – 426 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>.

20. *Maly J.* Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos.Math. v.Tunsche Broschüre: Der Slawismus in Böhmen / J. Maly. – Leipzig, W.Engelmann, 1845. – 25 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>.

21. Thun-Hohenstein, Leo Graf von. Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung / Leo Graf von Thun-Hohenstein. – Praga, Kronberger und Řivnač, 1842. – 91 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>.

22. Thun-Hohenstein. Leo Graf von. Die Stellung der Slowaken in Ungarn / Leo Graf von Thun-Hohenstein. – Praga, 1843. – 63 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>.

23. Schlosser, Johann Friedrich Heinrich. Die morgenländisch-orthodoxe Kirche Russlands und das europäische Abendland / Johann Friedrich Heinrich Schlosser. – Heidelberg, 1845. – 132 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>.

24. *Thun, Jos. Math.* Der Slawismus in Böhmen. Besprochen von Jos.

References

1. Aksakov I. S. Voprosyi, predlozhennyye Ivanu Sergeevichu Aksakovu Shestyim otdeleniem / I. S. Aksakov / Byit Rossii v blagodenstvii i slave: Poslano velikim knyazyam, tsaryam, imperatoram, politicheskim deyatelyam o tom, kak uluchshit «gosudarstvennoe ustroenie». – M., 2002. – S. 348.
2. Kollar Ya. «O literaturnoy vzaimnosti mezhdru plemenami i narechiyami slavyanskogo naroda / Ya. Kollar // Otechestvennyie zapiski, 1840. – T. 8. – Otd. 2. S. 1–24, 65–94.
3. Kollar Ya. – Sreznevskomu I.I. Pismo ot 30 yanvarya 1842 g. / Ya. Kollar // Slavia. – S. 283–285.
4. Malyiy Ya. Vospominaniya i zametki starogo cheshskogo patrIota / Malyiy Ya. // Slavyanskiy ezhegodnik», Kiev 1877. – God 2.
5. O vyidache prof. Pogodinu 3 tyis. rub. iz hozyaystvennyih summ Moskovskogo universiteta 12 avgusta 1839 – 12 aprelya 1840 // Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. Kantselyarii ministra narodnogo prosvescheniya – F.735. – Op.2. – # 127. – 55 l.
6. O posobii cheshskim uchenyim Shafariku i Ganke 9 dekabrya 1838–16 marta 1839 // Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. – F.735. Kantselyarii ministra narodnogo prosvescheniya. – Op.2. – E.h. 60. – 42 l.
7. Pavlenko O.V. Simvoliy «svobodyi» v politicheskikh dvizheniyah narodov Avstriyskoy imperii v 1848 – 1849 gg. / O. V. Pavlenko / http://www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_edn3.
8. Perepiska M. P. Pogodina / RGIА RF. – F.1108. – Op.2. – # 1. – L.86.
9. Pogodin M. P. Pisma ministru narodnogo prosvescheniya 1840 g. / M. P. Pogodin // Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. – F. 1108. Pogodin Mihail Petrovich (1800–1875), istorik, izdatel zhurnala «Moskvityanin» i gazetyi «Russkiy» – Op.2. – # 1. – L. 28–46.
10. Pyipin A. N. Panslavizm v proshlom i nastoyaschem / A. N. Pyipin. – SPb., 1913. – 184 s.
11. Rozhdstvenskiy S. V. Istoricheskiy obzor deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosvescheniya. 1802–1902 / S.V. Rozhdstvenskiy. – SPb., 1902. – S. 264–268.
12. Selishev A. Vzgl'yady K. Gavlichka na Rossiyu. K istorii slavyanskikh vzaimootnosheniy v polovine XIX veka / A. Selishev. – Kazan, 1913. – 184 s.
13. Uvarov S.S. «O tsenzure». Doklad datiruemyiy 24 avgusta 1848 g.: Dokladyi ministra narodnogo prosvescheniya S.S. Uvarova imperatoru

Nikolayu I / S. S. Uvarov // Reka vremen. – M., 1995. – Vyp. 1. – S. 72–78.
Стаття надійшла до редакції 15.06.2018.

Eugene Bevzyuk,
Dr. Hist. Sciences, associate professor,
Ukraine, Uzhgorod

**The idea of political integration in the national ideology
of Western Slovaks and its reviewing in the foreign policy
of the Russian empire (first half of the XIX century).**

The Pan-Slavic political vector in Russia's foreign policy was only being formed in 1830–1840s and had no substantial basis for practical implementation. Mykola I and his government were busy maintaining the existing European order within the Holy union. However, being a Slavonic country, the Russian government took into account the ethnic and national peculiarities in the political life of the Austrian Empire. Actualization of the Slavonic issue in the pre-revolution decade, the increased attention to it on the part of the western social and political elite showed ambiguity in the Austrians' attitude to the national Slavonic ideology. Tsar Russia openly tried to control the process of spread of the Pan-Slavism ideology that the imperial officers thought dangerous for its liberal ideas. The European governments' dread of the presence of pan-motives in the Russian foreign policy can be considered well-grounded. In the Slavonic geopolitical sphere the Russian empire tried to maintain its all-Slavonic status and this fact evoked discussion for both pro-Austrians and liberal, conservative supporters of Austroslavism.

Keywords: integration, European integration, nation, Austroslavis, Austria, Czechs, Slovaks, idea, ideology, revolution, foreign policy, empire, Slavs, national policy, Europe.

Іван Дзира,

канд.т філол. наук,

д-р іст. наук, професор,

Україна, Київ

ВИДЕТНОНІМНІ ТА ВІДТОПОНІМНІ ПРИЗВИЩЕВІ НАЗВИ РЕЄСТРУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМИН ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ТА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ у середині XVIII ст.

У статті, на основі аналізу відетнонімних і відтопонімних прізвищевих назв, розглядаються контакти запорозького козацтва з різними слов'янськими народами у середині XVIII ст. Також автор спробував з'ясувати етнічне походження окремих носіїв іменувань цих типів. Попри обмежені можливості пошуку росіян, білорусів, поляків, південних слов'ян і приблизний характер одержаних результатів за результатами дослідження встановлено, що реєстр 1756 р. містить беззаперечні свідчення існування міжетнічних контактів на землях Війська Запорозького Низового в середині XVIII ст.

Ключові слова: антропонім, етнонім, топонім, прізвищева назва, реєстр, слов'яни.

Відомо, що найменування осіб за їх етнічними ознаками, місцем проживання чи походження завжди відігравали значну роль у поповненні національного антропонімікону. Основною причиною їх появи слугували міграційні процеси. Адже, потрапивши до чужого середовища, новоприбулі зазвичай отримували від оточуючих іменування за етнічною належністю, місцем походження чи попереднього проживання. Щоправда, етимологічне тлумачення відетнонімних прізвищевих назв не завжди гарантує безумовну етнічну ідентифікацію їх носіїв. Це прекрасно усвідомлював ще І. Франко, коли зауважував: «Чи в таких прозвищах, як Ляховичі, Волошинчата, Турчинята, Утрини і т. і., шукати відгомонів спорадичної колонізації чужих

елементів... про се ще може бути суперечка. Пригадаймо, як про се говорить Кобзар у Шевченкових «Гайдамаках»: «Та який я Волох! Був у Волощині, та й прозвали Волохом». Багато таких «чужонародних» прозвищ могло повстати аналогічним способом, хоча, розуміється, не можна виключати й тої думки, що були тут і факти чужої колонізації...» [15, с. 425]. Згодом такий підхід став панівним в українській ономастиці [16, с. 13; 12, с. 57–58]. По-друге, через наявність топонімічних омонімів і паронімів локалізація географічних об'єктів не завжди видається можливою. За таких обставин слід керуватися тим, що «правдоподібність генетичного зв'язку прізвища й топоніма тим більша, чим ближче знаходиться населений пункт, від назви якого утворений антропонім, до того пункту, в якому воно зафіксоване» [14, с. 16].

Звісна річ, що переважну більшість населення південно-українського регіону – Вольностей Війська Запорозького Низового складала саме етнічні українці. Разом з цим відсутність кріпосного права та господарське піднесення, що розпочалося з середини XVIII ст., приваблювали на запорозькі землі також іноземних переселенців, у першу чергу росіян, білорусів, західних і південних слов'ян, з якими в українців існували традиційні суспільно-політичні, економічні та культурні взаємини.

Антропонімний матеріал активно використовувався науковцями у працях, присвячених власне етнічним аспектам походження українського козацтва. Показовими щодо цього є дослідження А. П. Непокупного, З. Любер та особливо колективна монографія «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.» [11, 17, 10]. Однак, більшість мовознавців, які поширюють межі своїх студій на XVIII ст., як правило не зверталися до однієї з найбагатших пам'яток української антропонімії цього періоду – Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р. (далі РВЗН. – *І. Д.*).

Метою цієї статті є окреслення кола тих слов'янських народів, взаємини з якими знайшли відображення в названому українському джерелі середини XVIII ст. Її досягнення передбачає розв'язання ряду завдань, а саме: з'ясувати етимологію твірних основ і частоту вживання відетнонімних і відтопонімних прізвищевих назв слов'янського фонду, а також спробувати встановити етнічне походження їх носіїв. У процесі роботи автор в

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
основному застосовував синхронно-описовий метод і прийоми етимологічного, семантичного та статистичного аналізу. Об'єктом дослідження є прізвищеві назви відетнонімного та відтопонімного походження.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового (далі РВЗН. – *І. Д.*), а також додані до нього списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на території паланок. Крім політичних мотивів, поява цієї групи взаємопов'язаних між собою документів була викликана потребою виконати повноцінну калькуляцію призначеного Війську Запорозькому грошового й матеріального забезпечення та скасувати митний податок за товари, що ввозилися в Запоріжжя й вивозилися звідти. РВЗН складається зі списків 38 окремих куренів і містить 13 085, а разом із поданими паланками відомостями й описами близько 15 000 найменувань запорожців. Вибір саме цієї пам'ятки зумовлений багатством антропонімного матеріалу, точністю фіксації та широтою охопленої території.

Розгляд основних форм назв мешканців російських земель розпочнемо з «прозванія» *Москаль*, яке на сторінках РВЗН зустрічається лише один раз. У Словнику української мови П. Білецького-Носенка лексема *москаль* документується зі значеннями «великороссиянин», «москвич», «солдат» і «русский раскольник» [5, с. 229].

Свідченням активних процесів патронімізації особової назви *Москаль* є наявність у тексті пам'ятки групи похідних утворень з патронімічними формантами **-енко, -ець, -чук і -юв**: *Москаленко* (3 носії), *Москалець* (3 носії), *Москалчук* (1 носій), *Москалюв* (1 носій). Як бачимо, попри присутність чотирьох суфіксальних типів, усі вони представлені поодинокими, а то й одиничними прикладами. У РВЗН двічі зустрічається й відапелятивне іменування *Москалик* (*Москалыкь*), співвідносно за формою з демінутивом, похідним від лексеми *москаль*.

Російська етнічна номенклатура також відобразилась у патронімі *Московченко*, утвореному на основі прізвища *Московець* (пор. у Грінченка: *московець* «москаль» [7, с. 983]. У той же час цей патронім можна пов'язувати і з мотивованою катойконімом особовою назвою *Московка*, адже за припущенням Є. С. Отіна,

«не виключено, що форма *Московка* означала жителя *Москви*» [10, с. 100]. І нарешті, існує мінімальна ймовірність того, що на другому місці в іменуванні *Яцко Московченко* вживається матронім (пор. у Грінченка: *московка*: 1) «великороссиянка»; 2) «жена солдата, солдатка» [7, с. 983]).

Одним із власне українських синонімів до полонізму *москаль* виступає слово *кацан*, яке знайшло відображення в антропонімі *Касапъ* (5 прикладів).

Як слушно вважає Є. С. Отін, носіями прізвиська *Москаль* у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. «були або козаки російської національності (*москва*) у Війську Запорозькому або ж ті з українських козаків, які за обставинами свого життя були пов'язані з російським населенням тодішньої України чи сусідніх з нею районів та областей... В цей період ще не було соціально-історичних умов для виникнення прізвиськ типу *Москаль* і *Московець* на ґрунті омонімічних апелювань із значенням «українець, відданий у солдати»... [10, с. 49]. Процитовані міркування можна поширити й на реалії середини XVIII ст., коли за наказом гетьмана К. Розумовського 1756 р. відбувався перепис запорожців, оскільки в Україні рекрутчина була запроваджена лише після остаточного скасування політичної автономії в 1780-х рр. А конкретним доказом для подібного тлумачення слугує той факт, що запорожець «Іван Москаль народився поблизу м. Орел, що в Росії» [4, с. 25].

Також у РВЗН нами зафіксовано 7 прізвищевих назв, які безпосередньо або через проміжні форми походять від хоронімів та гідронімів з теренів Росії. Найпоширенішим серед них є «прозваніє» *Донець*, котре зустрічається 36 разів. Лексема *донець* у пам'ятках XVIII ст. означала донського козака. Наприклад, змальовуючи картину штурму Азова, С. Величко оповідає, як «Донць... вискочили зъ своїхъ шанцовъ заразъ и пристигли въ помочъ Козакамъ Малоросійскимъ...» [6, с. 384]. Але не виключено, що *донцями* називали й етнічних українців, котрі проживали в слободах на Дону, зокрема в межах Острогозького полку. Як відомо, Острогозький полк займав землі на правому березі Дону між його притоками – річками Дівицею та Богучаром. Крім цього, до складу цієї адміністративно-територіальної одиниці

входила ділянка на лівому березі Дону з містом Калачем. Також за аналогією з *коломійцями* ми не відкидаємо можливості переносу іменування *донці* на чумаків, які займалися доставкою вантажів риби з місць її промислового вилову в пониззі Дону. Дещо рідше знаходимо утворені шляхом трансонімізації «прозванія» *Дгънь* (15 носіїв) і *Донъ* (26 носіїв). Цілком погоджуємося з Є. С. Отінім, що подібний топоантропонім «на початковому етапі (поки не відбулася його деетимологізація) містить інформацію про минулий зв'язок його носія з певним географічним об'єктом...» [10, с. 89]. Скоріш за все саме таку етимологію мала прізвищева назва посполитого Прокопа Дона, котрий переселився до містечка Новий Кодак зі станиці Усухоперської [2, с. 224]. Разом з цим вищезгадані «прозванія» утворювалися і від апелатива *дон* зі значенням «донской козак» [7, с. 463]. З іншого боку, похідні патронімічні форми *Доненко* та *Доненковъ* трапляються винятково рідко (відповідно двічі та один раз). До речі, остання антрополоксема постала, на нашу думку, через орієнтацію на зразки тогочасного імперського діловодства. На особливу увагу заслуговує іменування *Іванъ Сгъбърака*, другий компонент якого утворений за допомогою суфікса **-ака**, крім вказівки на походження з Сибіру, виявляє ще й відтінок певної згрубілості. Хоронім *Сибір* також виділяється у «прозванні» козака Канівського куреня *Семена Сгъбърского*.

Через притаманну для XVIII ст. багатозначність етнонімів наші спроби вирізнити білорусів у РВЗН носять умовний характер. За свідченням історичних джерел назва *Литвин* використовувалася для позначення всіх мешканців Великого князівства Литовського, тобто не лише литовців, а й білорусів, українців і навіть поляків. Звичайно, маємо пам'ятати, що *литвинами* називали й територіально-етнографічну групу українців Гетьманщини: «**Литвини** – 1) Обласна назва укр. населення, яке живе на тер. середнього Подесення (пн. райони Сум. обл. та пн.-сх. райони Черніг. обл.). Виникнення цієї назви пов'язане з тим, що в 14–16 ст. Білорусія та частина України були в складі Литовського великого князівства. Л. розмовляють одним з пн. діалектів укр. мови, який має багато спільних рис з білорус. мовою» [13, с. 12]. Загалом саме завдяки багатозначності цього етноніма особова назва

Литвинъ (*Литвин*, *Литъвинъ*, *Литвінъ*, *Литъвінъ*, *Лытвинъ*) зустрічається в тексті реєстру 144 рази і є найпоширенішою серед усіх іменувань етнонімічної групи. Набагато рідше у пам'ятці фіксуються похідні утворення *Литвинко* (18 носіїв) і *Литвиненко* (3 носії).

Також хоча б побіжно слід зупинитися на антропонімі *Русинъ* (4 носії) та генетично пов'язаному з ним патронімі *Русиненко* (1 носій). Протягом XVI–XVIII ст. у Речі Посполитій самоназва *русин* «вживалася щодо українців та білорусів разом (для протиставлення їх «Москві», «москвитинам») або тільки щодо українців (для відрізнення їх від «литвинів» – русинів із Великого князівства Литовського)» [8, с. 372]. Побутування даного «прозванія» на Запоріжжі в середині XVIII ст. може свідчити про те, що на цей час у Наддніпрянщині автоетнонім *русини* вже був витіснений іншими самоназвами. Тому вважаємо за найбільш оптимальний варіант розглядати записаних до РВЗН *Русинів* як вихідців із західноукраїнських регіонів, у першу чергу з Руського воєводства.

Через те, що особові імена *Литвинів* і *Русинів* записані до РВЗН в українських народнорозмовних формах немає жодної можливості скористатися ними як лінгвістичним контекстом для ідентифікації осіб білоруської національності. Зауважимо, що лише у двох випадках (*Алеґъй Литвинъ* і *Алеґей Литвинъ*) трапляється церковнослов'янська форма з ініціальним **А-**.

На нашу думку, також не варто трактувати іменування козака Мінського куреня Макара Мінського як один з рефлексів білоруської топонімії. Скоріш за все у ньому відобразилася назва не міста Мінська, а сотенного містечка Чернігівського полку Мени (Міни). Ще одним поясненням етимології цього «прозванія» може служити банальна належність його носія до Мінського куреня, оскільки Макар Мінський був записаний не безпосередньо до курінного реєстру, а до складеної 15 квітня 1757 р. відомості про кількість козаків та їх наймитів, які перебували в зимівниках і на промислах на території Бугогардівської паланки [4, с. 285].

За кількістю фіксацій перше місце серед польської етнічної та топонімної номенклатури належить прізвищевій назві *Ляхъ* (*Лях*) (43 носії), що виникла внаслідок онімізації відповідного

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) апелятива. З іншого боку, утворений на її основі патронім *Ляшенко (Ляшенько)* зустрічається надзвичайно рідко – всього тричі. До складу цього антропонімного ряду належить також «прозваніє» *Ляшокъ* (8 носіїв), яке співвідноситься з демінутивно-експресивною загальною назвою.

Беззаперечний інтерес становить територіально-етнографічна особова назва *Мазуръ* (7 носіїв) (пор. у Грінченка: *мазур* «мазур, поляк из Мазурии» [7, с. 933]), котра сприяє наповненню загальнопольського масиву конкретним географічним і внутрішньо-етнічним змістом.

Крім відетнонімних утворень, у пам'ятці виявлено також іменування *Иванъ Шлонскъ*, другий компонент якого утворився шляхом трансонімізації відповідного топоніма. Таким чином, в основі антрополексеми *Шлонскъ* лежить запозичена з польської мови (*Ślqsk*) назва історичної області на південному заході Польщі – Сілезії. Хоч у 1526 р. Сілезія потрапила під владу австрійських Габзбургів, а протягом 1740–1742 рр. була загарбана Пруссією, переважна більшість її корінних мешканців на час складання реєстру продовжувала вважати себе поляками. У зв'язку з цим, а також через спільність топоніма *Шлонск* для української та польської мов ми вважаємо недоцільним виводити антропонім *Шлонскъ* за межі слов'янського культурно-історичного простору.

На жаль, наші спроби відшукати представників польського етносу серед окремих носіїв розглянутих «прозваній» завершилися безуспішно. По-перше, в особових іменах, що супроводжують відповідні прізвищеві назви, не простежуються характерні риси польської фонетики та морфології. По-друге, багатонаціональний склад Речі Посполитої, а також залучення для сприйняття «ляхів» не лише етнічних, а й конфесійних і навіть соціальних маркерів створили серйозні труднощі під час роботи з історичним контекстом. Скажімо, шляхтич Іван Сулистрович, котрий народився в селі Мокрець Новоградського воєводства Великого князівства Литовського, після прибуття на Січ був записаний до реєстру Канівського куреня як *Иванъ Ляхъ* [1, с. 318]. Упорядники V т. Архіву Коша Нової Запорозької Січі в неопублікованих архівних матеріалах виявили подібний випадок, коли «сина шляхтича з м. Перемишль прозвано Ляхом» [4, с. 25].

У передмові до V т. АKNЗС серед переліку іменувань, утворених від назв племен, народностей і етнічних груп, фігурує також «прозваніє» *Чеш* [4, с. 23]. Щоправда, через не зовсім прозору етимологію спроба трактувати його тільки як західнослов'янський етнонім видається занадто категоричною.

Південнослов'янська етнонімія представлена в РВЗН прізвищевими назвами *Булгаринъ* (1 носій), *Македонъ* (2 носії) і *Сербинъ* (*Сербин*) (16 носіїв). Однак, усі власні імена, що записані разом із вищезазначеними прізвищевими назвами, вживаються в питоми українській фонетичній огласовці й тому не можуть слугувати додатковим аргументом на користь належності цих запорожців до відповідних південнослов'янських етнічних спільнот. Таким чином, січовики з «прозваніями» *Булгаринъ*, *Македонъ* і *Сербинъ* були або представниками південнослов'янських народностей у Війську Запорозькому, або ж тими українськими козаками, котрі побували на Балканах чи, що є більш імовірним, у силу обставин свого життя мали якісь стосунки з мешканцями Нової Сербії та Слов'яносербії. Але в обох випадках дані антропоніми є незаперечним свідченням існування міжетнічних контактів.

Очевидно, що прізвищева назва *Македонській* прямо вказувала на місце походження або самого носія, або котрогось із його предків. Ось тільки відносно-присвійний прикметник, від якого вона була утворена, на нашу думку, доцільніше пов'язувати не з хоронімом *Македонія*, а з ойконімом *Македони*. Перша писемна згадка про село Македони (Македониці) зустрічається в люстрації Канівського староства 1631–1633 рр.

Таким чином, об'єктивна ідентифікація представників південнослов'янських народів неможлива без усебічного знайомства з історичним контекстом, у якому виник і функціонував РВЗН.

Зокрема, в Архіві Коша Нової Запорозької Січі неодноразово трапляються згадки про отамана Брюховецького куреня Костянтина Сербина, що опосередковано підтверджують можливість його походження з Балканського півострова. У кількох документах зазначено, що Костянтин Сербин виконував обов'язки перекладача. Знаючи турецьку й татарську мови, він обслуговував делегацію для звільнення полонених, слідчу комісію для розгляду

взаємних претензій між татарами й козаками, а також займався розвідувальною діяльністю у Криму [1, с. 405; 3, с. 63–64]. Як відомо, значна частина корінних мешканців захоплених Османською імперією південнослов'янських земель під тиском несприятливих суспільно-політичних умов була вимушена послуговуватись турецькою мовою, а тому переселенці з цього регіону на Запоріжжі були підходящими кандидатами на посади товмачів.

Таким чином, відсутність іншомовних імен поряд із відетнонімними й відтопонімними прізвищевими назвами робить лінгвістичну аргументацію присутності в особовому складі запорозького козацтва представників російського, білоруського, польського, чеського, болгарського, македонського й сербського народів практично нездійсненним завданням. Як цілком слушно зазначає Р. І. Остащ, «взагалі тогочасний антропонімікон... може служити для істориків тільки допоміжним, а не головним матеріалом при підрахунках чисельності представників інших народностей в Україні чи козацькому війську» [12, с. 581]. Через полісемію ряду етнонімів або недостатність доказової бази нам не вдалося однозначно ідентифікувати етнічну належність кількох записаних до реєстру запорожців також за допомогою історичного контексту. Та незважаючи на досить обмежені можливості пошуку росіян, білорусів, західних і південних слов'ян у РВЗН і приблизний характер одержаних результатів, ця пам'ятка все-таки містить беззаперечні свідчення існування міжетнічних контактів на теренах Вольностей війська Запорозького Низового в середині XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – Т. 1 / [упоряд.: Гісцова Л. З. та ін., наук. ред. Бутич І. Л.]. – 696 с.

2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського, 2003. – Т. 3 / [упоряд.: Гісцова Л. З. та ін., наук. ред. Бутич І. Л.]. – 952 с.

3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2006. – Т. 4 / [упоряд.: Гісцова Л. З. та ін., наук. ред. Бутич І. Л.]. – 888 с.

4. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Л. З. Гісцова (ст. упоряд, тому), І. Л. Бутич (наук. ред.). – 528 с.

5. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / П. Білецький-Носенко. – К. : Наук. думка, 1966. – 424 с.

6. *Величко С.* Летопись событий в юго-западной России в XVII веке / С. Величко. – К., 1855. – Т. 3. – 570 с.

7. *Гринченко Б.Д.* Словарь украинского языка / Б. Д. Гринченко. – Берлін: ДВУ, 1925. – 16, 2178 с.

8. Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – 944 с.

9. *Мицик Ю. А.* Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років / Ю. А. Мицик // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 43–53.

10. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. («Реєстри всього війська Запорозького» 1649 р. і мовно-територіальні контакти / [Непокупний А. П., Отін Є. В., Горська Є. В. та ін.]; відп. ред. А. П. Непокупний. – К. : Наук. думка, 1989. – 152 с.

11. *Непокупний А.П.* Вихідці з латвійських, литовських і пруських земель у лавах запорожців / А. П. Непокупний // Золоті ворота. – 1994. – Вип. 2. – С. 75–84.

12. *Осташ Р. І.* З історії дослідження «Реєстру Війська Запорозького 1649 року» / Р. І. Осташ // Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 574–581.

13. Радянська енциклопедія історії України. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1971. – Т. 3 / [редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.]. – 576 с.

14. *Рульова Н. І.* Прізвища як один з антропонімних класів: Навч. посібник / Н. І. Рульова. – Чернівці: Рута, 2004. – 90 с.

15. *Франко І. Я.* Причинки до української ономастики / І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 36 / [ред. М. Д. Бернштейн, упоряд. та ком. О. О. Білевська, А. В. Горецький]. – С. 391–426.

16. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.

17. Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17 Jahrhunderts nach Personennamen / S. Luber. – Berlin; Wiesbaden, 1983. – 145 s.

References

1. Butych, I. L. (red.) (1998). *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775* [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents.1734–1775]. Kyiv: Derzh. komitet arkhiviv Ukrainy, TsDIA Ukrainy, NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafiї ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Vol. 1. [in Ukrainian].

2. Butych, I. L. (red.) (2003). *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775* [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents]. Kyiv: Derzh. komitet arkhiviv Ukrainy, TsDIA Ukrainy, NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafiї ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Vol. 3 [in Ukrainian].

3. Butych, I. L. (red.) (2006). *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775* [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775]. Kyiv: Derzh. komitet arkhiviv Ukrainy, TsDIA Ukrainy, NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafiї ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Vol. 4 [in Ukrainian].

4. Butych, I. L. (red.) (2008). *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775* [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents.1734–1775]. Kyiv: Derzh. komitet arkhiviv Ukrainy, TsDIA Ukrainy, NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafiї ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Vol. 5: *Reiestr Viiska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku* [Register of the Zaporozhian Army Lower 1756]. [in Ukrainian].

5. Biletskyi-Nosenko, P. (1966). *Slovnnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv. Naukova dumka. [in Ukrainian].

6. Velychko, S. (1855). *Letopys sobytij v yuho-zapadnoi Rossyy v XVII veke* [The chronicle of the events in south-west Russian in XVII century]. Kyiv. Vol. 3. [in Ukrainian].

7. Hrynchenko, B. (1925). *Slovar ukraïnskoho yazyka* [Dictionary of the Ukrainian language]. Berlin: DVU. [in Ukrainian].

8. Smolij, V.A. (red.) (2012). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the Ukrainian history]. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 9. [in Ukrainian].

9. Mytsyk, Yu. A. (2009). *Kanivske ta Cherkaske starostva v opysi maloznanoi liustratsii 1631–1633 rokiv* [Kaniv and Cherkasy starostvas at the little known inspection description 1631–1633 years]. *Kraieznavstvo*, (3–4), 43–53 [in Ukrainian].

10. Nepokupnyi, A.P. (red.) (1989). *Mizhetnichni звязky v ukrainskij*

antroponimii XVII st. («Reiestry vsoho viiska Zaporozkoho» 1649 r. i movnoterytorialni kontakty [Interethnic contacts in Ukrainian anthroponymy XVII cen. («Registers all Zaporozhian Army 1649») and linguistic-territorial contacts]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

11. Nepokupnyi, A.P. (1994). *Vykhidtsi z latviiskykh, lytovskykh i prusskykh zemel u lavakh zaporozhtsiv* [The Letts, Lithuanians and Prussians by birth in the Zaporozhian Cossacks ranks]. *Zoloti vorota*, (2), 75–84. [in Ukrainian].

12. Ostash, R.I. (1995). *Z istorii doslidzhennia «Reiestru Viiska Zaporozkoho 1649 roku»* [From the history of the investigation of the «Register of the Zaporozhian Army 1649»]. In *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku* [Register of the Zaporozhian Army 1649] (pp. 574–581). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

13. Skaba, A. D. (red.) (1971). *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy* [The Soviet encyclopedia of Ukrainian history]. Kyiv: Hol. red. URE. Vol. 3. [in Ukrainian].

14. Rulova, N. I. (2004). *Prizvyshcha yak odyn z antroponimnykh klasiv: Navch. posibnyk* [The family names as one from anthroponymical classes: Text-book]. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].

15. Franko, I.Ya. (1982). *Prychynky do ukraïnskoi onomastyky* [The additions to Ukrainian onomastics]. In *Zibrannia tvoriv: U 50 t.* [Collected works: In 50 v.] (Vol. 36, pp. 391–426). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

16. Khudash, M.L. (1977). *Z istorii ukraïnskoi antroponimii* [From the history of Ukrainian anthroponymy]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

17. Luber, S. (1983). *Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17 Jahrhunderts nach Personennamen*. Berlin; Wiesbaden. [in German].

Стаття надійшла до редакції 05.05.2018

Ivan Dzira,
Candidate of Philology sciences,
Dr. Hist. sciences, professor,
Ukraine, Kyiv

The fromethnonymic and fromtoponymic family names of the 1756 Register of the Zaporozhian Host as a source of the study of the contacts of the Zaporozhian Cossacks and Slavs nationalities in the middle of the XVIII century

The contacts between Zaporozhian Cossacks and Slav nationalities in the middle of the XVIII cen. are analysed in the article on the material of the fromethnonymic and fromtoponymic family names of the 1756 Register of the Zaporozhian Host. Also the author attempted to determine the ethnic origin of

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
the bearers of these family names. But, in spite of the limited possibilities of the search of Russians, Byelorussians, Poles and South Slavs in the register and approximate character of received results, the text analysis shows that monument contains the irrefutable evidence of the existence of the interethnic contacts on the Zaporozhian territory in the middle of the XVIII cen.

Keywords: anthroponym, ethnonym, toponym, family name, register, Slavs.

УДК 001.83:3 (477+367)

Ганна Індиченко,

канд. істор. наук,

завідуюча відділом історії академічної науки ІА НБУВ,

Україна, Київ

РОЛЬ АН УРСР З ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ІХ МІЖНАРОДНОГО З'ЇЗДУ СЛАВІСТІВ

У статті аналізується діяльність АН УРСР з підготовки та проведення ІХ-го Міжнародного з'їзду славістів. Цей масштабний форум науковців відбувся у Києві упродовж 6–14 вересня 1983 р. Президія АН УРСР та українські академічні установи соціогуманітарного профілю доклали чимало зусиль для підготовки та належного проведення з'їзду. На основі аналізу архівних документів, які відклалися в Архіві Президії НАН України, Інституті архівознавства НБУВ та Архіві НБУВ, розкриваються аспекти здійсненої Академією наукової та організаційної роботи з підготовки та проведення з'їзду.

Ключові слова: АН УРСР, ІХ Міжнародний з'їзд славістів, міжнародні наукові зв'язки, архівні джерела.

Міжнародне наукове співробітництво НАН України завжди було одним з пріоритетів її діяльності. Форми і напрями співробітництва з науковими установами зарубіжних країн постійно розширювалися. Зацікавленість науковців зарубіжних країн про-

являлася у відвіданні науково-дослідницьких установ Академії наук УРСР (далі – АН УРСР) іноземними делегаціями, окремими вченими та спеціалістами, участі зарубіжних вчених у наукових з'їздах, конференціях, симпозіумах, які проводилися в Україні, обміні науково-технічною документацією, розширенні обміну друкованими виданнями. Однією з важливих подій міжнародного наукового співробітництва НАН України початку 80-х років ХХ ст. стало проведення ІХ-го Міжнародного з'їзду славистів.

Практика проведення міжнародних славистичних з'їздів розпочалася з 1929 р., коли перший такий захід пройшов у Чехословаччині. У подальшому з'їзди проводилися у Варшаві, Кракові, Москві, Софії, Празі, знову Варшаві, Загребі, Любліні. ІХ Міжнародний з'їзд славистів, який проходив у Києві упродовж 6–14 вересня 1983 р., став визначною подією у науковому та культурному житті України. Про масштабність цього заходу свідчить кількість делегатів, які взяли участь у його роботі – понад 2000 осіб, та географія учасників з'їзду, які представляли Австралію, Нову Зеландію, Австрію, Бельгію, Болгарію, Великобританію, Угорщину, Німецьку Демократичну Республіку, Грецію, Данію, Ізраїль, Італію, Канаду, Нідерланди, Норвегію, Польщу, Румунію, СРСР, США, Фінляндію, Францію, Федеральну Республіку Німеччину, Чехословаччину, Швейцарію, Швецію, Югославію, Японію. На засіданнях п'яти секцій з'їзду (мовознавство, літературознавство, літературно-лінгвістичні проблеми, фольклористика, історія) розглядалося широке коло проблем: слов'янський етногенез у світлі даних археології, історії, лінгвістики та етнографії; культура Київської Русі та її зв'язки з культурою Сходу і Заходу; вивчення слов'янських мов, літератур, історії, етнографії від давнини до сучасності; розвиток сучасних літературних мов, фольклору в їхніх взаємозв'язках тощо.

В Архівному фонді (далі – АФ) НАН України представлений сегмент документів, який розкриває роботу АН УРСР та українських науковців з підготовки проведення з'їзду. Постанови найвищого керівного органу Академії, які торкалися питання підготовки та проведення з'їзду, а також участі у цьому процесі академічних установ, відклалися в Архіві Президії НАН України. Частково АФ НАН України з цього питання досліджували

науковці Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Так, А. І. Шаповал та Ю. В. Булгаков подали загальний огляд документів особового архівного фонду академіка НАН України П. Т. Тронька, що зберігається в ІА НБУВ [1]. Петро Тимофійович Тронько був видатним ученим, талановитим організатором науки та державним діячем. Він виконував обов'язки голови Міжнародного комітету славистів і був обраний головою радянського оргкомітету з підготовки ІХ-го Міжнародного з'їзду славистів. В особовому фонді вченого (ф. № 429) відклалися документи, які висвітлюють підготовку до проведення з'їзду та його перебіг. Джерелознавчий аналіз особового фонду П. Т. Тронька у контексті проведення з'їзду здійснено у науковій розвідці С. В. Старовойт, а в межах дослідження головних тенденцій розвитку і здобутків НАН України науковці відділу історії академічної науки Інституту архівознавства НБУВ підготували серію видань у чотирьох книгах, до книги 2, частини 2 наукового видання «Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки» включено звітні документи АН, в яких відображено наукову роботу академічних установ з підготовки з'їзду, а також написано науковий коментар з цього важливого заходу [2]. Аспекти підготовки до з'їзду співробітників Інституту історії України АН УРСР розглянув у контексті загального огляду славистичних досліджень у цій установі С. В. Віднянський [3].

У даній науковій розвідці на основі переважно архівних джерел проаналізована робота української Академії наук у межах підготовки та проведення з'їзду, адже проведенню цього форуму науковців передувала кропітка підготовка установ Академії наук УРСР та її керівного органу – Президії АН УРСР.

2 липня 1981 р. РМ УРСР прийняла постанову № 357 «Про підготовку до проведення у 1983 році в м. Києві ІХ Міжнародного з'їзду славистів», якою на міністерства та відомства УРСР, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, АН УРСР покладалася підготовча робота з організації та проведення з'їзду [4]. Зокрема, зазначеною постановою для підготовки до проведення з'їзду була створена Республіканська комісія до складу якої увійшли і українські вчені – академіки І. І. Лукінов

(заступник голови), П. Т. Тронько, чл.-кор. В. М. Русанівський. На комісію, АН УРСР, а також відповідні міністерства та відомства покладалася низка важливих завдань з підготовки та проведення з'їзду. Безпосередньо Академії для здійснення заходів, пов'язаних з підготовкою і проведенням з'їзду, було виділено 45 тис. крб. Також відповідно до додатку № 2 цієї постанови був затверджений перелік науково-дослідних закладів для відвідування учасниками з'їзду, серед яких: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського, Інститут історії, Інститут археології.

В Архіві Президії НАН України відклася постановою Президії АН УРСР від 15 липня 1981 р. № 390, якою прийнято низку рішень, спрямованих на вирішення нагальних завдань з підготовки з'їзду [5]. Зокрема, для проведення оперативної роботи були створені робочі комісії: з підготовки програми з'їзду (голова – акад. І. К. Білодід), з прийому учасників з'їзду (голова – чл.-кор. В. М. Русанівський), з організаційно-господарчого забезпечення учасників з'їзду (голова – В. П. Цемко), зі здійснення культурної програми (акад. П. Т. Тронько). План заходів АН УРСР з підготовки та проведення з'їзду передбачав низку важливих кроків науково-організаційного та господарського спрямування.

Серед важливих заходів – розроблення плану виїзних засідань Міжнародного комітету славістів (далі – МКС) у Каневі та Чернігові і створення сценарію короткометражного кінофільму про наукові досягнення українських славістів для подання у Держкіно УРСР. Його підготовка мала важливе значення в царині популяризації здобутків українських славістів. Ця відповідальна місія покладалася на членів-кореспондентів Ю. Ю. Кондуфора та Г. Д. Вервеса. Крім того, планом заходів передбачалося вирішення й інших питань, без яких неможливо було провести захід на високому рівні – оформлення приміщень, у яких мала проходити робота з'їзду, забезпечення виготовлення папок з емблемою з'їзду, значків, нагрудних знаків, розроблення плану розміщення учасників з'їзду, забезпечення проведення прес-конференцій для вітчизняних та іноземних журналістів. Ці питання Академія вирішувала спільно з профільними

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
міністерствами та відомствами, Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка.

Також було затверджено список наукових та інших праць, що мали бути підготовлені до IX-го Міжнародного з'їзду славістів у кількості 22 позицій, загальним обсягом 625 авт. арк. Значну наукову роботу з підготовки видань мали здійснити установи Секції суспільних наук АН УРСР. Так, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні працював над підготовкою 11 видань, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка – 5; Інститут археології готував до видання Іпатіївський літопис. Організаційний комітет з'їзду здійснював підготовку до публікації «Доповідей українських учених до IX Міжнародного з'їзду славістів» обсягом 70 авт. арк., проекту та програми з'їзду, матеріалів дискусії тощо.

Про значну роботу, яку проводили українські науково-дослідні установи з підготовки з'їзду, свідчать статті та повідомлення у газетах, у яких висвітлювалася робота цього наукового заходу. У фонді № 429 «Тронько Петро Тимофійович» відклялися газети, в яких відображено перебіг роботи з'їзду. На основі їхнього вивчення робимо висновки, що вчені Секції суспільних наук у межах підготовки до з'їзду провели значну наукову роботу в галузі мовознавства, літературознавства, фольклористики, історії й археології. Українські мовознавці спрямовували свої зусилля на видання фундаментальних праць. До IX-го Міжнародного з'їзду славістів опубліковано писемну пам'ятку Київської Русі – Київські глаголичні листки. Серед мовознавчих праць, підготовлених колективом Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, – «Словник української мови» в одинадцяти томах, перший том 7-томного «Етимологічного словника української мови», перший том 3-томного «Атласу української мови». Непересічною подією у науковому житті України того часу стало завершення випуску 5-ти томів вибраних праць академіка Л. А. Булаховського. Також вийшли друком «Словник гідронімів України», «Словник українських рим», «Частотний словник сучасної української художньої прози» (у двох томах) та інші. Одним із напрямів роботи Інституту був розшук, вивчення і видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. За цим спрямуванням українські мовознавці підготували до друку та опублікували збірник актових документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII століття» та «Граматику

словенську М. Смотрицького». Вийшли й інші фундаментальні видання, підготовлені під керівництвом провідних українських мовознавців, – І. К. Білодіда, В. В. Німчука, М. М. Пещак [6, арк. 1]. Видавництво «Наукова думка» випустило збірник доповідей до ІХ-го Міжнародного з'їзду славистів «Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів», «Слов'янські літератури», «Слов'янське мовознавство» [6, арк. 6].

У межах підготовки до з'їзду українські історики, як зазначає С. В. Віднянський, підготували збірник наукових статей «Україна во взаимосвязях славянских народов», а також колективну монографію «Сотрудничество общественных организаций стран социализма». Можна стверджувати, що з'їзд дав поштовх до подальшого розвитку співпраці українських вчених з науковцями інших країн, сприяв підготовці фундаментальних наукових праць, дисертаційних робіт тощо. Так, у 1983 р. були захищені кандидатські дисертації В. М. Даниленка «Економічне й науково-технічне співробітництво Югославії з країнами-членами РЕВ (1964–1980)» й О. В. Шевченко «Радянсько-болгарське співробітництво в галузі підготовки кадрів спеціалістів (70-ті рр.)» [3, с. 71].

Необхідно зазначити, що підготовка до з'їзду постійно перебувала в полі зору Президії АН УРСР. На її засіданні 11 травня 1983 р. була заслухана та обговорена інформація акад. П. Т. Тронька з підготовки та проведення з'їзду. У своїй постанові Президія відзначила, що АН УРСР здійснює значну роботу з підготовки з'їзду, проте з метою оперативного вирішення наукових, науково-організаційних та господарсько-побутових питань при організаційному комітеті з'їзду, який очолював акад. П. Т. Тронько, було створено оперативну групу на чолі з д. філол. н. М. Г. Жулинським. Директорів інститутів АН УРСР (акад. В. М. Русанівський, чл.-кор. І. О. Дзевєрін, чл.-кор. Ю. Ю. Кондуфор, д. філол. н. С. Д. Зубков) зобов'язали забезпечити належний науковий рівень роботи секцій з'їзду. Відповідальність за реалізацію програми з'їзду покладалася на Український комітет славистів (акад. В. М. Русанівський). За науково-інформаційне забезпечення з'їзду, організацію Міжнародної виставки славистичної літератури, а також підготовку звіту про

роботу з'їзду відповідав чл.-кор. Г. Д. Вервес. На організаційний комітет з'їзду покладалися завдання з підготовки і подання до Президії АН УРСР детального зведеного плану його проведення. Інші рішення Президії АН УРСР спрямовувалися на вирішення питань, пов'язаних з науковим, культурним та побутовим обслуговуванням делегатів з'їзду, забезпеченням належного наукового рівня роботи секцій з'їзду тощо [7].

Окреме завдання з підготовки з'їзду мала Центральна наукова бібліотека (далі – ЦНБ) АН УРСР, яку зобов'язували у приміщенні Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка до 25 серпня 1983 р. організувати Міжнародну виставку славистичної літератури, що вийшла друком у 1978–1983 рр., та забезпечити демонстрацію учасникам з'їзду стародруків з фондів Бібліотеки. Виставка славистичної літератури, що включала близько 4000 назв монографій, словників, багатотомних колективних праць, періодичних видань, була підготовлена Бібліотекою і розгорнута в університеті, де безпосередньо відбувалися засідання секцій. За рішенням МКС національні комітети славистів до 1 липня 1983 р. були зобов'язані надати свої експонати для виставки. Як зазначається в Інформації з підготовки з'їзду «...книги, що експонуються на виставці, за рішенням МКС надійдуть у дар організаторам виставки – Центральній науковій бібліотеці АН УРСР» [8, арк. 7].

Поповнення фондів Бібліотеки новими виданнями слов'язознавчого спрямування мало велике значення для подальшого розвитку української славистики, адже українські вчені дістали можливість вивчати широке коло праць своїх колег, опублікованих упродовж 1978–1983 рр. у різних країнах світу. Детальну інформацію про роботу виставки висвітлено у виданні «IX Международный съезд славистов: научно-информационные материалы», (Москва : Наука, 1985. – 247 с.). Загалом 23 країни із 26 країн-учасниць з'їзду надіслали на виставку свої видання. Література демонструвалася на відкритих стендах, які були розташовані за алфавітом найменувань країн-учасниць. Серед представленої літератури – монографії, збірники наукових статей, словники, граматики, лінгвістичні атласи слов'янських народів. Організації виставки передувала велика підготовча робота, яку

провела АН УРСР. Зокрема, була створена спеціальна комісія з провідних українських вчених на чолі з чл.-кор. АН УРСР Г. Д. Вервесом, яка розробила план експозиції, схему розміщення літератури, розглянула і затвердила ескіз виставки. Безпосередньо на ЦНБ поклали обов'язки з прийому, обліку, оформлення видань, що надходили на виставку; з цією метою було створено спеціальну робочу групу. Всього зафіксовано 4850 відвідувань виставки, а у книзі відгуків лишили позитивні відзиви учені з 16 країн, які відмітили високий рівень організації виставки та фаховий рівень роботи колективу ЦНБ. Так, Д. Ворт (США) зазначав: «Книжкова виставка, на мою думку, найбільш велика і різноманітна, яка досі була на з'їздах славістів. Одне з найчудовіших досягнень виставки – це бібліографічні посібники, особливо – змістовні бібліографічні покажчики, підготовлені Центральною науковою бібліотекою АН УРСР» [9, арк. 110].

Варто зазначити, що один із напрямів інформаційно-бібліографічної роботи ЦНБ АН УРСР був пов'язаний із підготовкою науково-допоміжних покажчиків. Звіт про роботу ЦНБ за 1983 р., що відклався в архіві НБУВ, розкриває деталі підготовки до з'їзду, що здійснювалася Бібліотекою [10, арк. 29]. До IX-го Міжнародного з'їзду славістів було достроково видано фундаментальний ретроспективний покажчик «Слов'янська філологія на Україні. 1977–1981 рр.» (Л. В. Беляєва, Ю. Л. Гунченко, Н. М. Деркач, О. М. Устіннікова; від. ред. чл.-кор. АН УРСР Г. Д. Вервес). Ця робота стала продовженням попередніх видань, що виходили друком у 1963 р., 1968 р., 1978 р. Зазначене видання складалося із двох частин: «Мовознавство і фольклористика» та «Літературознавство». Обидві частини видання були забезпечені необхідним науково-довідковим апаратом [10, арк. 29]. Бібліотекою також було підготовлено виставку рідкісних видань із своїх зібрань, на якій було представлено 22 праці. Виставка мала на меті відобразити розвиток слов'янського кириличного книгодрукування на ранньому етапі. Ще одна виставка, яка користувалася підвищеною зацікавленістю відвідувачів, – виставка рукописів, на якій демонструвалися широковідомі пам'ятки слов'янської писемності, твори українських, російських письменників і

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
листування славістів різних країн з українськими вченими [9,
арк. 111 зв. –113 зв.].

Перебіг самого з'їзду детально висвітлено у науковій розвідці С. В. Старовойт [2], тому у нашому дослідженні ми лише зазначимо, що загалом від СРСР було представлено 124 доповіді і 12 письмових повідомлень. Потужну групу науковців-славістів представила на з'їзді Україна – 34 доповіді та 6 письмових повідомлень [8, арк. 152]. Так, серед українських літературознавців з доповідями виступили: О. В. Мишанич, Ю. Л. Булаховська, В. О. Захаржевська, Н. Є. Крутікова, І. О. Дзевєрін, Г. Д. Вервес, Д. С. Наливайко, В. І. Крєкотєнь, В. П. Ведіна, М. Г. Жулинський, Л. М. Новиченко [11, арк. 557].

Для учасників з'їзду була підготовлена програма екскурсійних та культурних заходів. Організацією екскурсій та здійсненням культурних заходів займалася створена в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського і підпорядкована організаційному комітету спеціальна комісія. У плануванні й організації екскурсій та культурних заходів враховувалися наукові та культурні інтереси учасників з'їзду. Найбільше зацікавлення викликали екскурсії по Києву (відвідало 760 учасників) та Музею народної архітектури та побуту УРСР (відвідало 1200 учасників) [9, арк. 114–114 зв.].

Для того, щоб з'їзд пройшов на найвищому науковому та теоретичному рівні, чимало зусиль доклали відомі українські вчені: академіки Б. Є. Патон, П. Т. Тронько, О. Т. Гончар, чл.-кор. АН УРСР ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка М. У. Білий, д. іст. н. П. С. Сохань та багато інших. Українські вчені були активними учасниками з'їзду, зокрема пленарних та секційних засідань, підсекцій, засідань МКС у Києві, Чернігові та Канєві, різноманітних зустрічей. Так, на відкритті з'їзду виступали в. о. президента МКС акад. П. Т. Тронько, а також президент АН УРСР акад. Б. Є. Патон. Українські письменники зустрічалися з делегатами з'їзду, де обговорювали питання взаємодії і взаємозв'язку слов'янських літератур. У заході взяли участь члени МКС і оргкомітету з'їзду, письменники, академіки М. П. Бажан та О. Т. Гончар [6, арк. 12]. Виїзне засідання МКС у Канєві відкривав вступним словом акад. О. Т. Гончар. Він

вказав: «Не раз на цій Тарасовій горі сходились учасники різних поважних форумів, посланці багатьох народів. Сьогодні тут ви, славісти світу. Спасибі вам за честь, яку ви нашому народові виявили, прийшовши вклонитися безсмертному генієві України» [6, арк. 22]. Також провідні українські славісти готували статті та повідомлення про перебіг з'їзду в пресі, брали участь у прес-конференціях, телесюжетах, присвячених цій події. Так, у своєму заключному слові в. о. президента МКС академік П. Т. Тронько відзначив зусилля окремих учених, а також висловив подяку «... усім науковим співробітникам Секції суспільних наук АН СРСР та АН УРСР за їхню велику працю, яку вони вклали для вирішення великих і маленьких організаційних і наукових питань, пов'язаних із підготовкою та проведенням нашого з'їзду» [9, арк. 37 зв.].

IX Міжнародний з'їзд славістів став визначною науковою подією в житті України. Він сприяв обміну думками у фаховому середовищі, дав змогу окреслити актуальну гуманітарну проблематику і досягнення в славістиці, викликав дискусії та обговорення міждисциплінарних питань славістики в інтернаціональній площині. Архівні документи свідчать, що українські славісти на високому фаховому рівні представили свій науковий доробок міжнародній науковій спільноті учених. Також значними є заслуги провідних українських учених та академічних установ у організації та проведенні з'їзду на високому рівні.

Список використаних джерел

1. Шаповал А. І., Булгаков Ю. В. Документальна спадщина академіка НАН України П. Т. Тронька // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2015. – Вип. 19. – С. 56–68.

2. Старовойт С. В. Міжнародний з'їзд славістів у Києві: історико-джерелознавчий аспект // Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур. Матеріали Міжнародної наукової конференції до Дня слов'янської писемності і культури. – Київ, 2016. – С. 343–347; Національна академія наук України – 100 : головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Книга 2. Частина 2 : 1971–1991 / редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]; упоряд.: О. С. Онищенко (наук. кер. проекту), Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. – Київ, 2018. – 1136 с., с. 1050–1051.

3. Віднянський С. Славістичні дослідження в Інституті історії Укра-

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 52(10)
їни НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку / С. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 60–84.

4. Постанова від 2 липня 1981 р. № 357 «Про підготовку до проведення у 1983 році в м. Києві ІХ міжнародного з'їзду славістів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/357-81>.

5. Поточний архів Президії НАН України, пост. Президії АН УРСР від 15 липня 1981 р. № 390.

6. Інститут архівознавства (далі – ІА) НБУВ, ф. 429, оп. 6, спр. 91, 29 арк.

7. Поточний архів Президії НАН України, пост. Президії АН УРСР від 16 листопада 1983 № 534.

8. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 3, спр. 31, 210 арк.

9. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 3, спр. 36, 187 арк.

10. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1959, 204 арк.

11. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75 / Відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. – Київ : Наукова думка, 2003. – 589 с.

References

1. Shapoval A., Bulhakov Yu. (2015) *Dokumentalna spadshchyna akademika NAN Ukrainy P.T. Tronka* [The documentary heritage of the NAS of Ukraine academician P. T. Tronko]. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy*, 19, 56–68 [in Ukrainian].

2. Starovoit S. (2016) *Miznarodnyi z'ezd slavistiv u Kyievi: istoryko-dzhereloznavchnyi aspekt* [International Congress of Slavists in Kyiv: historical and source-related aspect]. *Hlobalizatsiia / evropeizatsiia i rozvytok natsionalnykh slovianskykh kultur*. *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do Dnia slovianskoï pysemnosti i kultury*. 343–347 [in Ukrainian]. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy – 100 : holovni tendentsii rozvytku i zdobutky: dokumenty i materialy*. Knyha 2. Chastyna 2 : 1971–1991 (2018) / redkol.: O. S. Onyshchenko (hol. red.) [ta in.]; uporiad.: O. S. Onyshchenko (nauk. ker. proektu), L. M. Yaremenko, H. V. Indychenko [ta in.]. [National Academy of Sciences of Ukraine – 100: main trends of development and achievements: documents and materials. Book 2. Part 2: 1971–1991]. Kyiv. – 1136 p., p. 1050–1051 [in Ukrainian].

3. Vidnianskyi S. (2015) *Slavistychni doslidzhennia v Instytuti istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Osnovni etapy, napriamy i tendentsii rozvytku. Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* [The main stages, priority approaches and development tendencies of the Slavonic studies in the Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine] 24, 60–84 [in Ukrainian].

4. Postanova vid 2 lypnia 1981 r. № 357 «Pro pidhotovku do provedennia u 1983 rotsi v m. Kyievi IX mizhnarodnoho zizdu slavistiv» [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/357-81>.

5. Potochnyi arkhiv Prezydii NAN Ukrainy, post. Prezydii AN UkrSSR vid 15 lypnia 1981 r. № 390.

6. Instytut arkhivoznavstva (dali – IA) NBUV, f. 429, op. 6, spr. 91, 29 ark.

7. Potochnyi arkhiv Prezydii NAN Ukrainy, post. Prezydii AN UkrSSR vid 16 lystopada 1983 r. № 534.

8. IA NBUV, f. 429, op. 3, spr. 31, 210 ark.

9. IA NBUV, f. 429, op. 3, spr. 36, 187 ark.

10. Arkhiv NBUV, op. 1, spr. 1959, 204 ark.

11. *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, 1926–2001: Storinky istorii, 75* (2003) [T. H. Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine, 1926–2001: the pages of history] / Vidp. red. ta uporiad. O. V. Myshanych. Kyiv. – 589 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.11.2018.

Hanna Indichenko,
Candidate of History

Head of the Department of History of Academic Science IA NBUV Ukraine, Kyiv

The article analyzes the activity of the AS of the UkrSSR on the preparation and holding of the IX International Congress of Slavists. This large-scale forum of scholars took place in Kyiv during September 6–14, 1983. The Presidium of the AS of the UkrSSR and the Ukrainian academic institutions of the socio-humanitarian profile made a lot of efforts to prepare and properly conduct the congress. On the basis of archival documents, which were deposited in the Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine and the Archive of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, reveals aspects of the scientific and organizational work carried out by the Academy on the preparation and conduct of the congress, the aspects of the work carried out by the Academy on the preparation and conduction of the congress are revealed.

Keywords: AS of UkrSSR, IX International Congress of Slavists, international scientific relations, archival sources.

Дмитро Каран,

науковий співробітник,

Інститут культурології Національної академії мистецтв України,
Україна, Київ

СТАН І РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКИХ, БІЛОРУСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ В XVI–XVII ст. У НАУКОВИХ СТУДІЯХ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА

У статті аналізується науковий доробок К. В. Харламповича присвячений вивченню питань шкільництва і освіти в XVI та на початку XVII століть в українських і білоруських землях в складі Речі Посполитої. У статті приділяється увага розвитку братських шкіл, окреслюється коло проблем, якими цікавився історик в межах згадуваних шкіл.

Розкривається науковий інтерес до праць К. В. Харламповича з боку відомих науковців-сучасників: І. Франка, Яна Марека Антонія Гіжицького, А. Azuckleza, С. Голубєва, Ю. Сицінського, І. Любарського, С. Рункевича, Н. Попова, Ф. Тітова, П. Жуковича, П. Ніколаєвського.

Автор демонструє знання матеріалу та об'єктивний погляд на роль К. В. Харламповича в дослідженні шкільної освіти.

Ключові слова: К. В. Харлампович, православні школи, освіта, православні братства, праці К. В. Харламповича, оцінка праць К. В. Харламповича.

Малодослідженим питанням творчої спадщини академіка УАН К. Харламповича є оцінка тогочасною науковою громадськістю наукових студій присвячених дослідженню стану освіти в українсько-білоруських землях доби їх входження до складу Речі Посполитої. Історіографія даного питання обмежується декількома працями, в яких фрагментарно розкрито питання поставленої проблеми. Це стосується досліджень В. Біднова [3], Л. Депенчук [7], О. Юркової [39], О. Морозова [20], О. Дзюби [8], П. Доброва, А. Гедьо, Л. Медовкіної [9].

Для вивчення проблематики ставлення науковців кінця XIX початку XX ст. до творчого доробку К. Харламповича

автор проаналізував чисельні відгуки, що з'явилися того часу в періодиці Російської та Австро-Угорської імперій.

У 1899 році К. Харлампович захистив дисертаційну роботу на звання магістра богослів'я. Дисертація, що мала назву «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви» [32]. Змістовне дослідження К. Харламповича з'явилося не на порожньому місці, адже питанням розвитку шкільництва на українських та білоруських землях у складі Речі Посполитої в більшій чи меншій мірі займалися й інші історики – його попередники та сучасники. Серед них треба назвати Іларіона Чистовича [38], Михайла Кояловича [14], Платон Жукович [10], Володимира Завитневича [13], Дмитра Антоновича [1], Миколу Костомарова [15], Пантелеймона Куліша [16], Афанасія Ярушевича [40], Михайла Грушевського [6], Олексія Білецького [2] та інших, котрі в своїх наукових працях освітлювали різноманітні аспекти суспільного життя давньої України, звертаючи особливу увагу на діяльність церковних братств, з якими насамперед була пов'язана справа освіти. Окремо треба відзначити праці попередників К. Харламповича, а саме – І. А. Чистовича [11], І. Є. Флерова [30], М. І. Кояловича [13], С. Т. Голубева [4] та ін., присвячені братствам і їх освітній діяльності. Сучасний білоруський історик А. Мірановіч, пишучи про вивчення (та про дослідників) цієї проблеми, також поділяє висловлений погляд – «шкільництво на руських (тобто, українсько-білоруських – автор) землях розглядається головним чином в контексті діяльності церковних братств» [19].

Монографії К. Харламповича передувало кілька його ґрунтовних публікацій, котрі побачили світ в солідних наукових журналах. У 1895 році в «Литовских епархиальных ведомостях» була опублікована розвідка «Библиографическая заметка о первопечатной словянской граматике, изданной в Вильне в 1586 году» [31]. Через два роки з'являються розвідки про історію та педагогічно-видавничу діяльність Віленської і Острозької православних шкіл.

У 1897 році у травневому і червневому випусках найавторитетнішого наукового часопису підросійської України – журналі

«Киевская старина» було надруковано дослідження «Острожская православная школа (Историко-критический очерк)» [37].

Відгуки на цю працю написали доктор церковної історії, обер-секретар Святішого Синоду Степан Григорович Рункевич у «Церковных ведомостях» [23], польський дослідник освіти та релігії на Волині Ян Марек Антоній Гіжицький (псевдоніми Wołyniak, Марек Гоздава) у «Kwartalnik historyczny» [42], доктор філософії, видатний український учений, письменник, громадський і політичний діяч Іван Якович Франко у «Записках наукового Товариства ім. Шевченка» [29]. С. Г. Рункевич позитивно оцінив розвідку К. В. Харламповича «Острожская православная школа (Историко-критический очерк)» зазначивши, що автору вдалося шляхом критичного розгляду спірних питань, встановити дату відкриття Острозької школи князем К. К. Острозьким: «Не раніше 1577 року» [23, с. 73]. Крім того С. Г. Рункевич звертає увагу на інший висновок автора: «п. Харлампович приходив до висновку, що Острозька школа мала характер середнього навчального закладу і ніколи не була вищим – академією» [23, с. 74]. С. Г. Рункевич зауважив, розвідка К. В. Харламповича базується на неопублікованих архівних матеріалах: «Із уніатського архіву п. Харлампович здобув матеріали до історії викладання в Острозькій школі (про вчителів інших віросповідань) і до характеристики засновника школи К. К. Острозького» [23, с. 74]. Ян Марек Антоній Гіжицький підтримав тези автора про рік заснування Острозької школи та про середній рівень навчального закладу. Ян Марек зауважив, що автор не вказав чи викладалась в школі польська мова нарівні з грецькою, латинською, старослов'янською: «Чи була польська мова серед предметів шкільної науки? На те питання ми не знаходимо відповіді» [42, с. 369]. Ян Марек підкреслює, що автор використав значний історичний матеріал для написання своєї розвідки та зробив критичний аналіз: «Потрібно визнати, що автор, озброєний критичним поглядом маючи багатий історичний матеріал, ретельно досліджує та переконує» [42, с. 370]. Рецензент підкреслює, що К. В. Харлампович не привніс нічого нового про викладачів Острозької школи: «п. Харлампович не подає нових відомостей про острозьких вчених, але він ретельно збирає всі старі про них деталі» [42, с. 370]. Ян Марек визнає, що робота

має багато позитивних сторін. Зокрема він акцентує увагу на тому, що автор завжди обережно ставився до своїх висновків, підтверджуючи їх історичними свідченнями та добре справився з розкриттям поставленої проблематики: «Ця робота має багато позитивних сторін; автор завжди висловлює свої висновки дуже виважено; він підтримує всі свої претензії з історичними доказами; одним словом, він добре виконав своє завдання» [42, с. 370]. Іван Якович Франко вбачав головним у праці К. В. Харламповича – це звід і критична перевірка думок висловлених досі в літературі про Острозьку школу, підкресливши, що автор не дає нових не введених до науково обігу матеріалів. І. Я. Франко звертає увагу на те, що за браком архівних документів, автору розвідки часто доводилося конструювати свідчення своїх тверджень за допомогою відповідної інтерпретації коротких згадок або натяків у сучасних і попередніх дослідників: «вдоложитися навіть посередніми доказами *per negationem* противних думок» [29, с. 30]. І. Я. Франко заявив, що не погоджується із твердженням К.В. Харламповича про те, що Острозька школа не була академією. Рецензент впевнений, що для виявлення того чим була Острозька школа та, що дала руському суспільству, може допомогти лише публікація невідомих документів: «Треба бажати, щоби публікація Сангушківського архіву як найшвидше дійшла до того часу» [29, с. 31]. І. Я. Франко вважає найціннішим четвертий розділ праці К. В. Харламповича, де автор критично порівнює звістки про вчителів та учнів Острозької школи. Не оминув рецензент і виявлених помилок, зокрема він вказав, що К. В. Харлампович ідентифікує професора берлінського університету, поляка А. Брікнера з небіжчиком Брікнером, російським істориком, німцем [29, с. 31].

Другий навчальний центр який звернув на себе увагу дослідника було Вільно – столиця Великого Князівства Литовського, де в Троїцькому монастирі, 1584 року було засновано православне братство зі школою та типографією при ньому.

У тому ж 1897 році в Литовських єпархіальних відомостях в 16, 17, 19, 20, 21, 22 номерах та окремою книгою друкується розвідка «К истории Западно-Русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» [36].

На згадану розвідку К.В. Харламповича з'явилися відгуки С. Г. Рункевича у «Церковных ведомостях» [25], випускника Харківського університету, історика І. В. Любарського в «Историческом вестнике» [18], історика, археолога і культурно-громадського діяча протоієрея Ю. Й. Сіцінського у «Записках наукового товариства ім. Шевченка» [26]. С. Г. Рункевич, як знавець архіву Святішого Синоду, жалкує, що К. Харлампович зупинився лише на історії заснування та перших роках діяльності Віленської братської школи. Рецензент зауважив, що в синодальних архівах знаходиться значна кількість документів по історії цього навчального закладу починаючи з кінця XVII до кінця XVIII століття. У той же час С. Г. Рункевич позитивно оцінив залучені К. В. Харламповичем нові архівні документи: «п. Харлампович [...] мав у своєму розпорядженні архівні матеріали, які тільки ще готуються до друку (акти Львівського братства), черпав матеріал з рукописних скарбів Публічної бібліотеки, Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору і архівів західно-російських уніатських митрополитів, що зберігаються в архіві Святішого Синоду» [25, с. 74]. С. Г. Рункевич виокремлює цілу низку нових документів, залучених К. В. Харламповичем до наукового обігу: «Документами уніатського архіву п. Харлампович користується для встановлення точної дати заснування у Вільні уніатської семінарії і заснування Віленського Троїцького православного братства», «для характеристики багатьох діячів православ'я і латинства того часу: Стефана Зизанія, Карповича, Мелетія Смотрицького, Антонія Грековича», «про розорення віленськими латиняни православної друкарні, про напад єзуїтів на православну школу», «про неповернення Мелетием Смотрицьким книг в братську школу після того, як він залишив школу» [25, с. 74–75]. С. Г. Рункевич звертає увагу на те, що К. В. Харлампович зумів віднайти власний науковий підхід до розв'язанні поставлених завдань: «Кращою рекомендацією йому може служити те, що в рішенні питань про шкільну освіту в південно-західній Русі в кінці XVI і на початку XVII століття він зумів не загубитися серед цих імен (проф.: Брикнер, Голубев, Левицький, Петров)» [25, с. 75]. І. В. Любарський виокремив хронологічні рамки праці, які К.В. Харлампович запланував дослідити: від часу заснування віленської братської

школи до початку правління польського короля Владислава IV [18, с. 331]. І. В. Любарський визнає незаперечним науковим здобутком розвідки, наявність великої кількості архівних документів, використаних К. В. Харламповичем: «Не можна не поставитися з повагою до праці молодого вченого, який для освітлення цікавою епохи з історії західно-російської освіти повинен був ретельно черпати матеріал з різних архівів і бібліотек, судячи з посилань на ті численні історичні дані, на підставі яких складена його книга» [18, с. 334]. Рецензент вказує на не дотримання автором хронологічних рамок, запропонованих самим К. В. Харламповичем: «Автор вирішив простежити долю віленської братської школи в перші півстоліття її існування, як значиться в заголовку книги, але розповів історію її протягом більше 2-х століть (1585–1793)» [18, с. 334]. У своїй рецензії Ю. Й. Сіцінський звернув увагу на використаний К. В. Харламповичем важливий документ для історії Віленської братської школи, книгу патріарха Мелетія Пегаса «Διάλογος Ὀρθοδόξος», – надруковану у Вільно в 1596 році [26, с. 19]. Рецензент вказує, що ця книга не відома бібліографам і єдиний відомий її екземпляр зберігається в Британському музеї. Ю. Й. Сіцінський зазначає, що вказівку на цю книгу К. В. Харлампович знайшов у виданні Еміля Лєгранна «Bibliographie Hellenique». Ю. Й. Сіцінський зауважив на той факт, що у присвяті до «Διάλογος Ὀρθοδόξος» написано: «Видавці цієї книги називають себе студентами Віленської братської академії (назва братської школи академією в інших документах того часу не зустрічається) і що ректором цієї Віленської школи був Кирил Лукаріс, потім патріарх Александрійський і Константинопольський» [26, с. 19]. Рецензент підкреслив, що розвідка К. В. Харламповича крім основного тексту, має в додатках декілька шкільних промов і проповідей, вибраних із збірника Києво-Софійської бібліотеки.

Як ми вже згадували, в 1899 році К. В. Харлампович захистив дисертаційну роботу на звання магістра богослів'я «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви».

За магістерську дисертацію К. В. Харлампович був нагороджений двома преміями – Уварівською від Академії Наук, на

підставі рецензії професора П. М. Жуковича у Звіті про XLII присудження нагороди графа Уварова [12], і Карпівською від «Общества истории древностей Российских при Московском Университете», на підставі рецензії професора С. Т. Голубева [5].

У періодичних виданнях з'явилась велика кількість відгуків на фундаментальну працю вченого. Рецензії офіційних опонентів П. Н. Жуковича [11] і протоієрея П. Ф. Ніколаєвського [21] були опубліковані в «Протоколах Совета Санкт-Петербургской духовной академии» та «Христианском чтении». І. В. Любарського в «Историческом вестнике» [17], без автора в «Журнале Министерства Народного Просвещения» за 1899 рік [33], без автора в «Журнале Министерства Народного Просвещения» за 1901 рік [34], без автора в «Киевской старине» [35], С. Г. Рункевича в «Прибавлениях к Церковным ведомостям» [24], М. Попова в «Русской школе» [22], протоієрея Ф. І. Титова в «Чтениях исторического общества Нестора-Летописца» [27]. Brückner A. в «Archiv für Slavische Philologie» [41], І. Я. Франка в «Записках Наукового Товариства імені Тараса Шевченка» [28], Wolyniaka в «Kwartalnik historyczny» [43].

А. Brückner звернув увагу на велику кількість архівних матеріалів, використаних у магістерській К. В. Харламповича: «Заслуговеє на мою цілковиту вдячність, як за об'єктивність її зображення, так і через зусилля, які було зроблено, а також надання всіх можливих матеріалів, рукописів та друкованих, книг та записів» [41, с. 62]. Підсумовуючи свої висновки про працю К. В. Харламповича А. Brückner стверджує, що: «Критичний автор знищує деякі легенди, усуває всілякі непорозуміння» [41, с. 63].

М. Попов зазначає, що працю К. В. Харламповича відтворює історичне тло розвитку тогочасної шкільної освіти: «Він всюди, особливо щодо шкіл більш-менш значних, намагається викликати перед нами образ даної школи в дану епоху, – образ цілком живий і реальний. Для цього він не хещує нічим: ні великим, ні малим, ні великими фактами, ні історичними дрібницями. Він говорить про взаємовпливи між суспільством і школами, знайомить з основними принципами та ідеалами шкільних статутів і з порядком звичайного практичного життя в школах [...] Завдяки такій постановці справи, книга Харламповича дає читачеві картину

внутрішнього і зовнішнього життя школи даного часу і місця, картину, повну живих і яскравих фарб» [22, с. 6].

Під псевдо Wołyniak опублікував свій відгук Ян Марек Антоній Гіжицький. Зокрема він зазначає, що К. В. Харлампович досліджуючи школи католицькі, «для котрих у автора природньо немає симпатій», не використав праці Карбов'яка та найновіші розвідки про академію замойську: «Він не знає роботи Карбов'яка, та зупинився на тому, що написали у цьому відношенні: Лукашевич, Ярошевич, Нарбутт, Мацеєвський та інші; він не знає останньої роботи про академію в Замості». Ян Марек визнає, що хоч в декотрих поглядах він не погоджується з К. В. Харламповичем, але визнає її наукову цінність: «Хоча ми не можемо погодитися з багатьма думками автора (і ми не маємо наміру вести полеміку), тим не менше ми готові визнати, що все це вивчення історії школи дуже добре випрацюване і написане» [43, с. 314].

У своєму відгуку С. Г. Рункевич акцентує увагу на тому, що працю К. В. Харламповича по праву можна вважати довідниковою: «ця бібліографічна повнота надає книзі п. Харламповича ту гідність, що книга залишає в читача впевненість, що після неї немає вже потреби витратити дорогий час наукових занять на розкопування тієї літературної руди, яка в масі сміття дає тільки невеликі крупиці дорогоцінного металу. В цьому і полягає наукове значення книги п. Харламповича» [24, с. 171–172].

Протоієрей Ф. І. Титов вважав, що магістрант зробив вдалий вибір теми: «Повинно визнати щасливою думку автора поставити питання про стан православних західно-російських шкіл в зв'язок з питанням про стан інославних (католицьких і протестантських). [...] Порівняльний метод вивчення предмета вельми помітно сприяв ясності уявлення, яке дає про нього розглянутий твір, яке сподіваємося, з'явиться дуже корисним і навіть необхідним посібником для знайомства з історією шкільного освіти в Західній Росії в XVI–XVII ст.» [27, с. 10].

На думку С. Т. Голубева, завдання яке поставив перед собою К. Харлампович, є «надзвичайно складним» в силу «малої розробленості історії західноруських шкіл кінця XVI і початку XVII століття» [5, с. 7]. С. Т. Голубев відзначає, що достоїнства

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
дослідження К. В. Харламповича «полягають в ретельній перевірці даних в працях його попередників [5, 15–16], та в ретельному «сортуванні та критичній оцінці цих даних» [5, с. 1].

П. М. Жукович зупинившись на недоліках тодішньої системи освіти, яка відставала від вимог часу, він зазначає: «Автор вміло справився зі своїм нелегким в даному випадку завданням, вірно схопивши характеристичні риси кожного з цих впливів і з'ясувавши в зв'язку з загальними історичними обставинами ступінь відносної сили кожного з них – польської культури, латинської і протестантської стихій, московського і грецького (східного) просвітницького плинів» [11, с. 209].

Отже, праці К. В. Харламповича про стан освіти в українсько-білоруських землях доби їх входження до складу Речі Посполитої не залишилися без уваги тогочасних учених та викликали відчутний резонанс серед наукової громадськості Російської та Австро-Угорської імперій. Звертаючи увагу на різні аспекти дослідження і висловлюючи свої зауваження стосовно окремих питань, названі рецензенти в цілому високо оцінили працю К. В. Харламповича, відмітивши її високий науковий рівень, новизну та залучення до наукового обігу великого масиву невідомих раніше документів.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины ХУП до конца ХУІІІ ст. // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. 1885. С. 279–342.
2. Белецкий А. В. Сорокалетие русской начальной школы в Северо-Западном крае России: (Памяти кн. А. П. Ширинского-Шахматова). Вильна: Тип. Вилен. Св.-духов. Братства, 1902. – 64 с.
3. Біднов В. К. В. Харлампович (1870–1932). Варшава: Друкарня Синодальна, 1933. – 16 с.
4. Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. Выпуск І. – Период до-Могилянский. Киев: Университетская типография, 1886. – 117 с.
5. Голубев С. Т. [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы ХVІ и начала ХVІІ века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты

православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. /С. Т. Голубев // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. 1906. – Кн. 4. – С. 1–20.

6. *Грушевський М.* Історія України-Руси. XIV–XVI віки – відносини політичні. Т. 3. Київ-Львів: Друкарня П. Барського, 1907. – 535 с.

7. *Депенчук Л.* Константин Васильевич Харлампович (1870–1932) // Очерки истории естествознания и техники. 1990. – С. 132–136.

8. *Дзюба О.* Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. 2005. – С. 395–431.

9. *Добров П. В., Гедьо А. В., Медовкіна Л. Ю.* Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк : Донбас, 2011. – 300 с.

10. *Жукович П. М.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 года. Спб : Тип. Главного Управления Уделов, 1901. – 608 с.

11. *Жукович П. Н.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / П. Н. Жукович // Христианское чтение. 1898. – Кн.3. – С. 209–219.

12. *Жукович П. Н.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / П. Н. Жукович // Отчет о XLII присуждении награды графа Уварова. 1902. – С.1–19.

13. *Завитневич В. З.* “Палинодия” Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII. Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1883. – 503 с.

14. *Коялович М. И.* Документы объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. Спб : Тип. Эдуарда Праца, 1884. – 658 с.

15. *Костомарів М. І.* Історія України в життєписих визначніших її діячів. Переложив Олександр Барвінський. Львів: Накладом книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1918. – 494 с.

16. *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси 1578–1630. Москва: Тип. А. А. Гатцука, 1877. – 323 с.

17. *Любарский И. В.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века. Отношение

их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / И. К. Любарский // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Критика и библиография. 1898. – Кн.11. – С. 803–807.

18. *Любарский И. В.* [Рецензія:] Харлампович К. В. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования // Литовские епархиальные ведомости. – 1897. – № 16–17. С. 142–147. № 19. – С. 165–167. № 20. – С. 175–178. № 21. – С.180–184. № 22. – С.192–196. / И. В. Любарский // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Критика и библиография. 1897. № 10. – С. 331–353.

19. *Мірановіч А.* Праваслаўнае школьніцтва на тэрыторы Вялікага княства Літоўскага да канца XVIII ст. // Беларуский сборник. 2005. Вып. 3. – С. 56–65.

20. *Морозов О.* Справа академіка Костянтина Харламповича (До 130-річчя з дня народження історика) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. 2000. – С. 82–131.

21. *Николаевский П. Ф.* прот. [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / П. Ф. Николаевский // Христианское чтение. 1898. Кн.2. – С. 207–208. Кн. 3. – С. 209.

22. *Попов Н.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / Н. Попов // Русская школа. 1900. – № 1. С. 4–7.

23. *Рункевич С. Г.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Острожская православная школа (историко-критический очерк) // Киевская старина. 1897. – № 5. – С. 177–207. № 6. – С. 363–383. / С. Г. Рункевич // Прибавления к Церковным ведомостям. 1898. № 2. С. 73–75.

24. *Рункевич С. Г.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / С. Г. Рункевич // Прибавление к Церковным ведомостям. 1899. – № 4. – С. 171–172.

25. *Рункевич С.* [Рецензія:] Харлампович К. В. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования // Литовские епархиальные ведомости.

1897. № 16–17. – С. 142–147. № 19. – С. 165–167. № 20. – С. 175–178. № 21. – С. 180–184. № 22. – С. 192–196. / С. Г. Рункевич // Прибавления к Церковным ведомостям. 1898. № 2. – С. 73–75.

26. *Сіцінський Ю. Й.* [Рецензія:] Харлампович К. В. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования // Литовские епархиальные ведомости. 1897. – № 16–17. – С. 142–147. № 19. – С. 165–167. № 20. – С. 175–178. № 21. – С. 180–184. № 22. – С. 192–196. / Ю. Й. Сіцінський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. 1898. – Т. 25. – Кн. 5. – С. 19.

27. *Титов Ф. И.* прот. [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / Прот. Ф. И. Титов // Чтения в Обществе Нестора-Летописца. 1901. – № 15. Вып. 1. – С. 10–13.

28. *Франко І. Я.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / І. Я. Франко // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. 1900. – Т. 44. – № 16.

29. *Франко І. Я.* [Рецензія:] Харлампович К. В. Острожская православная школа (историко-критический очерк) // Киевская старина. 1897. – № 5. – С. 177–207. № 6. – С. 363–383. / І. Я. Франко // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. 1898. Т. 22. Кн. 2. – С. 30–31.

30. *Флеров И. Е.* О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. Спб : Тип. Н. Г. Овсянникова, 1857. – 205 с.

31. *Харлампович К. В.* Библиографическая заметка (без заглавия) о первпечатной славянской граматики, изданной в Вильне в 1586 году // Литовские епархиальные ведомости. 1895. – № 48. – С. 480–481.

32. *Харлампович К. В.* Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с.

33. [Б.а.]. *Харлампович К. В.* Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / [Б.а.] // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1899. – Ч. 321. – С. 522–523.

34. [Б.а.]. *Харлампович К. В.* Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / [Б.а.] // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1901. – Ч. 337. – С. 222–223.

35. [Б.а.]. *Харлампович К.В.* Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / [Б.а.] // Киевская старина. 1899. – Т. 64. № 2. – С. 127.

36. *Харлампович К. В.* К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования // Литовские епархиальные ведомости. 1897. – № 16–17. – С. 142–147. № 19. – С. 165–167. № 20. – С. 175–178. № 21. С.180–184. № 22. – С. 192–196.

37. *Харлампович К. В.* Острожская православная школа (историко-критический очерк) // Киевская старина. 1897. – № 5. – С. 178. № 6. – С. 363–388.

38. *Чистович И. А.* Очерк истории западнорусской церкви. Спб : Тип. Департамента Уделов, 1882. – 22 с.

39. *Юркова О.* Доля академіка // Историчний календар 2000. 1999. – С. 216–218.

40. *Ярушевич А. В.* Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время. Смоленск: Типо-лит. Инж.-Мех. С. Гуревич, 1896. – 268 с.

41. *Brückner A.* Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. XIII+524+LXII с. / von A. Brückner // Archiv für Slavische Philologie. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1900. Zesz. XXII. S. 62–63.

42. Marek Jan. [Recenzja] Charlampowicz K. Ostrozskaja Pravoslavnaja szkola. // Kijewskaja Starina. 1897. Maj. S.177–6207. Czerwiec. S. 363–388 / Jan Marek // Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego. 1898. Rocznik XII. Zeszyt I. S. 369–370.

43. Wolyniak. [Recenzja] Charlampowicz K. Zapadnorusskija pravoslavnyja skoly XVI i nacala XVII veka, przez... Kazan. – 1898. III-XIII+3-524+III-LXII s. / Wolyniak // Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego. 1902. Rocznik XVI. Zeszyt 1. S. 313–315.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2018.

Karan Dmytro,
Researcher,
Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

**The estimation of K.V.Kharlampovych's works dedicated
to the state and development of Orthodox schools
in the territory of Rzeczpospolita Polska by his contemporaries**

In this article the scientific achievements of K.V.Kharlampovych dedicated to the study of the schooling and education in the 16th and early 17th centuries in Ukrainian and Belarussian lands as a part of Rzeczpospolita Polska have been analyzed. The article focuses on the development of brotherhoods' schools, as well as the range of problems which were investigated by the historian within the mentioned schools. The scientific interest in the works K. V. Kharlampovych was shown by the famous contemporary scholars: Ivan Franko, Jan Marek Anthony Gizhitsky, A. Azukleza, S. Golubeva, Yu. Sitsinsky, I. Lyubarsky, S. Runkevich, N. Popov, F. Titov, P. Zhukovych, P. Nikolaevsky. Concerning the reviews of the mentioned scientists of the Russian and Austro-Hungarian empires on the works of K.V. Kharlampovich, the author pays attention to their comments on some disputable issues, but points out that the named reviewers had a high opinion for the scientific studies of the scientist on the whole, appreciating their high scientific level and the involvement of a large number of unknown previously archival documents into the scientific circulation.

The author has demonstrated the knowledge of the subject and his appreciation of K.V.Kharlampovych's role in the investigation of the schooling.

Keywords: orthodox schools, orthodox brotherhoods, education, K. V. Kharlampovych's works, the estimation of K. V. Kharlampovych's works.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ КЛУБ У КРАКОВІ ПРО ПОЛЯКІВ, РОСІЯН І МАЙБУТНЮ ДЕРЖАВНУ ДУМУ. ЖОВТЕНЬ 1905 р.

На підставі аналізу журнального звіту про засідання «Слов'янського клубу» у Кракові в жовтні 1905 р. відтворено особисті враження від участі у вересневому з'їзді представників земств у Москві професора Маріана Здзіховського та оцінку перспектив надання Царству Польському автономії. Обговорення його доповіді за участі відомих польських інтелектуалів того часу стало яскравим проявом польського націоналістичного дискурсу, який боровся з російським імперським проектом. Реальна практика «російського парламентаризму» у невдовзі відкритій Державній думі не виправдала польських сподівань отримати автономію за сприяння російських лібералів.

Ключові слова: з'їзд представників земств у Москві, професор Здзіховський, «Слов'янський клуб», російський лібералізм, польська автономія, націоналізм.

Проблеми міжнаціональних стосунків в імперіях, міжнародних відносин у їх історичній ретроспективі, широкий спектр соціокультурної історії, що розглядається в річищі постколоніальних студій викликають сталий інтерес у дослідників. Історія непростих польсько-українських взаємин також є вельми затребуваною темою та набуває останнім часом дедалі більшого інтересу, й не тільки в науковому середовищі.

Існує велика зацікавленість проблемою польсько-російських відносин, особливо в плані вивчення націоналізму, колишніх суперечок за територію (часто – українську), за впливи на слов'янський світ та ін.

Усе згадане має широку історіографію, чого не можемо сказати про обрану нами тему повідомлення. Свого часу нам доводилося звертатися до теми висвітлення дотичних проблем [1, 2], однак залишається ще багато сюжетів, вартих висвітлення.

Одним із таких нам видається прояв політичної й ідеологічної боротьби в слов'янському світі, зокрема відображення польсько-російського протистояння на початку ХХ ст. на сторінках польського журналу, який виходив у південно-західній Польщі, власне Західній Галичині. Відтак, мав можливість досить вільно висловлюватися з російської проблематики.

Безпосереднім предметом розгляду є розлога інформація про перебіг з'їзду земських представників у Москві (вересень 1905 р.) на сторінках краківського часопису «Слов'янський світ». Вона міститься в журнальному звіті про засідання «Слов'янського клубу», головою якого був професор Ягеллонського університету Мар'ян Здзіховський. На спеціальному засіданні клубу в жовтні 1905 р., незадовго до оприлюднення знаменитого маніфесту, що відкривав нові можливості політичного розвитку Російської імперії) професор виступив із рефератом про московський з'їзд, учасником якого був. Його доповідь приваблювала слухачів, зокрема, й тим, що професор представив ніби «погляд із середини», від нього можна було дізнатися те, про що не друкувалося в російській пресі [3, s. 274].

Своє завдання бачимо в тому, щоб розглянути дискурсивні практики учасників цього обговорення, серед яких були відомі на той час польські науковці, політики й журналісти.

Місячник «Слов'янський світ» виходив у Кракові в 1905–1914 роках. В організаційно-інституційному плані, за класифікацією краківського дослідника польської преси Єжи Яровецького, цей часопис можна було б віднести до друківаних органів, що видавалися науковими інституціями і громадськими організаціями. «Слов'янський світ» видавався саме такою інституцією – краківським Слов'янським клубом, який розпочав свою роботу в грудні 1901 року. Члени цього клубу, за їх власним визначенням, займалися слов'янознавством не як аматори, а «шляхом наукових пошуків і досліджень слов'янського світу». При цьому відразу зазначалося, що цей світ вивчатиметься саме з польської

точки зору, і слов'янофільство членів клубу (читай: авторів публікацій у «Слов'янському світі». – *О. К.*) є суто польським слов'янофільством. Редагував журнал Фелікс Кароль Конечний (1892–1949). Автор статті про нього в Польському біографічному словнику Юзеф Мітковський визначає основні заняття його так: «історик, професор університету Стефана Баторія у Вільні, театральний критик». Редагування ж «Слов'янського світу» трактується Мітковським як прояв широти зацікавлень і багатогранної діяльності Фелікса Конечного: «Повен розмаху автор розширив коло своїх зцікавлень, з одного боку, на слов'янознавчу проблематику (редагуючи «Слов'янський світ» 1905–1914, проголошуючи співпрацю слов'янських народів), з іншого боку – на культурну проблематику, адже з листопада 1896 до березня 1905 р. був постійним театральним рецензентом «Польського огляду»» [1].

З цим важко не погодитись, але водночас варто зазначити, що Фелікс Конечний був прагматиком, який послідовно, де б не був і що б не робив, відстоював інтереси Польщі і поляків [2].

Сталося так, що в день, коли відкрилося засідання Клубу у Кракові, присвячене розгляду земського з'їзду, в Москві помер один із провідників російського лібералізму, професор і перший обраний ректор Московського університету, князь Сергій Трубецькой. Відтак, за словами автора невідомого (редакційного) звіту, довелося розпочати засідання з «посмертного спомину над незабитою ще того дня домовиною» князя. З жалобним словом виступив сам автор доповіді, професор Здзіховський. Віддавши данину релігійно-містичній філософії Трубецького, роздумав над поняттями Логосу й Боголюдини, професор повернувся до більш приземлених, але цікавіших для поляків речей. Зокрема, про те, що Трубецькой, «зійшовши з тишини своєї наукової діяльності на політичну арену», швидко перейнявся думкою про необхідність обґрунтування ставлення Росії до народів, що входять до складу імперії, на засадах, що відповідали б великим релігійним ідеалам, та гаряче взяв до серця польську справу: «Можу свідчити про це на підставі моєї, на жаль, короткотривалої знайомості з ним. Знаю, що мав намір видавати газету, в якій зокрема мав звертати увагу на польські справи, закликав до співпраці й надав

повноваження просити польських публіцистів, яким є близькою справа вирішення вікового спору двох народів. Ті ж, що брали участь у засіданнях квітневого польсько-російського конгресу в Москві, не забудуть його короткої й сильної промови, в якій висловив думку, що автономна, вільна Польща є необхідною для Росії. Глибина філософської думки й піднесеність прагнень Трубецького поєднувалися з живим практичним смислом. Саме тому він відразу зайняв видатне становище в прогресивному рухові в Росії й надав йому знамено свого ідеалізму. Маємо надію, що вогонь його духу буде розігрівати й освітлювати Росію в боротьбі за правду» [3, s. 274–275].

Після необхідних процедур вшанування пам'яті (вставання, доручення надіслати телеграму вдові покійного та ін.) перейшли власне до порядку денного. Певна річ, з усієї слов'янської проблематики членів клубу цікавили перспективи вирішення «польського питання». Автор редакційного звіту про засідання клубу не без задоволення відзначає, що професор Здзіховський, як очевидець, мав можливість ознайомити слухачів з прихильною до польської автономії позицією низки учасників з'їзду, яка *не* була висвітлена російською пресою. «Видатними речниками польської автономії» автор звіту назвав професора Кокоскіна, Якушкіна, Челнокова, Колубакіна, полковника Кашкарова, князів Петра Долгорукова і Дмитра Шаховського й нарешті «найпалкішого з них – Федора Родичева».

Звичайно, аудиторії мала дуже імпонувати цитата з виступу Родичева в Москві, наведена Здзіховським: «Якщо домагаємося того, щоб у нашій Вітчизні започаткувати правові основи, – говорив при обговоренні польського питання Родічев, – то не можемо допустити, щоб у якійсь частині держави право ґрунтувалося на несправедливості, на підставах сили і завоювання. Нашим обов'язком є очистити наше сумління від старого гріха історії, засвідчити, що російський народ був і є в тій справі невинним».

Родічев теж першим на з'їзді порушив польське питання при висвітленні зовнішньої політики Росії. «Автономна Польща стане оборонним валом на шляху імперіалізму» (німецькому). Тепер направляємося не назад, не до Монголії, не на замерзлі озера деспотизму, але до ідеалів Заходу. Автономія Польщі це

перший крок на дорозі до Слов'янської федерації й істотного миру в Європі – якщо не хочете загибелі держави – дайте свободу кресам» [3, с. 276]. Подібних високих характеристик удостоївся й інший учасник з'їзду, «пан Коллюбакін з Новгородда... У його гарячому темпераменті ніби бринять ще республіканські традиції вільного Новгородда. У свою промову вносить запал і вогонь трибуна широких мас Як усі видатніші діячі сьгоднішньої Росії, так само й Коллюбакін рішуче підтримує позицію Родичева з польського питання [3, с. 277].

Доповідач, однак, не приховував, що далеко не всі учасники з'їзду російських лібералів сприймали ідею краєвої автономії взагалі (Кавказ, Сибір), і особливо гостро виступали проти автономії України. Цитує енергійний виступ делегата Немировського з Саратова, цілком скерований проти самостійних прагнень «Малоросії», котрий взагалі не розуміє, про що йдеться в претензіях українців, адже «...Немає мови малоросійської, є лише малоросійський діалект російської мови. Хіба українець Гоголь не є найбільшим російським письменником» [3, с. 278].

«Від імені заінтересованої України» взяли слово її представники: професор Лучицький і пан Сіяльський, але останній говорив «поза предметом спору». Та й Лучицький, за словами автора звіту, прямо не відповів на закиди Немировського, не зазначив, щоб українців вважали за націю, а виступав на користь федералізму єдине з точки зору політичної, державного скарбу, підкреслюючи насамперед економічні вигоди від реалізації автономістських засад [3, с. 278].

Автор звіту підкреслює пасивність українців на загальноросійському форумі лібералів як антитезу позиції поляків із національного питання: «... без особливої амбіції можна стверджувати, що мужнім (чоловічим) тоном протесту відрізнявся від тих (українських. – *О. К.*) промов польський виступ Тадеуша Врублевського з Ковна, який розпочав свій емоційний ультиматум словами: «Стаємо тут проти вас, ми, четверте покоління військовополонених, яке хоче бачити, чи згромаджений тут в особах своїх представників російський народ [справді] хоче спокутувати свої провини перед Польщею?» [3, с. 278].

Як впливає зі звіту Здзіховського, «російський народ в особі кращих своїх представників» – син декабриста Якушкін (насправді – внук. – *О. К.*), що згадав про федералізм декабристів, професор державного права Кокошкін, недавній вигнанець професор Максим Ковалевський, який говорив про автономію Польщі й України на підставі привілеїв історичної окремішності цих районів. Такому стану речей, за часописом, слід завдячувати «настрoєві хвилі» – бо 1905 рік є і буде весною російського народу, й нічого дивного, що за таких умов голос забирають ідеалісти, які більш слушно, ніж хтось репрезентують духовну течію свого суспільства. Зразком такого «ідеаліста» названий Брянчанінов із Вологди, який сприйняв ухвалення з'їздом резолюції про самоврядування Польщі з мало не молитовним полегшенням: «Слава тобі, Господи, – нарешті!». Людей такого типу, зазначається в огляді, на з'їзді було багато [3, s. 279].

Утім, не всі учасники з'їзду були аж такими ідеалістами. Депутат від Москви Гучков ще після виступів Родичева й Коллюбакіна висловив глибокий сумнів, наскільки прихильно поставиться до польської автономії пересічна маса російського суспільства. Для кращого висвітлення підходів редакції до проблеми та стилю подачі «гарячого» матеріалу, зробимо довшу цитату: «Зі звіту проф. Здзіховського вразив нас, польських слухачів, гідний підкреслення симптом, що виразного противника автономії Королівства мав з'їзд тільки одного (тут і далі розрядка журналу. – *О. К.*) в особі п. Гучкова (Москва). Противник то зрештою щирий. Автономію Польщі вважав би за велику помилку в історії політики Росії. Остерігав товаришів по з'їзду що їх шляхетність і рицарство, з якими трактують справи Польщі – можуть не знайти прихильного відгуку в російському простонародді. А тоді? Тоді конституційну програму, яку сповідує московський з'їзд, може спіткати доля Герцена в 1863 р., популярність якого згубили симпатії до Польщі. «Хто з нас наслідиться стати перед виборами з федераційною програмою? – А якщо ми, конституціоналісти, програємо в симпатіях масового виборця, то хто, як не бюрократія, засмажить печеню на вогні нашої поразки». – Оце такі аргументи п. Гучкова» [3, s. 277].

Треба визнати, що не він один, а багато з тих, хто мовчали, теж поділяли таку позицію. За самоврядування Польщі голосували й деякі з централістів, що в принципі виступали проти ідеї федералізації Росії. Вони вважали, що автономія Конгресового Королівства лежить поза їх компетенцією й що «Рішення про польське самоврядування має бути прийнятим одноставно. Настав уже, справді, час виправити ту історичну помилку; час придушити те жажіття. Такої ж думки дотримувався і граф Гейден, хоч і з застереженнями» [3, s. 277].

Однак такого роду думок виявилось замало для прийняття позитивної для поляків резолюції з'їзду Сумнів московського делегата Гучкова поділяло, очевидно, керівне бюро з'їзду. Після його закінчення, у відредагованому повідомленні про роботу з'їзду, з кресово-автономічної ухвали згадувалося (не без гіркоти констатувала редакція часопису), згадувалося вже тільки в формі «політичної алгебри», тобто з правом різнобічної інтерпретації, без зайвої відвертості, що мала місце при обговоренні [3, s. 279].

При обговоренні звіту прозвучали різні думки стосовно польсько-російських відносин і ситуації в Росії в цілому. Професор Август Соколовський вбачав у можливій перспективі домовленостей з Росією наслідок того, що її освічені кола зрозуміли важливість Польщі для самої Росії. Надавши автономію Польщі, вони змінять акценти у зовнішній політиці з Азії на Схід, і Росія стане слов'янською державою – не в сенсі панславістичному, але федералістичному [3, s. 280].

Це може бути дуже нешвидко, бо основна маса російського народу далека від цих проблем і ще невідомо, як проголосує багатомільйонне селянське населення Росії в разі надання загального виборчого права в розбурханій революцією країні з популярністю крайнього радикалізму в політичному житті. Соколовський також сумнівався в розумінні проблеми федералізму населенням Кавказу, Сибіру й узагалі «південно-східної частини імперії», населення яких «не скристалізувалося іще в національні індивідуалізми, які могли б стати ядром окремого [національного] організму Богдан Лепкий полемізував із професором Соколовським про те, чи Україна «вже вкристалізувалася в національну індивідуальність», чи ще ні. На думку Лепкого, не може бути двох

думок у тій проблемі, а Малоросія вже дозріла до політичного самоврядування [3, s. 280].

Ще один із учасників обговорення, Юзеф Веловейський з Ковна зацікавився технічною сторогою московського з'їзду. Він уважав, що те, про що говорять протоколи засідань, є «історією десятків років парламентської роботи. Три дні московського з'їзду скоротили багатолітню еволюцію діяльності інших народів». На думку промовця це скорочення висунуло на перший план те, що є вже подальшим щаблем розвитку (загальне виборче право), а відсунуло на другий план засадничий постулат (право людини й громадянина), якого самого по собі досить для теми боротьби на першій сесії, якщо не на перші роки майбутньої парламентської роботи. В ідеї права людини й громадянина вже містяться в зародку всі інші права, не виключаючи й принципу рівного голосування. «Отже якщо з'їзд у Москві, з'їзд представників тих верств суспільства, які в потребі загального голосування не є зацікавленими безпосередньо, якщо той з'їзд ухвалює в першу чергу потребу загальних виборів, то виходить поза межі європейських політичних мірок. Можна припустити хіба психологічно термінові, важливі погляди, які схилили земців до рішень, для них навіть партійно шкідливих [3, s. 280–281].

Загальні настрої в клубі були такими, що єдиним вартим уваги й політичної перспективи ядром автономізму Росії є Польща (тут розуміється Царство польське. – *О. К.*), а вимога з'їздом земців у Москві загального виборчого права в темній неписьменній Росії має, з точки зору Веловейського хіба якесь загадкове психологічне підґрунтя, оскільки є навіть «партійно шкідливою» для них [3, s. 281]. Як бачимо, аргументи Гучкова були не такими вже й несуттєвими у сприйнятті учасників краківського «Слов'янського клубу». Визнавалося, втім, складне становище «конституційно-земської» партії, затиснутої «між бюрократизмом і радикалізмом (революцією) як між млиновими жорнами». От хіба що ціною недопущення революції в Росії і є деклароване земцями загальне виборче право, припускали польські учасники обговорення російських імперських проблем [3, s. 282].

Загалом же рішення московського земського з'їзду щодо польської справи, навіть «платонічні» – трактувалися учасниками

краківського клубного обговорення як «моральна перемога, якою не варто легковажити». Вона мала засвідчувати, що російський народ в особі кращих представників переживає період політичного романтизму: не французів епохи визвольних воєн (так у тексті. – *О. К.*), не романтизм німців епохи Шіллера і Фіхте, а романтизм «Трубецьких і Родичевих», які бачать майбутнє не в революційних шаленствах, але на шляху конституційності [3, s. 282–283].

Вищою точкою цього шляху вбачалася майбутня петербурзька Державна дума. При цьому, зазначає часопис, чи доживе в обумовленому складі Дума до регулярних, ефективних засідань, і бачить два варіанти розвитку. Перший: або Дума зачинена у тісній клітці, що її для неї спорудив закон від 6 (19) серпня, розуміючи неможливість існування у такій тіснязі, зламає пруті клітки і змусить уряд до прийняття іншого закону й скликання справжньої Конституанти, якій передуватиме проголошення основних прав людини й громадянина; або другий, що здавався членам клубу (чи редакції часопису) на той час вірогіднішим – уряд, уражений і роздратований сміливістю й критикою послів у Думі, відкладе її чи невдовзі розпустить. Тоді партіям, які збираються бойкотувати і вибори, і засідання Думи, вдасться досягти своєї мети.

Ми знаємо тепер, що буде реалізовано другий варіант – передчасний розпуск Думи. Це відчувалося і в російському ліберальному середовищі того часу, яке, однак, було сповнене оптимізму. Доповідач Здзіховський про це сказав, знову взявши слово при завершенні обговорення цього питання, та процитував частину виступу на московському з'їзді знаного в той час російського соціолога Де Роберті: «[Навіть якщо] Дума триватиме один день – але це буде день історичний!» [3, s. 284].

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати наступне. Позиція краківського Слов'янського Клубу і редакції «Слов'янського світу» прозоро простежується характерним позитивним, мало не до глорифікації окремих особистостей, (як князь Сергій Трубецькой) та інших авторитетних осіб із російського визвольного руху (переважно з ліберального табору), які визнавали необхідність і корисність для Російської імперії надання підросійській Польщі автономного статусу. Позиція меншості висвітлена з нотою іронії та може трактуватися як журналістський стандарт представлення протилежних точок зору.

Польське бачення проблеми, представлене, окрім доповідача й автора звіту учасниками обговорення, знаними на початку ХХ ст. вченими, журналістами й політиками, як-от Антоній Бопре, Болеслав Лутомський, Август Соколовський, Тадеуш Врублевський та ін. відзначається певними лексичними особливостями та риторичними прийомами, які в цілому могли формувати у читачів враження про цивілізаційну перевагу поляків, у т. ч. навіть над ліберальною елітою тогочасного російського суспільства. Це обговорення можна вважати яскравим проявом польського націоналістичного дискурсу, який конкурував з російським імперським. Поляки сподівався використати російських лібералів у своїх цілях. Однак, хоч частина учасників московського з'їзду стали невдовзі провідними депутатами російської Державної думи, реальна практика «російського парламентаризму» не виправдала польських сподівань.

Таким чином, розглянута журнальна публікація сприяла поширенню та зміцненню «захисного» у даному разі націоналізму. Зміст «слов'янознавчих» студій цього журналу й його редакційна політика в цілому можуть бути перспективними як джерельний матеріал для подальшого вивчення проблем націоналізму та імперських практик взагалі.

Список використаних джерел

1. *Коник О. О.* Перша Російська Дума і українське питання у висвітленні краківського журналу «Слов'янський світ» (1905–1906 рр.) / *О. О. Коник* // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 387–392.
2. *Коник О. О.* Польський історик Фелікс Конечний: доля вченого в долі держави / *О. О. Коник* // Південний архів (історичні науки). – Вип. II. – Херсон, 1999. – С. 53–62.
3. *Posiedzenie Klubu Słowiańskiego w Krakowie z powodu wrześniowego kongresu ziemstw w Moskwie* // *Swiat Slowanski*. – 1905. – R. 1. – T. II. – S. 274–284.

References

1. Konyk, O.O. (2001). Persha Rosiiska Duma i ukrainske pytannia u vysvitlenni krakivskoho zhurnalu «Slov‘ianskyi svit» (1905–1906 rr.). [The First Russian Duma and the Ukrainian question in the coverage of the Krakov journal “Slavic World” (1905–1906)]. In Scientific works of Kamenets-Podilsky State Pedagogical University: historical sciences. Ukrainian historiography at the turn of the century: Proceedings of the International Scientific Conference, October 25–26, 2001. Vol. 7 (9). pp. 387–392. Kamenetz-Podilsky. [In Ukrainian].

2. Konyk, O.O. (1999). Polskyi istoryk Feliks Konechnyi: dolia vchenoho v doli derzhavy. [Polish historian Felix Konecny: the destiny of the scientist in the destiny of the State]. Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky). (II), 53–62. Kherson. [In Ukrainian].

3. Posiedzenie Klubu Słowiańskiego w Krakowie z powodu wrześniowego kongresu ziemstw w Moskwie (1905) [Meeting of the Slavic Club in Krakow on the September congress of zemstvos in Moscow] Swiat Slowanski. 1 (Vol. II), pp. 274–284. Krakow. [In Polish].

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018.

Alexander Konik,

doctor hist. sciences

Professor of the Department of World History and Historiography

Kherson State University,

Ukraine, Kherson

The Slavic Club» in Krakov of polish, russian and the future state guidance. October 1905

The article analyses the journal report on the meeting of the «Slavic Club» in Krakov in October 1905, Professor Marian Zdzihovsky personal impressions about participation in the September congress of Zemstvo representatives in Moscow by and an assessment of the prospects for granting autonomy the Zarstvo Polske. In discussion of his report prominent Polish intellectuals of the time took place and it became a vivid manifestation of the Polish nationalist discourse that fought against the Russian imperial project. The real practice of «Russian parliamentarism» in an open shortly after the State Duma did not justify the Polish hopes of gaining autonomy with the assistance of Russian liberals.

Keywords: congress of Zemstvo representatives in Moscow, Professor Zdzihovsky, «Slavic Club», Russian liberalism, Polish autonomy, nationalism.

УДК 929Флоровський:001(=16)-054.72(470+571)''192/193''

Анатолій Мирончук,

канд. іст. наук,

Україна, Київ

**«ЯК УЧЕНИЙ – Я ЗАВЖДИ БУВ, Є І БУДУ
ПРИХИЛЬНИКОМ ЖИВОЇ І АКТИВНОЇ
ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ТА ВИДАВНИЧОЇ РОБОТИ».
А. В. ФЛОРОВСЬКИЙ У СЛАВІСТИЧНОМУ ЖИТТІ
РОСІЙСЬКОЇ НАУКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ
1920–1930-х років**

У статті розглядається участь історика-славіста А. В. Флоровського (1884–1968) в славістичному житті російської наукової еміграції 1920–1930-х років. На основі його особового архіву відтворено діалог історика з вченими-славістами наукової еміграції, Слов'янським інститутом у Празі, окреслено історико-славістичну складову його наукових інтересів, участь у славістичних з'їздах. З'ясовано становлення А. В. Флоровського як славіста у контексті розвитку російського та східно-європейського слов'янознавства міжвоєнної доби, а також його внесок у розвиток та інституціоналізацію історичного слов'янознавства.

Ключові слова: А. В. Флоровський, Слов'янський інститут, славістика, слов'янознавство, конференція істориків Східної Європи і слов'янського світу, славістичні з'їзди.

Значний внесок у розвиток історичного слов'янознавства, становлення його як історичної дисципліни зробив професор Новоросійського та Карлового університету у Празі А. В. Флоровський (1884–1968). Важливою складовою його наукового доробку є дослідження слов'янознавчої проблематики.

Заради справедливості змушені констатувати, що постать і науковий доробок А. В. Флоровського перебуває більшою мірою в полі зору російських дослідників, зокрема таких як О. П. Аксьонова [1, 2, 4], Л. П. Лаптева [30, 31], М. В. Ковальов [24–26], Т. Н. Лаптева [33–35].

Вітчизняні дослідники звертаються до біографії та творчої спадщини А. В. Флоровського головним чином в контексті вивчення еміграційних та депортаційних процесів у середовищі наукової еліти Південної України та дослідження українознавчих компонентів у їхніх науково-історичних студіях [38, 39].

Зусилля сучасних вітчизняних дослідників спрямовані також на публікацію багатой епістолярної спадщини А. В. Флоровського та запровадження до історіографічного контексту маловідомих його робіт. Частково долучився до цього процесу і автор цієї статті [36, 37].

Попри те, що сучасна історіографія нараховує десятки статей, в яких охарактеризовані основні етапи наукового життя А. В. Флоровського, його внесок в розвиток та інституціоналізацію слов'язознавства не розглядався істориками окремо.

Хоча на славістичних зацікавленнях ученого частково акцентувалася увага у статті Л. П. Лаптевої «Російський історик-емігрант А. В. Флоровський як дослідник чесько-російських зв'язків» [29]. Ще одним спеціальним дослідженням в цьому напрямку є стаття М. Ю. Досталь, котра проаналізувала роботи А. В. Флоровського з історії гуситського руху [23]. О. Ю. Осовський та В. П. Киржаєва акцентують увагу на філологічній та історико-літературній складовій славістичних інтересів А. В. Флоровського [40].

Відтак, можемо констатувати, що актуальність дослідження творчого доробку та наукової і викладацької діяльності А. В. Флоровського диктує вимогу подальших інтерпретацій багатогранної спадщини ученого, що сприятиме належній оцінці його внеску у розвиток історичного слов'язознавства.

У зв'язку із цим, запропонована стаття є спробою окреслити внесок А. В. Флоровського у розвиток історичного слов'язознавства, історико-славістичну складову його наукових інтересів та становлення ученого як славіста у контексті розвитку російського та східно-європейського слов'язознавства міжвоєнної доби.

Комплексний підхід до вирішення поставленої у цій статті мети поглиблено завдяки використанню значного комплексу джерел, частково маловідомих, архівних та опублікованих.

А. В. Флоровський ввійшов у науковий процес передусім творами про Законодавчу комісію 1767–1768 рр. У «одеський період» він провадив два основних напрямки наукових досліджень: соціальна історія Росії XVIII–XIX ст. та історія Новоросійського краю, які були визначені частково особистим інтересом, почасти склалися під впливом наукового середовища Одеси.

Формування та становлення історика як славіста відбувалось у час глибокої кризи, зумовленої втратою життєвих орієнтирів. У віці 38 років, будучи професором Новоросійського університету, молодий вчений, який заслужив вже на той час визнання колег і був сповнений надій і планів, змушений був покинути рідну Одесу. Після нетривалих поневірянь, в 1923 р. він зміг знайти роботу в Празі, де люди, ідеї і контекст ситуації важко поєднувалися з його попереднім життєвим досвідом, планами та переконаннями [32, с. 52].

Наукове визнання А. В. Флоровського в славістичному колі стало можливим саме в Празі, де він «знайшов новий ґрунт для продовження своєї наукової і академічної діяльності» [41, с. 235].

У Празі вчений прожив 45 років (1923–1968) і за підрахунками Т. Н. Лаптевої написав майже 90 % своїх наукових робіт [32, с. 55].

Не будучи ні радянським, ні чеським вченим, а уособлюючи себе з частиною особливого світу «російського зарубіжжя», він домогся визнання, як в Чехословаччині, так і в СРСР. Розуміння свого місця в новому для нього світі, знаходження шляхів співпраці з іноземним науковим середовищем вимагало самовладання, енергійної діяльності, а іноді і великої мужності.

А. В. Флоровському довелося адаптувати свої наукові дослідження до реалій Чехословаччини, і, як не дивно, ця адаптація була доволі успішною попри всі труднощі, пов'язані перш за все з матеріальними обставинами, облаштуванням побуту, житловими проблемами.

Проаналізувавши листування А. В. Флоровського з Чесько-російським професорським будівельним і квартирним товариством, російський історик М. В. Ковальов, дійшов висновку, що в період з 1925 по 1941 р. сім'я Флоровських не мала власного житла і клопотала про отримання квартири [27, с. 81–83].

Наукова та викладацька робота також була досить нестабільною в матеріальному відношенні. В листі до авторитетного російського

славіста В. А. Францева від 20 квітня 1937 р. А. В. Флоровський нарікав, що Міністерство народної освіти не бачить можливості призначити його ординарним професором, але пропонує замість цього посаду ординарного лектора, причому маючи намір скоротити його платню. У той же час історик отримував допомогу від Червоного Хреста в розмірі 850 крон, яка була майже в два рази більшою, ніж платня в університеті. У згаданому листі до В. А. Францева історик з гіркотою писав: «Для мене краще залишитися при тому, що я маю (і чого не маю !?), ніж зайняти становище, яке ні матеріально, ні морально не поліпшує мій стан, а явно його погіршує. Краще бути пенсіонером в Червоного Хреста і отримувати на бідність, ніж принижувати свою гідність і втрачати незалежність» [22, с. 106].

У Празі довгий час не було умов для ефективної наукової роботи. Г. В. Вернадський, наприклад, в листі від 6 жовтня 1992 р. скаржився А. В. Флоровському, що у бібліотеках Праги недостатньо потрібної літератури та на відсутність Повного Зібрання Законів Російської імперії. Натомість зазначав, що у Берліні чи Відні, на відміну від Праги, бібліотеки були значно кращими [20, арк. 1 зв.].

Лише з часом фонди бібліотек швидко поповнювалися і у них з'явилося безліч видань, необхідних для вивчення російської історії. Наприклад, в кінці 1920-х рр. Слов'янська бібліотека придбала Повне Зібрання Законів Російської Імперії, якого свого часу так не вистачало Г. В. Вернадському [27, с. 74].

Попри те, що сам А. В. Флоровський виділяв у своєму житті два періоди: «одеський» і «празький» [11], однак при більш уважному розгляді стає очевидним, що останній теж розпадається на дві частини: довоєнний і післявоєнний. Перші двадцять «празьких» років були присвячені адаптації до умов емігрантського буття, розвитку форм наукового життя всередині діаспори, інтеграції до чехословацького наукового простору і включення в роботу російських емігрантських організацій, у чому вчений і досяг успіху: здобув визнання провідного вченого-славіста в галузі міжслов'янських відносин, передусім фахівця із чесько-російських взаємин, став професором Карлового університету, його наукова діяльність помітно активізувалася.

Однак, як зазначає дослідник російської наукової еміграції М. В. Ковальов, вплив зарубіжної науки на російських істориків був мінімальним, оскільки «представники старшого покоління прагнули всіма силами зберегти традиції російської культури XIX ст.» [27, с. 109].

Підтвердженням цієї тези можуть слугувати критичні рецензії на окремі роботи А. В. Флоровського близького до російської діаспори чеського історика Яна Славіка, який займався російською історією. В цих рецензіях Я. Славік, котрий не сприймав схильності своїх російських колег до фактографічності, дорікав А. В. Флоровському в тому, «що він навіть не спробував розглянути наявні факти в більш глибокому історичному контексті» [42, с. 53].

За відсутності у чеській столиці достатніх умов для продовження наукових студій з російської історії XVIII ст., розпочатих в Одесі, А. В. Флоровський звернувся до нової теми – історії чесько-російсько відносин, ставши згодом найбільшим фахівцем в цій галузі. За підрахунками російської дослідниці Л. П. Лаптевої, він присвятив цій темі близько 50 різних робіт [29, с. 62]. Історія російсько-чеських відносин залишалася пріоритетною темою в творчості історика-славіста з кінця 1920-х до середини 1950-х рр.

Упродовж життя вчений знаходився на перетині багатьох культур – української, чеської, російської, австрійської. Цікавився, окрім цих, польською й словацькою. Це значною мірою обумовило його формування як славіста.

Свою особливу місію в еміграції А. В. Флоровський вбачав у тому, щоб бути сполучною ланкою між російською та іноземною історичною наукою, з огляду на неможливість повноцінної і ефективної наукової роботи в радянській Росії та недоступність там досягнень світової історичної науки.

Тематика творів А. В. Флоровського в еміграції відображає інтереси другої половини життя вченого: російсько-чеські, російсько-австрійські, російсько-польські, українсько-литовські зв'язки, історіографічні огляди російської емігрантської та радянської історичної науки, тексти доповідей в наукових зібраннях, замітки про історичні емігрантські і міжнародні славістичні конгреси.

Долю А. В. Флоровського можна назвати однією з найбільш благополучних серед вчених російського зарубіжжя. Відразу після приїзду до Праги в 1923 р. він приступив до викладання – увійшов до складу Російської навчальної колегії, де очолив історико-філологічне відділення, і почав працювати на Російському юридичному факультеті – вищому російському навчальному закладі для емігрантської молоді, що діяв з 1922 р. під протекторатом празького Карлового університету. Нетривалий час він працював в Російському педагогічному інституті імені Яна Амоса Коменського, що діяв у Празі з 1 серпня 1923 по 1 січня 1927 р.

У січні 1933 р. він нострифікував свій російський диплом і був визнаний доктором філософії [9]; тоді ж був запрошений викладачем курсу історії Росії на філософський факультет Карлового університету [13, арк. 12]. Щоправда, ординарним професором Карлового університету він міг стати тільки в березні 1948 р. [12, арк. 36]. Викладанню історії Росії на філософському факультеті Карлового університету А. В. Флоровський присвятив майже чверть століття.

Карловий університет був основним, але не єдиним навчальним закладом, в якому А. В. Флоровський вів викладацьку роботу. 28 березня 1929 р. А. В. Флоровський був обраний дійсним членом Слов'янського інституту – чеської наукової організації, заснованої в 1922 р. з ініціативи першого президента Чехословаччини Т. Г. Масарика [8, арк. 1]. Його членами були видатні чеські славісти і вчені російського зарубіжжя: Ф. Дворнік, В. А. Францев, Є. О. Ляцкий, М. Л. Окунев, Р. Й. Якобсон та ін. Дослідницька робота Слов'янського інституту була зосереджена в галузі слов'янознавства в таких дисциплінах як історія, археологія, мистецтвознавство, літературознавство і мовознавство. Вона була організована у формі читання лекцій і доповідей. Зазначимо також, що Слов'янський інститут надавав підтримку російським науковим установам у Празі.

У січні 1930 р. А. В. Флоровський прочитав в інституті курс лекцій з історії чесько-російських відносин. В кінці листопада 1934 р. Слов'янський інститут спільно з Російським історичним товариством організували «дебатний вечір», присвячений

обговоренню поглядів П. М. Мілюкова на предмет і зміст російської історії, на якому А. В. Флоровський виступив з основною доповіддю, в обговоренні якої взяли участь П. М. Мілюков, М. Л. Окунєв, М. Мурко та ін. [14, арк. 45].

Слов'янський інститут надавав А. В. Флоровському організаційне та матеріальне сприяння для участі у наукових форумах і пошукової роботи за кордоном. За підтримки інституту він відвідав з'їзд істориків у Варшаві в 1934 р. і здійснив поїздку до Італії в 1936 р. для пошуку потрібних книг і документів в бібліотеках і архівах [16].

На кошти інституту у 1930 р. А. В. Флоровський здійснив відрядження до Варшави і Кракова. У вересні 1931 р. за сприяння інституту стала можливою його поїздка до Львова для участі в зборах Комітету з видання словника слов'янських старожитностей. Наукові звіти за результатами цих відряджень були опубліковані в «Щорічнику Слов'янського інституту» [43, 44].

Інтерес до історії слов'ян проявлявся у А. В. Флоровського також шляхом участі в роботі Слов'янського семінарію, що діяв при філософському факультеті Карлового університету, де вчений не раз виступав з лекціями на слов'янознавчу тематику [15].

Слов'янським інститутом були організовані цикли лекцій А. В. Флоровського під назвою «З слов'янської історії» та «З історії чесько-російських відносин». У 1932–1933 рр. спільно зі Слов'янським семінаром Карлового університету та іншими слов'янськими організаціями Чехії інститут організував серію 12 лекцій про слов'янство в місті Млада-Болеслав (на північний схід від Праги). Їх учасниками були в основному члени Слов'янського інституту, серед яких і А. В. Флоровський [21, с. 253–255].

З кінця 1920-х рр. А. В. Флоровський почав поступово адаптуватися до чеського наукового середовища. 5 квітня 1932 р. він отримав ступінь доктора філософії Карлового університету, представивши в якості кваліфікаційної роботи свою одеську книгу «Склад Законодавчої комісії 1767–1774 рр.» [13, арк. 7].

З січня 1936 р. на публічному засіданні Російської академічної групи А. В. Флоровський захистив перед історико-філологічною факультетською комісією дисертацію «Чехи і східні слов'яни. Нариси з історії чесько-російських відносин (X–XVIII ст.)».

Т. 1» на здобуття наукового ступеня доктора російської історії. Офіційними опонентами виступили Я. Бідло, П. М. Мілюков і В. А. Францев. В обговоренні взяли участь В. В. Саханьов, С. Г. Пушкарьов, П. М. Савицький [10, арк. 1–2].

А. В. Флоровський був одним із ініціаторів започаткування професійної організації, яка об'єднала б у своєму складі російських істориків-емігрантів та створила їм максимально сприятливі умови для наукової діяльності У 1925 р. А. В. Флоровський входив до складу групи видатних вчених-істориків (П. Б. Струве, Є. В. Спекторський, А. А. Кізеветтер, П. М. Савицький, А. М. Фатєєв, Г. В. Флоровський), які створили Російське історичне товариство в Празі [28, с. 148–149]. В 1937 р. він очолив його, однак керувати товариством йому судилося в дуже нелегкий період, оскільки криза товариства до кінця 1930-х рр. стала очевидною для всіх і набирала загрозливих масштабів [28, с. 152].

Як член товариства А. В. Флоровський брав активну участь в історичних та славістичних конгресах, з'їздах, засіданнях як емігрантського, так і міжнародного масштабу: в з'їздах російських вчених за кордоном – в Празі (1923), Белграді (1928) і Софії (1930), в двох міжнародних конгресах істориків у Варшаві (1934) та Цюріху (1938), двох конгресах з слов'янознавства в Празі (1929) та Варшаві (1934) і конгресі візантієвістів в Римі (1936) [12, арк. 37].

А. В. Флоровський брав активну участь у роботі Російського юридичного факультету, який розпочав свою роботу 18 травня 1922 р. у Празі під патронатом Карлового університету.

Широку популярність у Празі здобув очолюваний А. Л. Бемом Семінар з вивчення Ф. М. Достоевського, на засіданнях якого А. В. Флоровський неодноразово виступав з науковими доповідями, зокрема у 1927–1928 навчальному році [27, с. 204].

У Празі А. В. Флоровський зберіг інтерес до архівної справи та бібліографії. У 1923 р. він увійшов до складу Вченої комісії щойно відкритого в Празі Архіву російської революції (з 14 серпня 1924 р. – Російський закордонний історичний архів), а 25 січня 1933 р. був обраний головою Вченої комісії Архіву [18, арк. 1 зв.].

Про високий професійний авторитет А. В. Флоровського в чеських наукових колах свідчить той факт, що він був єдиним російським істориком, запрошеним професором Й. Шустою для

участі в написанні багатотомної «Історії людства від давнини до наших днів» поряд з видатними чеськими вченими: Б. Грозним, Я. Бідлом, О. Одложіліком, Б. Мендлом [27, с. 106].

Високого наукового рівня вчений досяг передусім тому, що він завжди залишався «прихильником живої і активної дослідницької та видавничої роботи» [19, арк. 2].

А. В. Флоровський брав участь в роботі з'їздів російських академічних організацій за кордоном: Празького (1924), Белградського (1928), Софійського (1930).

Наукові посади, котрі займав А. В. Флоровський та активна викладацька діяльність зобов'язували його бути обізнаним із загальним станом слов'янознавства та у міру можливостей спрямовувати його розвиток. Відтак, у полі зору ученого, як історика-славіста, були й питання методології слов'янознавства.

Перш за все А. В. Флоровський доклав чимало сил для завоювання визнання історичної науки російського зарубіжжя світовим науковим співтовариством. З цією метою він брав участь в міжнародних історичних і слов'янознавчих конференціях, конгресах і товариствах.

Значний особистий внесок А. В. Флоровського у консолідацію зусиль істориків країн Східної Європи і слов'янських країн. Він представляв вчених-емігрантів, які проживають в Чехословаччині на Першій конференції істориків країн Східної Європи і слов'янських країн, що відбулася у Варшаві 27–29 червня 1927 р. з ініціативи польських наукових організацій і яку прийнято вважати першим форумом істориків-славістів [5, с. 234].

Виступаючи з вітальним словом до учасників конференції, він висловив сподівання на те, що вона стане «не тільки початком безперервного і постійного наукового спілкування між слов'янськими вченими, але і твердою основою для зближення і тісної співпраці всього слов'янства» [6, арк. 5, 7–7 зв.].

Досить насичена програма конференції передбачала розгляд не тільки наукових, але й науково-організаційних питань. Головним з них було створення Федерації історичних товариств Східної Європи. Основною передумовою для реалізації цього завдання стало усвідомлення учасниками зібрання «пов'язаності і взаємної обумовленості» історичних досліджень в слов'янських

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10)
країнах та необхідності координації та консолідації зусиль
вчених-істориків.

А. В. Флоровський був обраний до складу Виконавчого комітету Федерації – він брав участь у засіданнях усіх робочих її органів, в тому числі сесій Виконавчого комітету у Варшаві, Празі, Будапешті, Цюриху [12, арк. 37].

Окрім того, він увійшов до постійного органу Федерації – редакційної комісії Словника слов'янських старожитностей (голова – Ф. Буяк, секретар – А. В. Флоровський).

У 1932 р. на з'їзді робочих органів Федерації істориків Східної Європи і слов'янських країн в Празі А. В. Флоровський, вітаючи учасників з'їзду від імені вчених-емігрантів, підтвердив, що російські історики і на чужині, поза Росією зберігають «дорогі традиції російського вільного і незалежного історичного знання, традиції, переслідувані й гнані нині в нашій рідній країні» [12, арк. 37]. Оцінюючи внесок першої міжнародної конференції слов'янських істориків і східноєвропейських країн, він зазначив, що вона продемонструвала прагнення «до об'єднання наукових зусиль» для вивчення минулого слов'янських народів, яке з того часу вже «перейшло в діло» [6, арк. 1].

А. В. Флоровський був також активним учасником II конференції Федерації історичних товариств Східної Європи і слов'янських країн, яка проходила 19–20 серпня 1933 р. у Варшаві. Як і в 1927 р. він представляв Російське історичне товариство в Празі і у вітальному слові вкотре наголосив на контрасті свободи історичної науки в російському зарубіжжі та ідеологічного тиску в Радянському Союзі: «Наша федерація є одна з небагатьох наукових організацій міжнародного характеру, де російська вільна наука (тобто емігрантська. – А. М.) ще повноправно представлена» [7, арк. 4–4 зв.].

У кінці 1920–1930-х роках А. В. Флоровського всерйоз непокоїв стан гуманітарної науки в еміграції. Повернувшись зі з'їзду славистів у Варшаві, у 1934 р. він пише голові Російського інституту в Празі і «найзаслуженішому російському славісту за межами Росії» В. А. Францеву великого листа, в якому пропонує цілий ряд заходів, які, на його думку, зможуть забезпечити не тільки присутність, але й офіційний статус російських славистів-

емігрантів серед керівних органів європейської славістичної спільноти [18].

Справа в тому, що представники радянської славістики не брали участі в роботі Варшавського з'їзду і належне СРСР як одній з слов'янських держав місце в Комітеті з'їзду славістів залишилося вакантним. А. В. Флоровський вважав, що воно повинно бути надано славістам російської еміграції за аналогією з тим, як це було зроблено в 1927 р. Федерацією історичних товариств Східної Європи і слов'янських країн для російських істориків-емігрантів [18, арк. 7].

Працюючи в архівах, А. В. Флоровський виявив чимало кількості різноманітних документів, що стосувалися історії слов'янських народів та їх взаємин. Разом з тим він стикався з певними труднощами виявлення потрібних матеріалів, з відсутністю їх належного наукового опису і обліку.

Все це спонукало його до необхідності створення в Празі центру з виявлення в чехословацьких архівосховищах і подальшої реєстрації документальних матеріалів, що мають відношення до історії слов'ян. Такий центр, на думку А. В. Флоровського міг би існувати на базі Слов'янського інституту, в завдання якого входило вивчення слов'янської історії; крім того, там працювало чимало фахівців в даній галузі. Саме тому в 1938 р. він звернувся із запискою до Слов'янського інституту в Празі з пропозицією про створення при ньому робочого центру для виявлення і реєстрації матеріалів з історії слов'ян в архівах і рукописних зібраннях ЧСР [17].

О. П. Аксьонова не виключає, що і сам А. В. Флоровський хотів би увійти до складу комісії центру, яка, за його планом, повинна була керувати роботою з обстеження архівів [3, с. 65].

Питання про створення такого центру вже давно було на часі. На необхідність подібного виявлення слов'янських матеріалів в архівосховищах ЧСР вперше звернули увагу професор Карлового університету Мілада Паулова, яка викладала там історію слов'янських народів, до речі перша жінка-професор в ЧСР та її колега – професор слов'янської історії університету в Брно Йозеф Мадурек.

Цю ідею підхопив А. В. Флоровський, оскільки досліджуючи чесько-російські відносини в архівних зібраннях Праги і Брно, він виявив чимало різноманітних матеріалів з російської та

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) польської історії, що були лише частково зареєстровані і відомі фахівцям.

Важливою частиною записки вважаємо ту, де вчений окреслив основні завдання, які, на його думку, необхідно було виконати найближчим часом. Багато з них не втратили актуальності до сьогодні. У своїй записці А. В. Флоровський розкриває мету проєктованого ним центру і намічає першочергові кроки в напрямку створення «банку архівних даних» з історії слов'янських країн. Результатом цієї роботи, на думку вченого, повинна була стати картотека архівів ЧСР, до якої були б внесені усі наявні та зареєстровані слов'янські історичні матеріали, яка лягла б згодом в основу друкованого довідника і була б доступною для всіх дослідників, які вивчають історію слов'ян і міжслов'янські відносини [17, арк. 4].

Безумовно, що цими думками А. В. Флоровський заклав основоположні теоретико-методологічні засади вивчення міжслов'янських взаємин у майбутньому.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що наукова діяльність А. В. Флоровського в галузі славістики суттєво сприяла її становленню, популяризації та розвитку як наукової дисципліни.

Як славіст, А. В. Флоровський проявив себе в кількох напрямках, що органічно переплітались і взаємно доповнювали один одного: дослідження слов'янських історичних взаємовпливів, участь у славістичних з'їздах та конференціях, виявлення документів та матеріалів з історії слов'янства у бібліотеках та архівосховищах. Важливим також є його внесок у координацію та консолідацію зусиль істориків країн Східної Європи і слов'янських країн.

Завдяки багатогранності слов'янознавчих інтересів А. В. Флоровського слід говорити про суттєвий внесок ученого в розвиток східно-європейської славістики міжвоєнної доби.

Список використаних джерел

1. *Аксенова Е. П.* А. В. Флоровский и Русское историческое общество в Праге // *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике.* – Прага, 1997. – № 1. – С. 77–82.

2. *Аксенова Е. П.* Жрец «Клио» (к научной биографии А. В. Флоровского) // Вестник славянских культур. – 2009. – Т. XI. – № 1. – С. 32–47.
3. *Аксенова Е. П.* Записка А. В. Флоровского 1938 г. «Славянскому институту в Праге» // Славяноведение. – 2002. – № 4. – С. 65–67.
4. *Аксенова Е. П.* Неопубликованная рукопись А. В. Флоровского «Федерация исторических обществ восточной Европы и славянских стран» // Культурное и научное наследие русской эмиграции в Чехословацкой республике: документы и материалы. – М.; СПб : Нестор-История, 2016. – С. 144–166.
5. *Аксенова Е. П.* Федерация исторических обществ Восточной Европы и русские ученые-эмигранты // Славянский альманах 2013. – М. : Индрик, 2014. – С. 232–250.
6. Архів Російської академії наук (РАН), ф. 1609, оп. 1, спр. 16.
7. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 45.
8. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 160.
9. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 162.
10. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 165.
11. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 175.
12. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 185.
13. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 228.
14. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 231.
15. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 233.
16. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 235.
17. АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 237.
18. АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 104.
19. АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 110.
20. АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 171.
21. *Белошевская Л. Н.* Славянский институт и русские ученые-эмигранты // История и историки: историографический вестник / Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 1965–2006 / отв. ред. А. Н. Сахаров. – 2007. – С. 253–256.
22. *Досталь М. Ю.* Из переписки В. А. Францева (Письмо В. А. Францева В. С. Иконникову, письма А. В. Флоровского В. А. Францеву) // Славяноведение. – 1994. – № 4. – С. 102–107.
23. *Досталь М. Ю.* Историк-эмигрант А. В. Флоровский в Чехословакии: страницы научного творчества // Новый исторический вестник. – 2011. – № 28. – С. 80–87.
24. *Ковалев М. В.* А. В. Флоровский (1884–1968): пражская жизнь одесского профессора // Новая и новейшая история. – 2017. – № 6. – С. 123–140.

25. *Ковалев М. В.* Антоний Васильевич Флоровский и Русский педагогический институт в Праге // Экология: синтез естественно-научного, технического и гуманитарного знания / Под ред. А. В. Иванова и М. В. Ковалева. – Саратов : СГТУ, 2015. – Вып. 3. – С. 144–159.

26. *Ковалев М. В.* Личный фонд А. В. Флоровского в Славянской библиотеке в Праге: состав документов и история формирования // Фундаментальная наука: проблемы изучения, сохранения и реставрации документального наследия. – М. : Архив РАН, 2013. – С. 131–138.

27. *Ковалев М. В.* Русские историки-эмигранты в Праге (1920–1940 годы). – Саратов : Изд-во СГТУ, 2012. – 408 с.

28. *Ковалев М. В.* Русское историческое общество в Праге (1925–1945) // Российская история. – 2011. – № 5. – С. 148–158.

29. *Лантева Л. П.* Русский историк-эмигрант А. В. Флоровский как исследователь чешско-русских связей // Вест. МГУ. Сер. 8. История. – 1994. – № 1. – С. 62–63.

30. *Лантева Л. П.* Славяноведческие исследования русских учёных-эмигрантов в славянских странах (20–40 гг. XX в.) // На рубеже культур. Российская эмиграция в межвоенной Чехословакии. – Прага, 2012. – С. 97–123.

31. *Лантева Л. П.* Флоровский А. В. // Российское научное зарубежье: Биобиблиографический справочник. М. : Парад, 2011. – С. 617–618.

32. *Лантева Т. Н.* Главные потрясения XX века в индивидуальном восприятии и судьбе А. В. Флоровского // Славяноведение. – 2017. – 4. – С. 52–63.

33. *Лантева Т. Н.* Материалы личного архивного фонда А. В. Флоровского к характеристике его общественно-политических взглядов // Документ. Архив. Информационное общество: Материалы I Международной научно-практической конференции. – М. : РГГУ, 2014. – С. 491–498.

34. *Лантева Т. Н.* Научная репатриация профессора А. В. Флоровского // Миллеровские чтения: к 285-летию Архива Российской академии наук. Сборник научных статей по материалам международной научной конференции. – СПб, 2013. – С. 358–362.

35. *Лантева Т. Н.* Научное наследие А. В. Флоровского (1884–1968) в Архиве РАН // Вестник архивиста. – 2014. – №. 1. – С. 270–287.

36. *Мирончук А.* Інформативні можливості Архіву Російської академії наук для реконструкції біографії і творчого доробку історика-славіста А. В. Флоровського // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.) / НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка

Україні ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ, нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2017. – С. 304–309.

37. *Мирончук А.* Нарис А. В. Флоровського з історії Законодавчої комісії 1767–1768 рр.: запровадження в історіографічного контексту // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2017. – Вип. 27. – С. 360–382.

38. *Музичко О.* Еміграції та депортації науковців з території Південної України у першій половині ХХ ст.: етапи, склад, долі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки: наукове видання. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 126–169.

39. *Музичко О.* Козакознавчі студії Одеської школи істориків професора І. А. Линниченка // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / НДІ козацтва Ін-ту історії України НАН України, Від. історії козацтва на півдні України, Іст. ф-т Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – Вип. 4. – Одеса: Фенікс. – 2009. – С. 143–156.

40. *Осовский О., Киржаева В.* «Вот и хочется найти способ подняться над каждодневной суетой». А. Флоровский и филологическая жизнь эмиграции первой волны (по материалам архива ученого) // Вопросы литературы. – 2017 № 6. – С. 313–341.

41. *Пацуто В. Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. – М. : Наука. 1991. – 400 с.

42. *Сладек З.* Ян Славик и его «история русской революции» // Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике. – Прага, 1996. – № 2. – С. 50–63.

43. *Флоровский А. В.* Отчет о поездке во Львов для участия в собраниях Комитета по изданию «Słownika Słowiańskich Starożytności» // Ročenka Slovanského ústavu. Sv. IV za rok 1931. Praha, 1932. S.104–106.

44. *Florovsky A.* Zpráva prof. A. Florovského o ceste do Polska // Ročenka Slovanského ústavu. Sv. III za rok 1930. Praha, 1931. S.110.

References

1. Aksenova E. P. (1997). *A. V. Florovskii i Russkoe istoricheskoe obshchestvo v Prage* [A. V. Florovsky and the Russian Historical Society in Prague]. In *Rossica: Nauchnye issledovaniia po rusistike, ukrainistike, belorusistsike* [Rossica: Scientific research in Russian Studies, Ukrainian studies, Belarusian Studies]. (Vol. 1, pp. 77–82). [in Russian].

2. Aksenova E. P. (2009). *Zhretc "Klio" (k nauchnoi biografii A. V. Florovskogo)* ["Priest" of Clio (to the scientific biography of A. V. Phlorovsky)]. In *Vestnik slavianskikh kul'tur* [Bulletin of Slavic Cultures]. (Vol. XI, pp. 32–47). [in Russian].

3. Aksenova E. P. (2002). *Zapiska A. V. Florovskogo 1938 g. «Slavianskomu institutu v Prage»* [Note of A. V. Florovsky 1938 to the "Slavic Institute in Prague"]. In *Slavianovedenie* [Slavic Studies]. (Vol. 4, pp. 65–67). [in Russian].

4. Aksenova E. P. (2016). *Neopublikovannaia rukopis A. V. Florovskogo "Federatciia istoricheskikh obshchestv vostochnoi Evropy i slavianskikh stran"* [An unpublished manuscript by A. V. Florovsky "Federation of Historical Societies of Eastern Europe and the Slavic Countries"]. In *Kulturnoe i nauchnoe nasledie russkoi emigratsii v Chexoslovatskoi respublike: dokumenty i materialy* [Cultural and scientific heritage of Russian emigration in the Czechoslovak Republic: documents and materials]. (Pp. 144–166). [in Russian].

5. Aksenova E. P. (2013). *Federatciia istoricheskikh obshchestv Vostochnoi Evropy i russkie uchenye-emigranty* [Federation of Historical Societies of Eastern Europe and Russian emigre scholars]. In *Slavianskii almanakh* [Slavonic Almanac]. (Pp. 232–250). [in Russian].

6. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 45.

7. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 162.

8. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 165.

9. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 175.

10. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 185.

11. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 228.

12. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 231.

13. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 233.

14. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 235.

15. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 1, case 237.

16. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 2, case 104.
17. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 2, case 110.
18. Archive of the Russian Academy of Sciences, fund 1609, inventory 2, case 171.
19. Beloshevskaia L. N. (2007). *Slavianskii institut i russkie uchenye-emigranty* [Slavic Institute and Russian emigrant scientists]. In *Istoriia i istoriki: istoriograficheskii vestnik* [History and historians: a historiographic herald]. (Pp. 253–256). [in Russian].
20. Dostal M. Iu. (1994). *Iz perepiski V. A. Frantceva (Pismo V. A. Frantceva V. S. Ikonnikovu, pisma A. V. Florovskogo V. A. Frantcevu)* [From the correspondence of V. A. Frantsev (Letter of V. A. Frantsev to V. I. Ikonnikov, A. V. Florovsky's letters to V. A. Frantsev)]. In *Slavianovedenie* [Slavic Studies]. (Vol. 4, pp. 102–107). [in Russian].
21. Dostal M. Iu. (2011). *Istoriik-emigrant A. V. Florovskii v Chekhoslovakii: stranitsy nauchnogo tvorchestva* [The historian-emigrant A. V. Florovsky in Czechoslovakia: pages of scientific creativity]. In *Novyi istoricheskii vestnik* [New historical bulletin]. (Vol. 28, pp. 80–87). [in Russian].
22. Kovalev M. V. (2017). *A. V. Florovskii (1884–1968): prazhskaia zhizn odesskogo professora* [A. V. Florovsky (1884–1968): Prague life of the Odessa professor]. In *Novaia i noveishaia istoriia* [Modern and Contemporary history]. (Vol. 6, pp. 123–140). [in Russian].
23. Kovalev M. V. (2015). *Antonii Vasilevich Florovskii i Russkii pedagogicheskii institut v Prage* [Antony Florovsky and the Russian Pedagogical Institute in Prague]. In *Ekologiia: sintez estestvenno-nauchnogo, tekhnicheskogo i gumanitarnogo znaniia* [Ecology: the synthesis of natural, scientific, technical and humanitarian knowledge]. (Vol. 3, pp. 144–159). [in Russian]
24. Kovalev M. V. (2013). *Lichnyi fond A. V. Florovskogo v Slavianskoi biblioteke v Prage: sostav dokumentov i istoriia formirovaniia* [A. Florovsky's personal fund in the Slavic Library in Prague: the composition of documents and the history of formation]. In *Fundamentalnaia nauka: problemy izucheniia, sokhraneniia i restavratscii dokumentalnogo naslediiia* [Fundamental science: problems of studying, preserving and restoring documentary heritage]. (Pp. 131–138). [in Russian].
25. Kovalev M. V. (2012). *Russkie istoriki-emigranty v Prage (1920–1940-e gody)* [Russian historians-emigrants in Prague (1920–1940s)]. Saratov: Izd-vo SGTU. [in Russian].
26. Kovalev M. V. (2011). *Russkoe istoricheskoe obshchestvo v Prage*

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) (1925–1945) [Russian Historical Society in Prague]. In *Rossiiskaia istoriia* [Russian history]. (Vol. 5, pp. 148–158). [in Russian].

27. Lapteva L. P. (1994). *Russkii istorik-emigrant A. V. Florovskii kak issledovatel cheshsko-russkikh sviazei* [Russian historian-emigrant A. V. Florovsky as a researcher of the Czech-Russian relations]. In *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia* [Bulletin of Moscow State University. Series: History]. (Vol. 1, pp. 62–63). [in Russian].

28. Lapteva L. P. (2012). *Slavianovedcheskie issledovaniia russkikh uchenykh-emigrantov v slavianskikh stranakh (20-40 gg. XX v.)* [Slavonic Studies of Russian Emigrant Scientists in Slavic Countries (20–40s of the 20th century)]. In *Na rubezhe kultur. Rossiiskaia emigratsiia v mezhoennoi Chexoslovakii* [At the turn of cultures. Russian emigration in the inter-war Czechoslovakia]. (Pp. 97–123). [in Russian].

29. Lapteva L. P. (2011). *Florovskii A. V.* [Florovsky A. V.]. In *Rossiiskoe nauchnoe zarubezhe: Biobibliograficheskii spravocnik* [Russian scientific abroad: Biobibliographical reference]. (Pp. 617–618). [in Russian].

30. Lapteva T. N. (2017). *Glavnye potriasieniia XX veka v individualnom vospriiatii i sudbe A. V. Florovskogo* [Main upheavals of the twentieth century in Antony Florovsky's individual perception and destiny]. In *Slavianovedenie* [Slavic Studies]. (Vol. 4, pp. 52–63). [in Russian].

31. Lapteva T. N. (2014). *Materialy lichnogo arkhivnogo fonda A. V. Florovskogo k kharakteristike ego obshchestvenno-politicheskikh vzgliadov* [Materials of A. V. Florovsky's personal archive fund to the description of his socio-political views]. In *Dokument. Arkhiv. Informatcionnoe obshchestvo: Materialy I Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii* [Document. Archive. Information Society: Proceedings of the First International Scientific and Practical Conference]. (Pp. 491–498). [in Russian].

32. Lapteva T. N. (2013). *Nauchnaia repatriatsiia professora A. V. Florovskogo* [Scientific repatriation of Professor A. V. Florovsky]. In *Millerovskie chteniia: k 285-letiu Arkhiva Rossiiskoi akademii nauk. Sbornik nauchnykh statei po materialam mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii* [Miller's readings: to the 285th anniversary of the Archive of the Russian Academy of Sciences. Collection of scientific articles on the materials of the international scientific conference]. (Pp. 358–362). [in Russian].

33. Lapteva T. N. (2014). *Nauchnoe nasledie A. V. Florovskogo (1884–1968) v Arkhive RAN* [Scientific heritage of A. V. Florovsky (1884–968) in the Archive of the Russian Academy of Sciences]. In *Vestnik arkhivista* [Archivist's Newsletter]. (Vol. 1, pp. 270–287). [in Russian].

34. Myronchuk A. (2017). *Informatyvni mozhylyvosti Arkhivu Rosiiskoi*

akademii nauk dlia rekonstruktsii biohrafii i tvorchoho dorobku istoryka-slavista A. V. Florovskoho [Informative capabilities of the Archive of the Russian Academy of Sciences for the reconstruction of the biography and creative heritage of the historian and Slavist A. V. Florovsky]. In *Slov'ianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen: materialy Mizhna. nauk. konf. (Kyiv, 24 travnia 2017 r.)* [Slavic Studies and New Paradigms and Directions of Social and Humanitarian Studies: Proceedings of the International Scientific Conference (Kyiv, May 24, 2017)]. (Pp. 304–309). [in Ukrainian].

35. Myronchuk A. (2017). *Narys A. V. Florovskoho z istorii Zakonodavchoi komisii 1767–1768 rr.: zaprovadzhennia do istoriohrafichnoho kontekstu* [The essay of A. V. Florovsky from the history of the Legislative Commission of 1767–1768: introduction to the historiographical context]. In *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Historiographic studies in Ukraine]. (Vol. 27, pp. 360–382). [in Ukrainian].

36. Muzychko O. (2012). *Emihratsii ta deportatsii naukovtsiv z terytorii Pivdennoi Ukrainy u pershii polovyni XX st.: etapy, sklad, doli* [Emigration and Deportation of Scientists from the Territory of Southern Ukraine in the First Half of the Twentieth Century: Stages, Membership, Fate]. In *Visnyk Tsentralnogo derzhavnogo arkhivu zarubizhnoi ukrainiky: naukove vydannia* [Bulletin of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica]. (Vol. 1, pp. 126–169). [in Ukrainian].

37. Muzychko O. (2009). *Kozakoznavchi studii Odeskoi shkoly istorykyv profesora I. A. Lynnychenka* [Cossack studies of Odesa historical school of professor I. A. Lynnychenko]. In *Chornomorska mynushyna. Zapsyky viddilu istorii kozatsva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. pr.* [Chornomors'ka mynushyna. The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine]. (Vol. 4, pp. 143–156). [in Ukrainian].

38. Osovskii O., Kirzhaeva V. (2017). “*Vot i khochetsia naiti sposob podniatsia nad kazhdodnevnoi suetoi*”. A. Florovskii i filologicheskaiia zhizn emigratsii pervoi volny (po materialam arkhiva uchenogo) [“I want to find a way to rise above everyday vanity.” A. Florovsky and the philological life of the emigration of the first wave (based on the materials of the scientist's archive)]. In *Voprosy literatury* [Questions of literature]. (Vol. 6, pp. 313–341). [in Russian].

39. Pashuto V. T. (1991). *Russkie istoriki-emigranty v Evrope* [Russian historians-emigrants in Europe]. Moscow: Nauka. [in Russian].

40. Sladek Z. (1996). *Jan Slavik i ego “istoriia russkoi revoliutcii”* [Jan Slavik and his “history of the Russian revolution”]. In *Rossica: Nauchnye issledovaniia po rusistike, ukrainistike, belorusistike* [Rossica: Scientific

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) research in Russian Studies, Ukrainian studies, Belarusian Studies]. (Vol. 2, pp. 50–63). [in Russian].

41. Florovskii A. V. (1932). *Otchet o poezdke vo Lvov dlia uchastiia v sobraniakh Komiteta po izdaniiu "Slovnika Sloviańskich Starožytości"* [Report on the trip to Lviv for participation in the meetings of the Committee for the publication "Slovníka Sloviańskich Starožytości"]. In *Ročenka Slovanského ústavu. 1931* [Yearbook of the Slavic Institute. 1931]. (Pp. 104–106). [in Russian].

42. Florovsky A. (1931). *Zpráva prof. A. Florovskeho o ceste do Polska* [Report of Professor A. Florovsky on the trip to Poland]. In *Ročenka Slovanského ústavu. 1930*. [Yearbook of the Slavic Institute. 1930]. (Pp. 110). [in Czech].

Стаття надійшла до редакції 15.05.201.

Anatoliy Myronchuk,

Cand. hist. sciences,
Ukraine, Kyiv

«As a scientist I always was, is and will be a supporter of living and active research and publishing work». A.V. Florovsky in Slavonic life of the Russian scientific emigration of 1920-1930

The article deals with the participation of the historian and Slavist A. V. Florovsky (1884–1968) in the Slavic life of the Russian scientific emigration of 1920–1930-ies. On the basis of his personal archive, the dialogue between the historians and Slavists of scientific emigration, the Slavic Institute in Prague was reproduced, the historical and Slavic component of his scientific interests, participation in the Slavic congresses was determined. The formation of A. V. Florovsky as a Slavist in the context of the development of the Russian and Eastern European Slavonic studies of the interwar period, as well as his contribution to the development and institutionalization of historical Slavic studies, is clarified.

Keywords: A. V. Florovsky, Slavic Institute, Slavic studies, conference of historians of Eastern Europe and the Slavic world, Slavic congresses.

УДК 929 Білецький О. І.

Патик Вікторія,

канд. істор. наук, старш. наук. співроб.,

Інститут біографічних досліджень,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,

Україна, Київ

НАУКОВА СПАДЩИНА ОЛЕКСАНДРА ІВАНОВИЧА БІЛЕЦЬКОГО (1884–1961) ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Дослідження видатних постатей та їх наукової спадщини є важливим для з'ясування, аналізу та висвітлення основних тенденцій і проблем в науці на різних етапах її розвитку, а також для створення всебічної картини розвитку історичних знань. О. І. Білецький – відомий дослідник, літературознавець та літературний критик. У статті розглянуто та охарактеризовано наукову спадщину вченого, виокремлено основні напрями його наукових досліджень.

Ключові слова: О. І. Білецький, літературознавство, наукова спадщина, українська література.

Для дослідників завжди були та залишаються і сьогодні актуальними дослідження постатей видатних вчених, які жили та працювали в Україні і зробили вагомий внесок в інтеграцію та популяризацію української історичної спадщини в світову культуру. Ім'я Олександра Івановича Білецького (1884–1961) добре відоме сучасним дослідникам, оскільки – це широковідомий літературознавець, академік, віце-президент АН УРСР, директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, професор Київського університету.

Мета статті – це систематизувати та охарактеризувати науковий доробок вченого, обґрунтувати його значення для подальшого розвитку літературознавства на теренах України і вплив на наукові дослідження його послідовників, зацентувати увагу та розглянути найвагоміші наукові дослідження О. І. Білецького.

Для розкриття предмета дослідження використано структурно-логічну схему подачі матеріалу, що ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, комплексному використанні загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів. Основу джерельної бази дослідження становлять опубліковані наукові праці О. І. Білецького та архівні документи з особового фонду Інституту архівознавства НБУВ (ф. 44).

Велика частина наукової спадщини вченого зберігається в архівних установах. Особовий архівний фонд О. І. Білецького є в Інституті архівознавства (ф. 44). Він складається з одного опису, що містить 13 справ (16 документів за 1948–1965 рр.). Документи з даного особового фонду – це, здебільшого, наукові праці вченого (машинописні варіанти).

Документи та праці О. І. Білецького (статті, рецензії, листування, фотодокументи, книги з дарчими написами) зберігаються в фондах Інституту рукопису НБУВ, зокрема у фонді Андрія Олександровича Білецького (1911–1995) та Тетяни Миколаївни Чернишової (1927–1993) (ф. 364, 1744 од. зб., 1827–2002 рр.). Архівні матеріали, що містять більш детальну інформацію про життя, основні напрями діяльності О. І. Білецького та його наукові праці знаходяться на державному зберіганні в архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Основний масив документів зберігається в особовому фонді О. І. Білецького (ф. 162, од. зб. 5875; 1853–1997 рр.). Також особовий архівний фонд О. І. Білецького є в Центральному державному архіві-музею літератури і мистецтва України (ф. 30, 2 описи, 197 од. зб.; 1920–1982 рр.).

Постать О. І. Білецького стала предметом дисертаційного дослідження Н. Д. Микитась (автореферат «Академік О. І. Білецький – дослідник давньої української літератури», К., 1992, 18 с.). Доктор філологічних наук, відомий літературний критик, літературознавець та письменник В. Є. Панченко присвятив декілька статей О. І. Білецькому [6, 7, 8], розглядаючи його як літературного критика 1920-х рр.

Постать вченого також досліджувала Л. В. Коломієць (доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка) у статті «Видатні мо-

вознавці-перекладачі 1920–1930-х років: Олександр Білецький, Михайло Калинович, Леонід Пахаревський, Андрій Ніковський, Борис Ткаченко» [4]. Її публікація присвячена знаним постатям мовознавців-перекладачів, серед яких є ім'я О. І. Білецького. Автор відзначає, що вчений разом з іншими лінгвістами-членами Всеукраїнській академії наук упорядкували та відредагували в 1920-ті – на початку 1930-х роках понад п'ятдесят загальних та спеціальних словників, включаючи двомовні російсько-українські словники обох типів, більшість із яких були знищені в 1933 році, а низка інших виявляться знищеними радянською владою до кінця 1930-х років. На думку авторки, О. І. Білецький входив до плеяди видатних мовознавців-перекладачів ХХ ст.

Біографічні статті про О. І. Білецького увійшли до таких видань, як «Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2 т.» (К., 2002, т. 1, с. 198–199), «Енциклопедія сучасної України» (автор статті І. М. Дзюба, К., 2003, т. 2, с. 775–780), «Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті» (К., 2005, т. 1, с. 336), «Літературна Харківщина: довідник» (автор статті І. І. Доценко Харків, 2007, с. 36–38).

Життя вченого, його наукова та педагогічна діяльність майже повністю пройшли в Україні, спершу в Харкові (навчався в Харківській третій гімназії (закінчив у 1902 р), на історико-філологічному факультеті Харківського університету (закінчив у 1907 рр.); викладав в Харківському університеті, Харківських Вищих жіночих курсах, педагогічних курсах при Харківському учбовому окрузі, в Харківському народному університеті), потім в Києві (працював в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР (з 1926 р. і до кінця життя), очолював комітет українських славістів). О. І. Білецький отримав вчений ступінь доктора філологічних наук (1937 р., без захисту дисертації), його було обрано академіком АН УРСР (1939 р.), членом-кореспондентом АН СРСР (1946), академіком АН СРСР (1958). Варто наголосити, що його ім'я та наукові праці користувалися попитом та популярністю далеко за межами України.

Перше, що вражає при першому перегляді наукової спадщини О. І. Білецького – це надзвичайно широкий діапазон його наукових досліджень. Загалом, вона налічує понад 500 наукових

праць. Її можна умовно поділити за такими напрямками: теорія літератури, давня українська та давня російська літератури, українська література XIX ст. – початку XX ст., українська радянська література, російська література та українсько-російські літературні зв'язки, зарубіжна література.

Вагомою подією в історичному середовищі було видання двотомного збірника праць О. І. Білецького «Від давнини до сучасності» (Київ, 1960), до якого увійшли вибрані праці вченого, присвячені українській літературі різних історичних періодів та вступна частина, написана самим автором робіт. До даного видання були включені статті оглядового характеру та статті, присвячені зв'язкам української літератури зі світовою. На думку О. І. Білецького, справжнє уявлення про українську літературу можна одержати лише розглядаючи її в міжнародному масштабі, залучаючи для порівняння широкий літературний матеріал, на фоні якого стане зрозумілою її національна специфіка [1, с. 18].

Вчений писав, що «огляд історії української літератури від початку її виникнення і до сучасності вимагає багатьох спеціальних досліджень. Треба не тільки поповнити фактичний матеріал, не тільки переглянути традиційні оцінки окремих авторів і літературних течій, але й спробувати встановити закономірності українського літературного процесу» [1, с. 18–19].

Лаконічним продовженням збірника стало видання «Письменник і епоха» (1963), яке не повторювало свого попередника, а продовжувало його та доповнювало новими науковими дослідженнями вченого. У виданні були представлені праці О. І. Білецького, присвячені давній літературі, методології теорії літератури, теорії і практиці художньої творчості загалом; дослідження про творчість С. Васильченка, Б. Грінченка, І. Котляревського, І. Франка, Т. Шевченка, Л. Українки та ін. Окрім того, до збірника було включено розділ «З ненадрукованих відзивів і рецензій», де подано тексти, написані вченим.

Згодом вийшло п'ятитомне зібрання праць О. І. Білецького – це перше наукове видання літературознавчої спадщини вченого, яке охопило вибрані наукові праці вченого різних напрямів, зокрема з теорії та історії української та зарубіжної літератури. На відміну від попередніх видань збірників праць вченого, до яких входили

його наукові роботи з питань української літератури, до даної збірки увійшли наукові праці, присвячені зарубіжній та російській літературі та з теоретичних питань літературознавства. Кожен том містить вибрані праці О. І. Білецького в певній галузі історії літератури.

Перший том включає наукові роботи, присвячені давній українській та російській літературі. У ньому також подано бібліографію друкованих праць вченого. До другого тому увійшли праці, присвячені українській літературі XIX – початку XX ст. Третій том містить наукові праці з питань теорії літератури. У четверту томі зосереджені праці, присвячені російській літературі та українсько-російським зв'язкам. У п'ятому томі представлені наукові дослідження з історії зарубіжної літератури.

У центрі уваги наукових досліджень О. І. Білецького, присвячених українській літературі були, такі знані українські постаті як: І. Вишенський, М. Вовчок, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, М. Рильський, П. Тичина, Л. Українка, І. Франко, Т. Шевченко та ін. Вчений наголошував, що в слов'янському світі до початку XX століття знали переважно «Кобзар» Т. Г. Шевченка. І саме з появою письменника та його творів особливо зростає інтерес до і всієї української літератури.

Дослідник відмічає, що після появи творів Т. Г. Шевченка українська література починає рухатися велетенськими кроками. Твори відомих українських письменників (М. Вовчка, І. Нечуй-Левицького, П. Мирного, І. Франка та ін.) стають предметом вивчення і популяризації не лише в слов'янських країнах, а й набувають поширення в Європі. І зважаючи на ці факти, О. І. Білецький констатує, що таким чином «українська література викристалізувалася і для літераторів, і для читачів як самостійна велика література слов'янського світу, як така, що здобула право зайняти належне місце на світовій арені» [3, с. 5].

У своїх роботах О. І. Білецький ґрунтовно розглянув велику літературознавчу спадщину І. Франка («Художня проза І. Франка», «Поезія Івана Франка», «Світове значення Івана Франка» та ін.). Він високо цинив наукову спадщину І. Франка, як і самого автора, називаючи його другим великим діячем української культури (першим, на його думку, завжди був і залишається Т. Г. Шевченко) [1, с. 22]. Вчений відзначав, що І. Франко був одним із фундаторів українського літературознавства та невтомним популяризатором

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) західноєвропейської літератури, перекладів на українську мову іноземних творів [1, с. 52–53].

Літературознавець вказував, що вражають і результати, і розмах творів художньої прози І. Франка, оскільки це «приблизно 97 праць малої розповідної форми (оповідань, нарисів, казок, сатир) та 10 великих оповідань, створених за приблизно 30 років» [3, с. 412]. Він писав, «високохудожня, органічно зв'язана з життям, з передовими суспільними змаганнями доби, проза Франка – безсмертна спадщина національної культури українського народу» [3, с. 460]. Високу оцінку О. І. Білецький дав і поезії І. Франка, яка, на його думку, входить до скарбниці всесвітньої поезії. Він відзначав близькість творів письменника до мотивів слов'янських авторів. О. І. Білецький писав, для того, щоб справді по-науковому вивчати І. Франка, треба не те, щоб зрівнятися з ним в ерудиції – навряд чи це можливо, але наблизитися до його інтересів, пізнавати його в конкретно-історичному середовищі його часу, а також вивчення його постаті не як ізольованого факту культури, а в конкретному середовищі української і світової культури [3, с. 539–540].

На прикладах творчості провідних українських письменників, у своїх дослідженнях О. І. Білецький показував як українська класична література набувала поширення далеко за межами України. Вчений зазначав, що для наукового висвітлення літературного процесу необхідно вивчати реалізм в усіх його відтінках протягом історичного розвитку, в його зв'язках і взаємодіях з іншими літературними течіями [4, с. 74].

Широковідомими є наукові розвідки О. І. Білецького з теорії та методології літературної творчості та літературознавства («Українське літературознавство за 40 років (1917–1957)» (1957), «Проблема синтезу в літературознавстві (1940)», «Проблема періодизації літературного процесу» (1963) та ін.). Він працював над багатьма питаннями з даної проблематики, приділяючи увагу проблемам періодизації історії літератури, питанням наукового визначення і характеристики різновидів словесного мистецтва, вивченню питань історії поезитики.

У своїх наукових дослідженнях вчений приділяв увагу античній та західноєвропейській літературі. На той час в Україні у цій галузі він був одним з найкращих знавців. У цій справі він проявив себе як гарний дослідник літератури античного світу.

Вражає також діапазон наукових досліджень О. І. Білецького у цьому напрямку – від епохи відродження до новітніх часів. Свої наукові дослідження, присвячені культурним здобуткам світової літератури, від популяризував на теренах України. Він є автором хрестоматій з античної літератури (давньогрецька та римська літератури) (К., 1938, 1968), західноєвропейської літератури (К., 1936, 1939) та давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) (К., 1967), до якої увійшли література Київської Русі та доби феодальної роздробленості, література XV–XVIII ст., перекладна література візантійсько-слов'янського та західного походження.

У XIX ст. на українських землях пробудження інтересу до літературного минулого зв'язане було, як і інших країнах Європи, з виникненням романтичної течії. О. І. Білецький зазначав, що збиранням і вивченням фольклору взагалі і пісенного зокрема починається українське літературознавство [1, с. 22]. Так звана київська література, за висловом вченого, не була ні українською, ні великоруською, але стала основою і початком розвитку всіх східнослов'янських літератур – української, російської і білоруської [1, с. 26]. У своїх наукових розвідках О. І. Білецький завжди наголошував на необхідності поставити дослідження явищ української літератури на серйозне наукове підґрунтя [2, с. 16]. На думку дослідника, видання текстів – це перший крок, за яким, природньо, йшло їх дослідження, тобто вивчення творчості окремих письменників, окремих проблем та всього літературного процесу в його історичному розвитку [1, с. 73]. «Розкривати і показувати у спадщині минулого начала прогресу, життєстверджуючого світогляду, відділяючи елементи демократичні і революційні, невмирущі цінності від того, що приречено на відмирання, – ось що було метою літературознавця при вивченні літературної спадщини» [1, с. 73].

Як результат таких досліджень, за такими вимогами, вченим було доведено, що саме Т. Г. Шевченко був справжнім основоположником передової українсько літератури, який забезпечив їй почесне місце слов'янських літератур. «Зв'язки Шевченка з світовою культурою – безперечні, як безперечна і надзвичайна естетична сприйнятливість поета [2, с. 265].

У доповіді О. І. Білецького на IV Міжнародному з'їзді славистів у Москві «Українська література серед інших слов'янських

літератур» (1958) вчений визначив внесок української класичної літератури як у слов'янські літературні твори, так і в європейські. Він відзначав, що тема про місце української літератури серед інших літератур слов'янського світу ставилася ще у ХІХ ст. О. І. Білецький на прикладах історичних фактів зробив спробу показати, як «нова література українського народу неухильно, уже починаючи з другої чверті ХІХ ст., пробивала собі дорогу в світ. Передові люди Росії, Польщі, Чехословаччини, Болгарії не лише визнавали за нею право на існування, а й були захоплені її самобутністю та загальнолюдськими ідеалами» [2, с. 23].

Дослідник вказує, що загалом українська література як навчальна дисципліна набула поширення лише після Української революції 1917 р., коли її почали викладати в усіх гуманітарних вищих учбових закладах України. Вона увійшла як обов'язковий предмет до програм середніх шкіл. О. І. Білецький також стверджував, що вивчення української літератури стало одним із важливих завдань для щойно створеної на той час Всеукраїнської академії наук [1, с. 63].

На думку вченого, історик повинен мати на увазі, що виникнення власне української літератури найтісніше зв'язане з виникненням української мови, української нації [1, с. 27]. О. І. Білецький відмічав, що він критично ставився до своїх наукових праць, зазначаючи, що статті написані в різний час, неоднакові за характером викладу і не в однаковій мірі відповідають вимогам наукової методології. Повністю оволодіти науковим методом відразу неможливо: це вдається в результаті тривалих досліджень, застосування теорії до практики аналізу літературних фактів [1, с. 17]. Дослідник констатував, що за його спостереженнями до науки тяглися люди енергійні, чисті серцем, жадібні розумом, натхненні високою ідеєю перетворити світ, «з самого початку було ясно, що їм належить майбутнє».

О. І. Білецькому притаманна, як влучно сформулював М. К. Гудзій, «жадібна допитливість до всього того, що зв'язано з долею світової художньої творчості, починаючи від античності, через українське, російське і західноєвропейське середньовіччя, і новий час і кінчаючи українською літературою» [1, с. 5]. Літературознавчим працям вченого властива широта наукових інтересів, багатогранність ерудиції вченого. Саме ці виняткові риси характеру спонукали О. І. Білецького до нових наукових

досліджень. М. К. Гудзій також зазначав, що дослідник сприяв розвитку літературознавства і як автор багатьох наукових праць, і як основний керівник українськими літературознавчими кадрами.

М. Д. Бернштейн відмічав, що О. І. Білецький навчаючи інших, сам постійно вчився, перебуваючи в постійних творчих пошуках, завжди критично ставився до свого творчого набутку, і це допомагало йому підноситись на все вищий науково-теоретичний щабель [2, с. 4]. Займаючись вивченням літературного минулого, дослідник не забував і про сучасне літературне життя [2, с. 5]. Аналізуючи наукову спадщину О. І. Білецького можна прослідкувати як змінювався та удосконалювався його науковий метод роботи.

Таким чином, наукова спадщина вченого охоплює велике коло питань, зокрема з теорії і методології літературної творчості та літературознавства; історії і теорії української, російської та зарубіжної літератур та ін. Літературознавець займався дослідженням творчості таких українських письменників, як Т. Шевченка, І. Франка, І. Котляревського, М. Вовчка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Л. Українки, П. Тичини та ін. У своїй праці «Шевченко і світова література» (1939) О. І. Білецький вперше зацентрував увагу на питанні світового значення української літературної класики. Даний напрям його досліджень було розвинуто у наступних роботах: «Світове значення творчості Шевченка» (1951), «Світове значення І. Франка» (1956), «Українська література серед інших літератур світу» (1958). Загалом, науковий доробок О. І. Білецького збагатив українську літературознавчу науку та сприяв подальшому її розвитку, його ідеї та науки напрацювання мають беззаперечний вплив на сучасне літературознавство.

Своєю невтомною роботою на науковій ниві О. І. Білецький зробив вагомий внесок в розвиток українського літературознавства та його популяризації за межами України. Його наукові праці з теоретичних питань літературознавства, з історії української літератури не втратили своєї актуальності і сьогодні. Саме О. І. Білецький був першим українським вченим, хто проаналізував українську літературу крізь призму світових літературних процесів, а також визначив її місце серед інших літератур світу.

Список використаних джерел

1. Білецький О. І. Від давнини до сучасності : збірник праць з питань української літератури / О. І. Білецький. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – Т. 1. – 505 с.
2. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах / Олександр Білецький. – Київ: Наукова думка. – Т. 1: Давня українська і давня російська література. – 1965. – С. 23.
3. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах / Олександр Білецький. – Київ: Наукова думка. – Т. 2: Українська література XIX – початку XX століття. – 1965. – С. 265.
4. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах / Олександр Білецький. – Київ: Наукова думка. – Т. 3: Українська радянська література. Теорія літератури. – 1966. – С. 74.
5. Білецький О. І. Письменник і епоха / О. І. Білецький. – Київ : Держлітвидав УРСР, 1963. – 543 с.
6. Гудзій М. К. Олександр Іванович Білецький / М. К. Гудзій. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. – 50 с.
7. Коломієць Л. Видатні мовознавці-перекладачі 1920–1930-х років: Олександр Білецький, Михайло Калинович, Леонид Пахаревський, Андрій Ніковський, Борис Ткаченко / Л. Коломієць // Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць. – Київ, 2013. – Вип. 2 (44). – С. 187–206.
8. Панченко В. Є. Аргументи стороннього свідка (Олександр Білецький як літературний критик 20-х років XX століття) / В. Панченко // Урок Української. – 2002. – № 8. – С. 45–48.
9. Панченко В. Є. Бенкет вільного інтелекту, або Аргументи «стороннього свідка»: Олександр Білецький як літературний критик 1920-ті роки / В. Є. Панченко // Літературна Україна. – 2002. – 21 берез. – С. 10.
10. Панченко В. Є. Олександр Білецький як літературний критик: 1920-ті роки / В. Є. Панченко // Магістеріум: Літературознавчі студії. – 2002. – Вип. 8. – С. 72–76.

References

1. Biletsky, O. I. (1960). *Vid davnyiny do suchasnosti : zbirnyk prats z pytan ukraïnskoi literatury* [From antiquity to the present: a collection of works on Ukrainian literature] (Vol. 1, 505 p.). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [in Ukrainian].
2. Biletsky, O. I. (1965). *Zibrannia prats u piaty tomakh* [Collected works in five volumes]. (Vol. 1, 524 p.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Biletsky, O. I. (1965). *Zibrannia prats u piaty tomakh* [Collected works in five volumes]. (Vol. 2, 669 p.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Biletsky, O. I. (1966). *Zibrannia prats u piaty tomakh* [Collected

works in five volumes]. (Vol. 3, 608 p.). Kyiv: *Naukova dumka*. [in Ukrainian].

5. Biletsky, O. I. (1963). *Pysmennyk i epokha* [The writer and epoch]. Kyiv: *Depzhlitvydav URSR*. [in Ukrainian].

6. Gudzii, M. K. (1959). *Oleksandr Ivanovych Biletskyi* [Alexander Ivanovich Beletsky]. Kyiv: *Vydavnytstvo AN URSR*. [in Ukrainian].

7. Kolomiets, L. (2013). *Vydatni movoznavtsi-perekladachi 1920-1930-kh rokiv: Oleksandr Biletskyi, Mykhailo Kalynovych, Leonyd Pakharevskyi, Andrii Nikovskiy, Borys Tkachenko* [Outstanding linguists-translators of the 1920s and 1930s: Alexander Biletsky, Mikhail Kalinovich, Leonid Paharevsky, Andriy Nikovsky, Boris Tkachenko]. *Movni i kontseptualni kartyny svitu : zbirnyk naukovykh prats*, 2 (44), 187–206. [in Ukrainian].

8. Panchenko, V. Y. (2002). *Arhumenty storonnoho svidka (Oleksandr Biletskyi yak literaturnyi krytyk 20-kh rokiv XX stolittia)* [Arguments of an outsider witness (Alexander Beletsky as a literary critic of the 20s of the XX century)]. *Urok Ukrainskoi*, 8, 45–48. [in Ukrainian].

9. Panchenko, V. Y. (2002). *Benket vilnoho intelektu, abo Arhumenty «storonnoho svidka» : Oleksandr Biletskyi yak literaturnyi krytyk 1920-ti roky* [Feast of Free Intellect, or Arguments of “Third-Party Witness”: Alexander Beletsky as a Literary Critic of the 1920s]. *Literaturna Ukraina*, 21 apr., 10. [in Ukrainian].

10. Panchenko, V. Y. (2002). *Oleksandr Biletskyi yak literaturnyi krytyk: 1920-ti roky* [Oleksandr Biletsky as a literary critic: 1920s]. *Mahisterium. Literaturoznavchi studii*, 8, 72–76. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.11.2018.

Patyk Viktoriia,

Ph. D, Senior Researcher

Institute of Biographical Research

Vernadsky National Library of Ukraine,

Ukraine, Kyiv

Scientific heritage of Alexander Ivanovich Beletsky (1884–1961) and its influence on modern literary studies

The study of outstanding figures and their scientific heritage is important for clarifying, analyzing and highlighting the main trends and problems in science at various stages of its development, as well as for creating a comprehensive picture of the development of historical knowledge. O. I. Biletskyi is a famous researcher, literary critic and literary critic. The article deals with and describes the scientific heritage of the scientist, outlines the main directions of his scientific research.

Keywords: O.I. Biletsky, literary studies, scientific heritage, Ukrainian literature.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ У ФОНДІ АКАДЕМІКА АН УРСР О. І. БІЛЕЦЬКОГО

У Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається особовий архівний фонд академіка О. І. Білецького. У складі фонду представлено документи про славістичні дослідження вченого та його участь у роботі комітетів славістів СРСР та України. Вони відображають науково-організаційну діяльність О. І. Білецького з проведення славістичних з'їздів та є джерельним підґрунтям відтворення розвитку історії славістичних досліджень

Ключові слова: особовий архів, джерельна база, документ, славістика, О. І. Білецький

Постать Олександра Івановича Білецького непересічна на ниві вітчизняного літературознавства. Хоч і народився він поблизу міста Казані у 1884 р., з дитячих років його доля тісно пов'язана з українським Харковом. Тут він навчався у третій місцевій гімназії, вищу освіту здобував на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Закінчивши університет у 1907 р., О. І. Білецький розпочав викладацьку діяльність у харківських гімназіях та реальному училищі, а з 1912 р. – у Харківському університеті як приват-доцент кафедри російської мови і літератури. Як філолог-дослідник заявив про себе ще у студентські роки. З першої половини 1920-х рр. почав друкуватися в українських журналах «Червоний шлях», «Плуг», «Гарт» та інших, переважно як рецензент. Тоді ж, поряд із працями, що стосувалися російської літературної класики, з'явилася низка його праць, присвячених проблемам української літератури. Багато сил і енергії О. І. Білецький віддавав театральній справі: працював у відповідному відділі НКО УСРР, викладав у Харківському

театральному інституті, став одним з активних організаторів першого українського дитячого театру. З 1926 р. вчений розпочав діяльність у Науково-дослідному інституті Тараса Шевченка НКО УСРР, згодом переданого до відання АН УРСР, а з 1936 р. й до сьогодні званого як Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Упродовж 1939–1941 та 1944–1961 років О. І. Білецький був його директором. Однак для нас постать вченого цікава передусім його участю в роботі Радянського та Українського комітетів славистів (далі – РКС та УКС). Членом першого він був обраний у 1956 р., другого – у 1959 р., коли УКС був створений постановою Президії АН УРСР як постійно діючий орган при ній [1, арк. 282]. Пропонуємо звернутися до першоджерел у складі особового архівного фонду О. І. Білецького, що містять потрібну нам інформацію.

Значний за обсягом архів особових документів академіка НАН України О. І. Білецького, зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [4]. До складу особового архіву включено майже 6 тис. документів: великий масив створених ученим наукових праць, його рецензії на наукові праці інших осіб, документи про науково-організаційну та педагогічну діяльність, біографічні документи, такі як автобіографії, щоденники, фото, матеріали про вшанування О. І. Білецького, наукові праці та листування інших осіб. Докладний огляд фонду вченого опубліковано Л. Гурєвою та А. Ріпенко [2]. Доволі значний за обсягом комплекс документів у ньому представлено листуванням вченого з різними особами та установами, що хронологічно охоплює період з 1900 р. до 1961 р. У його складі найбільше нас цікавлять документи, що стосуються питання участі вченого у різних заходах, пов'язаних з його діяльністю в РКС та УКС, інших організаціях, чия робота була тісно пов'язана зі славистичними дослідженнями, підготовкою і проведенням славистичних конгресів тощо.

Безперечно, велике зацікавлення викликає листування О. І. Білецького зі своїм колегою, відомим літературознавцем, Миколою Калениковичем Гудзієм, який теж активно долучався до славистичних досліджень. У чомусь їхні долі є дзеркальним відображенням. М. К. Гудзій народився на території теперішньої

Вінницької області України у Могилеві-Подільському. У 1911 р. закінчив Університет св. Володимира у Києві. Певний час працював у Києві та Сімферополі, а з 1922 р., переїхавши до Москви, став професором Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Водночас протягом 1938–1947 рр. очолював відділ давньоруської літератури у Інституті світової літератури ім. О. М. Горького АН СРСР. У 1945 р. вченого було обрано до складу академіків АН УРСР і він розпочав свою діяльність у Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Упродовж 1951–1962 рр. М. К. Гудзій очолював у ньому відділ давньої літератури [3, С. 73]. Не дивлячись на те, що місцем постійного проживання М. К. Гудзія була Москва і формувався він як російський літературознавець, вчений доволі часто приїздив до Києва і активно працював над розбудовою діяльності відділу.

Найперше враження від листування двох вчених лежить у площині емоційній. Звертання один до одного у формі «Дорогий друже!», сам тон листів та окремі подробиці життя, описані в них, свідчать не просто про професійні, а про близькі дружні стосунки між цими двома людьми. Велика кількість питань, висвітлених у їхніх листах торкається приватних та побутових проблем, захисту дисертаційного дослідження М. К. Гудзієм, частково питань діяльності Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Поряд зі всім згаданим вище певна кількість документів містить цінну інформацію про підготовку до участі у славистичних конгресах, розробку питань славістики в Україні та СРСР. Саме на ці документи звернено нашу увагу.

Так, у листі від 24 травня 1948 р. М. К. Гудзій пише до О. І. Білецького про відгуки на його доповідь, виголошену швидше за все на спільному засіданні представників кафедр слов'янської філології, що проходило 10–18 травня у Києві, від відомого славіста Т. Л. Оганян, яку жартома величає «вірменсько-грузинською принцесою» та доктора філологічних наук, члена-кореспондента Академії педагогічних наук РРФСР Г. П. Сердюченка. У листі згадуються цікаві деталі організаційного процесу проведення славистичних наукових заходів. Зокрема, це інформація про надсилання на ознайомлення М. К. Гудзієві

доповіді професора Празького університету Ю. Долинського «Славянские литературные связи в новое время» та пропозиція, винесена на обговорення АН УРСР про виступ ученого в дискусії на черговому славистичному конгресі по доповідях О. І. Білецького та Ю. Долинського [5, арк. 1–1зв.]. На перший погляд факт незначний, але він яскраво ілюструє пильну і ретельну підготовку таких наукових заходів з ухилом у площину ідеологічної відповідності і витриманості виголошуваних науковцями СРСР та країн соціалістичного табору доповідей.

Система рецензування доповідей застосовувалася до всіх учасників без винятку, не дивлячись на ранги і звання. Як учасник майбутнього конгресу О. І. Білецький також готував доповідь і, маючи статус провідного фахівця в галузі української (і не тільки) літератури, теж отримав зауваження щодо тексту свого виступу. У листі від 21 квітня 1948 р. РКС рекомендував йому доопрацювати доповідь за зауваженнями членів оргкомітету майбутнього конгресу та обов'язково звернути увагу в ній на доповіді іноземних вчених, близькі за тематикою. В листі наголошувалося, що це має бути не просто полеміка щодо певних теоретичних питань, а «критика по суті». На все-про-все вченому відводили часу близько місяця із нагадуванням, що граничний термін представлення остаточного виправленого варіанту доповіді спливає 25 травня 1948 р. [10, арк. 1, 2].

З пізнішого листа М. К. Гудзія, датованого 6 червня 1948 р., дізнаємося про той факт, що для академіка О. І. Білецького слов'язознавча тематика – відносно нова царина, що підтверджується наступною цитатою: «Сподіваюся твердо, що до 18-го червня ти будеш у Москві й привезеш з собою блискучу доповідь про слов'янські літературні зв'язки, написану так, начебто ти все життя займався слов'язознавством» [6, арк. 1]. Цікавий цей лист і тим, що в ньому чітко змальовано систему проходження внутрішнього рецензування майбутніх доповідей. Так, висловлюючи власне ставлення до згаданих вище виступів у майбутніх дискусіях щодо доповідей на слов'янському конгресі, вчений, зокрема, зазначає, що теж повинен буде «створити виступ» на 15 хвилин чи то в розвиток доповіді О. І. Білецького, чи то як «напучування братам-слов'янам, які у більшості подали вельми наївні доповіді і тепер змушені їх

доопрацювати» [6, арк. 1–1зв.].

Саме недостатній рівень підготовки доповідей учасників країн соціалістичного табору став однією з офіційних причин відтермінування славистичного конгресу з середини літа на осінь 1948 р. навіть без визначеного конкретно терміну. В чому виражався недостатній рівень підготовки М. К. Гудзій повідомляє також. Ознайомившись з низкою доповідей учасників конгресу, він характеризує їх як такі, що «носять учнівський характер, наївні, не переварені і насіпх прилаштовані до марксистської ідеології» [7, арк. 1]. Вочевидь, не останню роль в тому, що конгрес 1948 р. так і не був проведений зіграло погіршення стосунків між урядами СРСР та Югославії.

Ще у одному з листів М. К. Гудзія до О. І. Білецького знаходимо згадку про організацію IV Міжнародного з'їзду славистів у Москві 1958 року. Зокрема, у листі від 5 червня 1957 р. вчений повідомляє про те, що він уже зараз зайнятий питанням організації його проведення та підготовкою доповіді, яку має виголосити [8, арк. 1]. Додаткову інформацію про участь вченого у цьому з'їзді дізнаємося із його листування з УКС. У листі Комітету до О. І. Білецького від 9 січня 1958 р. згадується доповідь «Проблема міжслов'янських літературних зв'язків», яку вчений підготував і мав виголосити на з'їзді. Якщо звернемося до іншої групи документів у особовому архівному фонді вченого, а саме рецензій на його праці, то знайдемо фахову оцінку згаданої доповіді. На жаль, переважна більшість авторів представлених рецензій не встановлена, проте цінність їхніх висновків від цього не зменшується. Через добрий десяток років доповідь О. І. Білецького була вміщена у збірці творів вченого «Від давнини до сучасності» як стаття під назвою «Українська література серед інших літератур світу» [12, арк. 1]. Одним з рецензентів праця характеризується як написана з великою ерудицією, глибоким проникненням в процес розвитку літератури та такою, що дає надзвичайно цінний матеріал для розуміння закономірностей розвитку української літератури. Розлогіше хочемо зацитувати іншу рецензію, автором якої, на наш погляд, може бути М. К. Гудзій: «Сміливий, широкий і, можна сказати, поки що рідкісний для всього нашого літературознавства задум – дати синтетичний, узагальнений «портрет» цілої на-

ціональної літератури з позицій її внеску у світову художню думку – покладено в основу статті «Українська література серед інших літератур світу». (Із наукових праць останніх років до певної міри аналогічним за загальною ідеєю можна визнати хіба що цикл статей Б. І. Бурсова про російську літературу, надрукований у ленінградському журналі «Русская литература»). В дослідженні О. І. Білецького знаходимо не тільки «індивідуальні» співставлення Шевченка з Бернсом, Беранже, Міцкевичем, Гюго, Гейне, чи Франка з Некрасовим, Врхлицьким, Золя, Потьє, але й спробу встановити цікаву діалектику загального та окремого у опрацюванні даною національною літературою, на своєму конкретному історичному ґрунті, генеральних тем світового значення, і вдалі зауваження про своєрідність розвитку тих чи інших жанрів, стилів, художніх напрямів. Направлене проти націоналістичних міфів про «виключність» та «єдиний потік», дослідження О. І. Білецького з великою силою стверджує єдність національного «із загальнонародським, інтернаціональним» [13, арк. 6].

IV Міжнародний з'їзд славистів у Москві в 1958 р. став важливою подією у житті вітчизняних науковців-славистів. Широку участь у підготовці до його проведення українських науковців розглянуто у статті «Започаткування славистичного руху в Україні та участь у ньому учених Академії наук УРСР» [14]. Безпосередньо щодо участі О. І. Білецького у підготовці з'їзду знаходимо інформацію у постановах Президії АН СРСР, надісланих ученому до відома. Так, у постанові від 20 липня 1956 р. № 386 зафіксовано включення О. І. Білецького до організаційного комітету з підготовки з'їзду, що проводив свою роботу при АН СРСР. Постанова від 24 серпня 1956 р. № 461 [9, арк. 3–7] присвячена питанням організації і проведення у Москві засідання Міжнародного комітету славистів (далі – МКС), пов'язаного з майбутнім з'їздом. В ній наведено склад учасників МКС, серед яких Р. Ягодич (Австрія), В. Виноградов (СРСР), В. Георгієв (Болгарія), І. Кнежа (Угорщина), Е. Ло Гатто (Італія), Г. Гуннарсон (Швеція), Р. Якобсон (США), Е. Хілл (Велика Британія), М. Фасмер (ФРН), А. Стендер-Петерсен (Данія), Е. Петрович (Румунія), А. Мазон (Франція), Т. Лер-Славінський (Польща), Б. Гавранек (Чехословаччина), А. Беліч (Югославія).

Оскільки СРСР була визначена країною проведення з'їзду, на засіданнях комітету (відбувалися 17, 18, 21 та 22 травня) були присутні члени Організаційного комітету та низка радянських учених-славістів із Москви, Ленінграда, Києва та інших міст. Крім обговорення організаційних питань майбутнього заходу, була проведена процедура обрання до складу МКС представників нових країн, зокрема від НДР (Г. Вільфельд), Голландії (Схоненфельд), Бельгії (К. Баккінс), Швейцарії (Е. Дікенманн), а також прийнято рішення про включення у подальшому до його складу науковців Китаю, Японії, Індії, Пакистану та Канади. Прийняття остаточного рішення про їх персональний склад було відтерміновано на час другого засідання МКС у Празі в січні 1957 р.

На цьому ж засіданні МКС було прийнято дуже важливе рішення щодо рекомендації всім країнам-учасникам організувати у себе національні комітети славістів за зразком СРСР. Було вироблено формат проведення з'їзду із діленням на секції та підсекції, обговорено проект тематики для майбутнього з'їзду. Важливою інформацією для дослідників, що цікавляться історичною ретроспективою діяльності славістів світу буде згадка у постанові про публікацію за результатами засідання МКС двох брошур: «Рішення, прийняті на засіданні Міжнародного комітету славістів у Москві 17–22 травня 1956 р.» та «Питання, запропоновані учасникам IV Міжнародного з'їзду славістів» (обидві видали російською мовою, а другу додатковим накладом ще й французькою).

Також у постанові зафіксовано факт перейменування Слов'янського комітету СРСР у Радянський комітет славістів та рішення активно залучати до його роботи не тільки науковців з інститутів АН СРСР, але й союзних академій наук, університетів та педагогічних інститутів щоб надати вагомості і масштабності майбутньому з'їзду.

Із постанови від 30 серпня 1957 р. № 658 [9, арк. 9–13] отримуємо інформацію про проведення у Празі другого засідання МКС під головуванням лінгвіста академіка АН СРСР В. В. Виноградова (з 1958 р. – голова МКС та РКС) та про визначення дати майбутнього з'їзду – з 1 до 10 вересня 1958 р. Щодо формату проведення з'їзду, то поряд із роботою секцій та підсекцій було заплановано

додатково провести низку пленумів; також відбувся розподіл тем доповідей між учасниками. За результатами цього засідання комітету було проаналізовано стан підготовки до з'їзду вітчизняних учасників, який констатовано як незадовільний. Звідси перший пункт постанови про підготовку до з'їзду як до першочергового та найважливішого завдання Відділення літератури і мови, його установ та окремо Інституту слов'янознавства АН СРСР на 1957–1958 рр. Ще один пункт постанови торкався розширення складу РКС шляхом включення до нього чотирьох українських науковців: вченого-економіста О. С. Короїда, філологів Н. Є. Крутікової, Л. Л. Гумецької та К. К. Цілуйка.

Відомості про подальшу участь О. І. Білецького у славістичних дослідженнях та наукових заходах отримуємо із його листування з УКС [11, арк. 1–3]. Воно незначне за обсягом – всього три листи. Однак тут ми знаходимо інформацію про активне залучення до славістичних досліджень провідних українських вищих навчальних закладів, зокрема Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Саме на базі філологічного факультету університету у 1960 р. було проведено III Українську конференцію славістів, присвячену 125-річчю від дня народження видатного вченого-філолога О. О. Потебні. Проводилася конференція за дорученням УКС у рамках підготовки до проведення V Міжнародного з'їзду славістів.

Безпосередньо підготовки згаданого з'їзду торкається ще один лист від 3 березня 1961 р., у якому керівництво УКС звертається до О. І. Білецького з проханням опрацювати проєкт питальника до V Міжнародного з'їзду славістів, запропонованого РКС, з огляду на специфіку української філології (на нашу думку – найперше широти її представлення у питальнику). З подальшого тексту листа зрозуміло, що попередньо вчений уже надсилав до комітету список тем доповідей для виголошення на з'їзді. Враховуючи його глибинне бачення місця української літератури та мови у світовому контексті, до нього звертаються з проханням переглянути список запропонованих доповідей під кутом актуальності і можливості опрацювання їх на матеріалах кількох слов'янських мов і літератур.

Безперечно, склад особового архівного фонду академіка

О. І. Білецького на предмет його діяльності як науковця-славіста потрібно розглядати значно ширше. Проте, нами свідомо не бралися до уваги літературні праці вченого, які потребують ґрунтовного аналізу фахівців-філологів. Розглянуті ж у статті джерела висвітлюють окремі аспекти діяльності академіка О. І. Білецького як славіста і частково відтворюють історію організації і проведення славістичних наукових заходів. Вони хоч і не дуже численні, проте цінні, бо слугуватимуть малими, але незамінними ланками для реконструкції цілісної картини діяльності вченого на ниві славістичних досліджень та розвитку цих досліджень у світі в цілому.

Список використаних джерел

1. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1 Секретаріат, спр. 871, 440 арк.
2. *Гурєєва Л.* Анотація фонду Олександра Білецького / Л. Гурєєва, А. Ріпенко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ: Фоліант, 2009. – Т. 4. – С. 204–361.
3. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75 / Відп. ред. та упоряд. О. В. Мішанич. – Київ : Наук. думка, 2003. – 589 с.
4. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162 «Білецький О. І.», 5875 од. зб. за 1863–1997 рр.
5. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 2289, 2 арк. 1–Ізв.
6. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 2290, 2 арк. 1.
7. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 2291, 1 арк. 1.
8. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 2421, 2 арк. 1.
9. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 3690, 17 арк. 3–7.
10. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 3694, 45 арк. 1, 2.
11. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 3707, 3 арк. 1–3.
12. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162,

спр. 4121, 9 арк. 1

13. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 162, спр. 4130, 6 арк.

14. *Старовойт С.* Започаткування славістичного руху в Україні та участь у ньому вчених Академії наук УРСР / С. Старовойт // Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.) / НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Укр. мовно-іформ. фонд; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – С. 90–93.

References

1. Arkhiv Prezydii NAN Ukrainy, f. 251, op. 1 Sekretariat, spr. 871, 440 ark. [Archive of Prezidium of NAS of Ukraine, f. 251, d. 1 Sekretariat, su. 871, 440 p.]

2. Hurieieva L. Anotatsiia fondu Oleksandra Biletskoho / L. Hurieieva, A. Ripenko // Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia. – K. : Foliant, 2009. – Т. 4. – С. 204–361 [Hurieieva, L., Ripenko, A. (2009). Abstract of the fund Oleksandr Biletsky. *Legacy: Literary Source Studies. Textology, 4*, 204–361] [In Ukraine].

3. Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, 1926–2001: Storinky istorii, 75 / Vidp. red. ta uporiad. O. V. Mishanych. – Kyiv : Naukova dumka, 2003. – 589 s. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, 1926–2001. History pages, 75 (2003)] [In Ukraine]

4. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162 «Biletskyi O. I.», 5875 od. zb. za 1863–1997 rr. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162 «Biletskyi O. I.», 5875 su., 1863–1997]

5. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 2289, 2 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 2289, 2 p.]

6. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 2290, 2 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 2290, 2 p.]

7. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 2291, 1 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 2291, 1 p.]

8. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 2421, 2 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 2421, 2 p.]

9. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 3690, 17 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 3690, 17 p.]

10. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 3694, 45 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 3694, 45 p.]

11. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 3707, 3 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 3707, 3 p.]

12. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 4121, 9 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 4121, 9 p.]

13. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 162, spr. 4130, 6 ark. [The Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, f. 162, su. 4130, 6 p.]

14. Starovoi S. Zapochatkuvannia slavistychnoho rukhu v Ukraini ta uchast u nomu Akademii nauk URSR / S. Starovoi // Naukovyi potencial slavistyky: istorichni здобутky ta tendencii rozvytku : tezy dopovidei Mizhnar.nauk. konf. do Dnia slovianskoi pysemnosti i kultury (Kyiv, 21 travnia 2015 r.) / NAN Ukrainy, Ukr. kom. slavistiv, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskogo, In-t mystecnovoznav., folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskogo, Ukr. movno-inform. fond ; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2015. – P. 90–93 [Starovoi, S. (2015). The beginning of the Slavic movement in Ukraine and participation in it scientists of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. *Scientific potential of Slavic studies: historical achievements and development tendencies*, 90–93] [In Ukraine].

Стаття надійшла до редакції 15.07.2018.

Svitlana Starovoi,
PhD,
Ukraine, Kyiv

Sources to the history of slavic studies in the personal fund academician O. I. Biletsky

At the Institute of literature T. G. Shevchenko National Academy of Sciences of Ukraine holds the personal archival fund of academician O. I. Biletsky. The fund includes documents on scholar's Slavic studies and his participation in the work of the Slavists' committees of the USSR and Ukraine. They reflect the scientific and organizational activities of O. I. Biletsky on the holding of Slavic congresses and is a source base of the researches of the history of Slavic studies

Keywords: personal archive, source base, document, slavic studies, O. I. Biletsky.

УДК 930/929(367)

Ігор Стамбол,

канд. іст. наук, наук. співроб.,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
Україна, Київ

БІОГРАФІЧНА СЛАВІСТИКА В УКРАЇНІ ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО ЗБІРНИКА «ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА»)

У статті на базі матеріалів наукового збірника «Проблеми слов'янознавства» (Львів) проаналізовано стан новітньої біографічної славістики в Україні. З'ясовано основні напрями досліджень та постаті слов'янського світу, якими цікавилися українські науковці у 2000–2017 рр.

Ключові слова: біографічна славістика, слов'янські діячі, «Проблеми слов'янознавства».

Слов'янознавство, як комплекс гуманітарних дисциплін, прямо пов'язане з біографічними студіями в літературознавчому та історичному напрямах досліджень. Проте в сучасних історіографічних студіях майже немає місця аналізу праць, предметом яких є масив біографій слов'янських діячів. Без цього аспекту знання оцінка досягнень вітчизняної біографіки є неповною, тому варто з'ясувати, які постаті є актуальними в славістиці і якою методикою користуються їхні дослідники. Таке завдання є складним для вирішення в одній статті, тому варто зупинитись на одному з періодів славістичних досліджень – новітньому.

Одним з найавторитетніших видань у вітчизняному слов'янознавстві є львівський збірник «Проблеми слов'янознавства», який, починаючи з кінця 1960-х років ХХ ст., випустив у світ понад 1100 статей [31, с. 17], серед яких значна частина праць належить провідним українським славістам. Аналіз статей з біографічної славістики, опублікованих на сторінках цього видання, дозволить зрозуміти основні тенденції цього напряму певного періоду. Тому метою даної розвідки є проаналізувати біографічно-славістичні

ISSN 2224-9516. Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 53(10) публікації, розміщені у «Проблемах слов'язознавства» за останні десятиліття (2000–2017 рр.). Завданнями є виокремлення, класифікація та визначення якісного наповнення біографічних статей, а також з'ясування національних і персональних векторів досліджень серед українських славістів.

Питання біографічної славістики в Україні є новим для вітчизняної науки, проте, воно, без спеціальної прив'язки до теорії й методи біографістики, досить часто лунало в історіографії славістики. Наприклад, умовно окремий розділ славістики, який пов'язаний з діяльністю Кирила і Мефодія, історіографію XIX поч. XX ст. якого було проаналізовано у статті Н. Григораши, є персоналістичним підходом у славістиці, а отже – належить до біографістики [4]. Крім того, кожен з'їзд славістів, як і тематичні конференції, не обходиться без доповідей та статей про життя і діяльність славістів. Ще один, особливо своєрідний напрям біографічної славістики можна простежити на дослідженнях міжслов'янських зв'язків на прикладі взаємин їх окремих представників. Причому такі праці часто містять археографічно опрацьовані документи, що є об'єктом спеціальної історичної дисципліни і, водночас, біографічним джерелом.

З-поміж пів тисячі одиниць різножанрових публікацій «Проблем слов'язознавства» за вказаний період, майже 1/5 становлять статті біографічного характеру. Виходячи з предмету дослідження цих статей, їх можна умовно розділити на чотири групи: 1) інтелектуальна біографія – визначення внеску діячів у певний напрямок гуманітаристики, суспільно-політичної думки тощо; 2) міжслов'янські персоналістичні зв'язки – дослідження взаємин слов'янських народів на прикладі листування, зустрічей обміну ідеями між окремими діячами різних слов'янських країн, а також сприйняття певного діяча в іншій слов'янській культурі; 3) кирило-мефодіана – окрема група статей, що, у зв'язку із популярністю постатей просвітителів, як основоположників писемності, містять велику кількість інтерпретацій впливу та значення їхньої діяльності; 4) життєписи славістів – ще одна окрема група досліджень, що включає як дослідження життя і діяльності українських науковців, так і представників цього напрямку інших слов'янських та неслов'янських країн. Досить

показовим моментом досліджуваного періоду є відсутність класичних життєписів слов'янських суспільно-політичних діячів – розвідок, що містять фактологічну інформацію про життя і діяльність представників слов'янського світу. Найбільш близькими до цього жанру є статі на кирило-мефодіївську тему та дослідження біографій славистів.

Першою умовною групою є статті, що досліджують інтелектуальну складову біографій слов'янських діячів. Окремі аспекти інтелектуальної біографії чеського політичного діяча і філософа – Т. Масарика розкрито у двох статтях: Б. Бакули та О. Кравчука. Висвітлено погляди діяча на європейську спільноту народів, місце слов'ян серед інших націй. Відзначено, що Т. Масарик активно підтримував ідею інтеграції європейців вже після Першої світової війни і науково її обґрунтовував [9]. Геополітичні ідеї польського мислителя Є. Гідройця розглянено М. Сеніч в контексті польсько-українського примирення. Відзначено вплив мислителя на уникнення конфлікту, який міг відбутися за югославським зразком із втручанням зовнішніх сил [25].

Внесок польського митця Т. Новака у розвиток польської літератури та фольклористична діяльність Вацлава з Олеська – дослідження, що також можна віднести до інтелектуальної біографії, акцентованої на культуру. На відміну від Т. Новака, В. Залеський представлений як співчуваючий українській культурі діяч, адже він значною мірою долучився до збору і публікації українського фольклору [1]. Творчість чеського прозаїка І. Кратохвіла висвітлено без дотичності до України, з акцентом на його новаторство та мистецький стиль [21].

Окреме явище становить стаття А. Татаренко, яка простежила художню інтерпретацію образу сербського просвітника В. Караджича в працях іншого сербського автора – С. Дам'янова. Дослідниця не лише висвітлила основні моменти творів С. Дам'янова, але й довела думку, що він прагнув у своїх творах виробити новітній постмодерний підхід до сприйняття В. Караджича [26]. Ця розвідка становить значну цінність і для біографістики, адже досліджує переплетення двох біографій, а також і для сербістики, в яку вносить новий літературознавчий сюжет.

Група статей, предметом яких є роль біографії у міжслов'янських зв'язках, торкається різних історичних і культурних періодів. Хронологічно першими є розвідки Л. Войтовича, що сягають XIII ст. Автор, спираючись на латиномовні джерела, дослідив участь галицько-волинського князя Лева Даниловича у боротьбі за краківський (польський) престол [3]. Такою ж важливою для розуміння історії галицької Русі є дослідження взаємин князя Лева з Пшемислом Оттокаром – володарем Чехії та герцогом Австрії [2].

Взаємовплив у церковних і релігійних справах слов'ян висвітлено у статтях, присвячених чеському реформаторові – Янові Гусу та хорватському мислителю Марку Антонію де Домінісу. Вплив першого на реформаторський рух у Європі є очевидним, проте, зазнав певних змін [13]. Дослідниця В. Любащенко відзначила вплив Марка Антонія де Домініса на київського православного полеміста Мелетія Смотрицького, що свідчить про пошук українськими ієрархами орієнтирів серед слов'янської релігійної думки задля гармонійного реформування церкви [15].

Діячів, що досліджувалися в контексті міжслов'янських взаємин XIX–XX ст., можна об'єднати за приналежністю до їхніх батьківщин. Так, налагодження україно-польських взаємин у післявоєнний час торкаються статті про В. Желенського та В. Бончковського. Автори робили наголос на важливості протидії ксенофобських стереотипів, які намагалися подолати вказані особи [5]. Також досліджено фольклористичний внесок О. Кольберга та народженого в Україні Т. Пандури. Відзначено критичну оцінку творів останнього у польському літературному середовищі, а також його сприйняття українцями, зокрема Т. Шевченком [6]. Схожою є стаття Є. Нахліка, що проливає світло на творчі взаємини між Ю. Залеським і українською творчою елітою другої половини XIX ст. Крім мистецької, автор відмітив ідеологічну складову цих взаємин, адже Ю. Залеський відомий як «співець польської України» [20]. Біобібліографічне дослідження щодо праць Ю. Словацького, що зберігаються у львівській бібліотеці, подано автором як свідчення популярності поета в Україні [12].

Україно-хорватські взаємини досліджено на прикладі українознавчих зацікавлень І. Есіха, який віднайшов спільні моменти в літературах двох народів, а також досліджував українських фольклор і сучасну йому літературу [8]. Окрім того у «Проблемах слов'язнознавства» знайшов місце археографічний і текстологічний аналіз листів хорватського філолога В. Ягича, Д. Данича та Ю. Штрессмаера до О. Барвінського [7].

Взаємини українців із сербами простежуються на прикладі рецепції творчості М. Павича в Україні. А. Татаренко проаналізувала літературно-критичні, наукові та популярні праці, присвячені видатному письменнику, і дійшла висновку, що українці вважають М. Павича основним сербським письменником, знайомство з яким найліпше знайомить з його рідною культурою загалом [28]. Крім того, в даний період було розглянено творчість Д. Максимович і Й. Скерлича в контексті ставлення і сприйняття в Україні.

У продовження сербської теми, варто відзначити і лужичан. В. Моторний проаналізував творчість М. А. Краля, який вперше в лужицькій літературі звернувся до української проблематики [17]. О. Лазор дослідила бібліографію праць українських славистів про Я. Барта-Чішинського, та шлях популяризації цього письменника в Україні [11].

Україно-чеські взаємини простежуються в працях, присвячених Т. Масаріку (зокрема, науковій конференції, присвяченій його 150-річчю), а також сприйняттю видатних українців серед чехів. Зокрема, українські дослідники висвітлили згадки у чеській періодиці про композитора М. Лисенка, оцінку його творчості місцевими критиками [22]. У цьому ж руслі досліджено внесок О. Колесси у розвиток україно-чеських взаємин міжвоєнного періоду. Визначено його роль у галузі філології та фольклористики, а також в розбудові вищої української школи за кордоном [18]. Інший матеріал біографічного характеру, пов'язаний з Чехією – опублікований лист Я. Головацького до чеського дослідника К. Запа [10].

Третя умовна група статей пов'язана з дослідженням біографій Кирила і Мефодія, їх спадщини та впливу на розвиток культур. Їх український контекст розкрито в статтях Н. Григоращ, М. Кашуби,

І. Тюрменко та О. Файди. Перша дослідниця докладно висвітлила історіографічний зріз української кирило-мефодіани XIX – початку XX ст. Вона простежила намагання Ю. Венеліна, О. Бодяньського, В. Григоровича, І. Срезневського, О. Кочубинського, М. Попруженка, А. Петрушевича, І. Свенціцького, І. Огієнка та інших дослідників виокремити історичні факти від міфологем. Українські дослідники створювалися протягом століть і «вносили поступово нове, все більш яскраве і всестороннє висвітлення діяльності солунських братів» [4]. О. Файда проаналізував публікації з кирило-мефодіївської проблематики в журналі «Труды Киевской Духовной Академии», зробивши акцент на полеміці, яка відбувалася між професорами цього навчального закладу [30]. З'ясовано також роль видатного українського мовознавця і релігійного діяча – І. Огієнка у розвитку кирило-мефодіани [29]. М. Кашуба продемонструвала вплив кирило-мефодіївської традиції на утвердження самосвідомості людини в українській духовній культурі, а В. Любащенко окреслила деякі питання кирило-мефодіївської традиції у Галицько-Волинській державі [14].

Спадщину солунських братів досліджено і в контексті інших слов'янських культур. Так, традицію просвітників показано як рушійну силу до становлення чеської національної літератури [16]. Також відзначено вплив кирило-мефодіївської традиції на формування ідеології чеської королівської влади Пшемисловичів [23]. Перелічені статті підтвердили сприйняття спадщини братів солунських серед окремих народів, як дороговказу до розвитку самостійних національних культур, що є досить красномовним фактом у порівнянні із ідеологією Російської імперії, яка використовувала цю спадщину в контексті панславізму.

Літературні образи Кирила і Мефодія було проаналізовано Й. Дзюбою і А. Татаренко. Обидві авторки використовували для цього «Хозарський словник» М. Павича. Водночас А. Татаренко порівняла твір сербського письменника «Пупі світу» македонського автора В. Адоновського. Таким чином було з'ясовано, що в літературі брати солунські набули «виразних постмодерністських рис» [27].

Наймасовішою групою статей «Проблем слов'янознавства» за останні двадцятиліття є дослідження, присвячені славістам. Вони

включають біоісторіографічні огляди, невеликі ювілейні нариси, некрологи тощо. Зважаючи на предмет дослідження біографічною славістикою варто вважати розвідки, проведені представником однієї слов'янської культури, відносно іншої. Серед іноземних славістів, статті про яких були опубліковані у досліджуваному виданні: Франтішек Крчек, Тереза фон Якоб (Тальфі), Микола Улащик, Ян Янов, Лідія Терзійська, Йозеф Мацурек, Володимир Пічета, Марія Спасова, Адам Фішер. Більшість статей присвячено питанням доробку та співпраці слов'янських вчених з українцями. Винятковою є стаття, що висвітлює діяльність Терези фон Якоб (Тальфі) – німецької перекладачки слов'янського епосу [19].

Незважаючи на те, що біографії українських славістів, досліджені українцями відносяться радше до української біографіки, вони все-одно не позбавлені компаративних моментів, що притаманні славістиці. До списку українських славістів, відзначених нарисами і статтями увійшли: Антоні Малецький, Олексій Маркевич, Федір Леонтович, Іван Линниченко, Степан Сідельников, Іларіон Свенціцький, Олександр Бейліс, Яків Головацький, Михайло Драй-Хмара, Людмила Петрухіна, Володимир Чорній, Олександр Моторний, Іраїда Галенко, Левко Полюга, Іван Лозинський, Нона Копистянська, Михайло Мольнар [24].

Підсумовуючи, слід зазначити, що, порівняно з 90-ми роками ХХ ст., наступний етап біографічних студій у славістиці має значні зміни, як в методологічних так і національних підходах. Збільшилася популярність польських і чеських діячів, зменшилися дослідження болгарських. Водночас, порівняно з попереднім періодом, значно зросла популярність кирило-мефодіївської тематики. Відсутність класичних, або «лінійних» життєписів свідчить про зміну в методологічних підходах дослідників, які перейшли до проблемного підходу, пошуку інтелектуальної або контекстної складової біографії. За кількісною характеристикою домінуючими є праці, пов'язані з ученими-славістами, що свідчить про намагання сучасних дослідників оцінити досвід та надбання попередників.

Список використаних джерел

1. *Бородін К.* Внесок Вацлава з Олеська у розвиток слов'янського народознавства / К. Бородін // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 55. Львів, 2005. С. 116–125.
2. *Войтович Л.* Європейські лідери XIII ст.: Лев Данилович і Пшемисл II Отокар / Л. Войтович // ПС. – Вип. 62. – Львів, 2013. – С. 9–22.
3. *Войтович Л.* Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII ст. / Л. Войтович // ПС. – Вип. 63. – Львів, 2014. – С. 9–21.
4. *Григораш Н.* Кирило-мефодіївська проблематика у працях учених України XIX–початку XX ст. / Н. Григораш // ПС. – Вип. 51. – Львів, 2000. – С. 19–23.
5. *Геник М.* Владислав Желенський і проблема польсько-українського примирення після Другої світової війни / М. Геник // ПС. – Вип. 59. – Львів, 2010. – С. 101–109
6. *Карабан Л.* Томаш Падура: відомий і невідомий / Л. Карабан // ПС. – Вип. 63. – Львів, 2014. – С. 113–122.
7. *Кравець О.* Хорватські дописувачі Олександра Барвінського / О. Кравець // ПС. – Вип. 54. – Львів, 2004. – С. 221–226.
8. *Кравець О.* Українознавчі зацікавлення хорватського науковця Івана Єсіха / О. Кравець // ПС. – Вип. 65. – Львів, 2016. – С. 225–232.
9. *Кравчук О.* Європейська ідея Томаша Масарика / О. Кравчук // ПС. – Вип. 62. – Львів, 2013. – С. 47–57.
10. *Кріль М.* Невідомий лист Якова Головацького / М. Кріль // ПС. – Вип. 53. – Львів, 2003. – С. 283–288.
11. *Лазор О.* Якуб Барт-Чішинський та Україна / О. Лазор // ПС. – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 249–255.
12. *Лук'яненко О.* Спадщина Юліуша Словацького у книгосховищах Львова (до 195-річчя від дня народження) / О. Лук'яненко // ПС. – Вип. 54. – Львів, 2004. – С. 179–189.
13. *Любащенко В.* Образ Яна Гуса у богословському дискурсі: сучасний погляд / В. Любащенко // ПС. – Вип. 66. – Львів, 2017 – С. 54–68.
14. *Любащенко В.* До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі / В. Любащенко // ПС. – Вип. 59. – Львів, 2010. – С. 22–40.
15. *Любащенко В.* Ідейний вплив хорватського мислителя Марка Антонія де Домініса на пошуки церковного порозуміння у Київській митрополії (перша половина XVII ст.) / В. Любащенко // ПС. – Вип. 65. – Львів, 2016 – С. 42–52.

16. *Мацьолок М.* Кирило-мефодіївська традиція в чеських мовних апологіях XVII–XVIII ст. / М. Мацьолок // ПС. – Вип. 60. – Львів, 2011. – С. 193–201.
17. *Моторний В.* Міхал Август Краль – зачинатель лужицької літературної українки / В. Моторний // ПС. – Вип. 53. – Львів, 2003. – С. 249–254.
18. *Моторний В.* Олександр Колесса й українсько-чеські взаємини міжвоєнного двадцятиліття / В. Моторний // ПС. – Вип. 52. – Львів, 2002. – С. 110–117.
19. *Нагірний М.* Славістична спадщина Терези фон Якоб (Тальфі) / М. Нагірний // ПС. – Вип. 52. – Львів, 2002. – С. 11–20.
20. *Нахлік Є.* Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров у перцепції Юзефа-Богдана Залеського / Є. Нахлік // ПС. – Вип. 53. – Львів, 2003. – С. 95–102.
21. *Палій О.* Їржі Крадохвіл – теоретик і практик чеського постмодернізму / О. Палій // ПС. – Вип. 65. – Львів, 2016. – С. 233–239.
22. *Петир К.* Рефлексія творчості Миколи Лисенка в Чехії / К. Петир // ПС. – Вип. 54. – Львів, 2004. – С. 35–43.
23. Плещинський А. Кирило-мефодіївські традиції у середньовічній Чехії та ідеологія королівської влади Пшемисловичів / А. Плещинський // ПС. – Вип. 53. – Львів, 2003. – С. 19–26.
24. Проблеми слов'язнавства. Вип. 51–60. 2000–2012 / Уклали Володимир Чорній та Світлана Винниченко // Проблеми слов'язнавства. – Вип. 61. – Львів, 2012. – С. 275–299.
25. *Сенич М.* Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення / М. Сенич // ПС. – Вип. 59. – Львів, 2010. – С. 236–242.
26. *Татаренко А.* Вук Степанович Караджич у творчості Сави Дам'янова / А. Татаренко // ПС. – Вип. 66. – Львів, 2017. – С. 174–184.
27. *Татаренко А.* Постмодерні легенди про св. Кирила («Хозарський словник» М. Павича та «Пуп світу» В. Андоновського) / А. Татаренко // ПС. – Вип. 54. – Львів, 2004. – С. 148–155.
28. *Татаренко А.* Рецепція творчості Милорада Павича в Україні / А. Татаренко // ПС. – Вип. 53. – Львів, 2003. – С. 113–119.
29. *Тюрменко І.* Внесок Івана Огієнка в українську кирило-мефодіану / І. Тюрменко // ПС. – Вип. 51. – Львів, 2000. – С. 334–336.
29. *Файда О.* Кирило-мефодіяна на сторінках «Трудов Киевской духовной академии» / О. Файда // ПС. – Вип. 53. – Львів, 2003. – С. 27–36.
30. *Чорній В.* П'ятдесят випусків «Проблем слов'язнавства»: ювілейні нотатки / В. Чорній // ПС. – Вип. 50. – Львів, 1999. – С. 15–22.

References

1. Borodin K. (2005) Vnesok Vatslava z Oleska u rozvytok slov'ianskoho narodoznavstva [Contribution of Vaclav of Olesk in the development of Slavonic ethnology]. *PS – PS, vol. 55*, pp. 116–125 [in Ukrainian].
2. Voitovych L. (2013) Yevropeiski lidery XIII st.: Lev Danylovych i Pshemysl II Otokar [European leaders 13th century: Lev Danilovich and Przemysl II Otokar]. *PS – PS, vol. 62*, pp. 9–22 [in Ukrainian].
3. Voitovych L. (2014) Lev Danylovych i borotba za krakivskyi prestol v ostannii chverti XIII st. [Lev Danilovich and the struggle for the throne of Cracow in the last quarter of the 13th century]. *PS – PS, vol. 63*, pp. 9–21 [in Ukrainian].
4. Hryhorash N. (2000) Kyrylo-mefodiivska problematyka u pratsiakh uchenykh Ukrainy XIX–pochatku XX st. [Cyril and Methodius problems in the writings of scholars Ukraine nineteenth and early twentieth centuries.]. *PS – PS, vol. 51*, pp. 19–23 [in Ukrainian].
5. Genyk M. (2010) Vladyslav Zhelenskyi i problema polsko-ukrainskoho prymyrennia pislia Druhoi svitovoi viiny [Vladislav Zhelensky and the problem of Polish-Ukrainian reconciliation after the Second World War]. *PS – PS, vol. 59*, pp. 101–109 [in Ukrainian].
6. Karaban L. (2014) Tomash Padura: vidomyi i nevidomyi [Tomas Padur: known and unknown]. *PS – PS, vol. 63*, pp. 113–122 [in Ukrainian].
7. Kravets O. (2004) Khorvatski dopysuvachi Oleksandra Barvinskoho / O. Kravets [Croatian writers Alexander Barvinsky]. *PS – PS, vol. 54*, pp. 221–226 [in Ukrainian].
8. Kravets O. (2016) Ukrainoznavchi zatsikavlennia khorvatskoho naukovtsia Ivana Esikha [Ukrainian-study interest of Croatian scientist Ivan Ecyh]. *PS – PS, vol. 65*, pp. 225–232 [in Ukrainian].
9. Kravchuk O. (2013) Yevropeiska ideia Tomasha Masaryka [The European idea of Tomas Masarik]. *PS – PS, vol. 62*, pp. 47–57 [in Ukrainian].
10. Kril M. (2003) Nevidomyi lyst Yakova Holovatskoho [Unknown letter from Yakov Golovatsky]. *PS – PS, vol. 53*, pp. 283–288 [in Ukrainian].
11. Lazor O. (2008) Yakub Bart-Chishynskyi ta Ukraina [Yakub Bart-Chishinsky and Ukraine]. *PS – PS, vol. 57*, pp. 249–255 [in Ukrainian].
12. Luk'ianenko O. (2004) Spadshchyna Yuliusha Slovatskoho u knyhoskhovyshchakh Lvova (do 195-richchia vid dnia narodzhennia) [Juliusz Slowacki's legacy in the bookstrip of Lviv (to the 195th anniversary of his birth)]. *PS – PS, vol. 54*, pp. 179–189 [in Ukrainian].
13. Liubashchenko V. (2017) Obraz Yana Husa u bohoslovskomu dyskursi: suchasnyi pohliad [The image of Jan Gus in a theological discourse: a modern look]. *PS – PS, vol. 66*, pp. 54–68 [in Ukrainian].

14. Liubashchenko V. (2010) Do pytan'nia pro kyrylo-mefodiivsku tradytsiiu u Halytsko-Volynskii Rusi [The question of the Cyril and Methodius tradition in the Galician-Volyn Rus]. *PS – PS, vol. 59*, pp. 22–40 [in Ukrainian].
15. Liubashchenko V. (2016) Ideinyi vplyv khorvatskoho myslytelia Marka Antonii de Dominisa na poshuky tserkovnoho porozuminnia u Kyivskii mytropolii (persha polovyna XVII st.) [Ideological influence of Croatian thinker Mark Anthony de Dominis in search of ecclesiastical understanding in the Kievan Metropolitanate (first half of the XVII century.)]. *PS – PS, vol. 65*, pp. 42–52 [in Ukrainian].
16. Matsolek M. (2011) Kyrylo-mefodiivska tradytsiia v cheskykh movnykh apolohiiakh XVII–XVIII st. [Cyril and Methodius tradition in the Czech language apologies of the XVII–XVIII centuries.]. *PS – PS, vol. 60*, pp. 193–201 [in Ukrainian].
17. Motornyi V. (2003) Mikhal Avhust Kral – zachynatel luzhytskoi literaturnoi ukrainy [Michal Kral Augustus – founder Lusatian literary Ucrainica]. *PS – PS, vol. 53*, pp. 249–254 [in Ukrainian].
18. Motornyi V. (2002) Oleksandr Kolessa y ukrainsko-cheski vzaiemny mizhvoiennoho dvadtsiatylittia [Olexander Kolessa and the Ukrainian-Czech relations of the interwar twenty years]. *PS – PS, vol. 52*, pp. 110–117 [in Ukrainian].
19. Nahirnyi M. (2002) Slavistychna spadshchyna Terezy fon Yakob (Talfi) [Slavonic heritage Jakob von Theresa (Talfi)]. *PS – PS, vol. 52*, pp. 11–20. [in Ukrainian].
20. Nakhlik Y. (2003) Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish i Mykola Kostomarov u pertseptsii Yuzefa-Bohdana Zaleskoho [Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish, Mykola Kostomarov in Jozef-Bogdan Zaleski's perception]. *PS – PS, vol. 53*, pp. 95–102 [in Ukrainian].
21. Palii O. Yirzhi Kratochvil – teoretyk i praktyk cheskoho postmodernizmu (2016) [George Kratochvil is a theorist and practitioner of Czech postmodernism]. *PS – PS, vol. 65*, pp. 233–239 [in Ukrainian].
22. Petyr K. (2004) Refleksiiia tvorchosti Mykoly Lysenka v Chekhii [Reflection of Mykola Lysenko's creativity in the Czech Republic]. *PS – PS, vol. 54*, pp. 35–43 [in Ukrainian].
23. Pleshchynskyi A. (2003) Kyrylo-mefodiivski tradytsii u serednovichnii Chekhii ta ideolohiia korolivskoi vlady Pshemyslovychiv [Cyril and Methodius traditions in the medieval Czech Republic and the ideology of the royal power of the Przemyslovych]. *PS – PS, vol. 53*, pp. 19–26 [in Ukrainian].
24. Problemy slov'ianoznavstva. Vyp. 51–60. 2000–2012 / Uklady Volodymyr Chornii ta Svitlana Vynnychenko (2012) [Problems of Slavonic Studies. Vol. 51–60. 2000–2012]. *PS – PS, vol. 61*, pp. 275–299 [in Ukrainian].

25. Senych M. (2010) Pohliady Yezhy Giedroitsia na polsko-ukrainske prymyrennia [The views of Jerzy Gedroyca to Polish-Ukrainian reconciliation]. *PS – PS, vol. 59*, pp. 236–242 [in Ukrainian].

26. Tatarenko A. (2017) Vuk Stepanovych Karadzich u tvorchosti Savy Dam'ianova [Vuk Stepanovich Karadzic in the work of Savva Damjanov]. *PS – PS, vol. 66*, pp. 174–184 [in Ukrainian].

27. Tatarenko A. (2004) Postmoderni lehendy pro sv. Kyryla («Khozarskyi slovnyk» M. Pavycha ta «Pup svitu» V. Andonovskoho) [Postmodern legends about St. Cyril («Khazar Dictionary» by M. Pavich and «The Blade of the World» by V. Andonovsky)]. *PS – PS, vol. 54*, pp. 148–155 [in Ukrainian].

28. Tatarenko A. (2003) Retseptsiia tvorchosti Mylorada Pavycha v Ukraini [Reception of Milorad Pavych's creativity in Ukraine]. *PS – PS, vol. 53*, p. 113–119 [in Ukrainian].

29. Tiurmenko I. (2000) Vnesok Ivana Ohienka v ukrainsku kyrylo-mefodianu [Ivan Ogienko's contribution to the Ukrainian Cyril-Mephodian]. *PS – PS, vol. 51*, pp. 334–336 [in Ukrainian].

30. Faida O. (2003) Kyrylo-mefodiiana na storinkakh «Trudov Kyevskoi dukhovnoi akademyy» [Cyril-Methodian on the pages of «Proceedings of the Kyiv Theological Academy»]. *PS – PS, vol. 53*, pp. 27–36 [in Ukrainian].

31. Chornii V. Piatdesiat vypuskiv “Problem slovianoznavstva”: yuvileini notatky [Fifty issues of «Problems of Slavonic studies»: anniversary notes]. *PS – PS, vol. 50*, pp. 15–22 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.10. 2018.

Ihor Stambol,

Cand. Sci. (Historical), Research Associate,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

Latest Slavonic biography in Ukraine (based on scientific collection of «Problems of Slavonic studies»)

In the article, based on the materials of the scientific collection «Problemy Slovianoznavstva» («Problems of Slavonic Studies» (Lviv)), the condition of the newest Slavonic biography in Ukraine were analyzed. The main directions of research and figures of the Slavonic world, which were interested in Ukrainian scientists in 2000–2017, were found.

Keywords: Slavonic biography, Slavonic figures, «Problems of Slavonic studies».

УДК 80:930.2

Андрій Шаповал,

канд. іст. наук, старший науковий співробітник,
Україна, Київ

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ ЗБІРНИКА НА ПОШАНУ АКАДЕМІКА О. І. СОБОЛЕВСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ В. М. ПЕРЕТЦА)

У статті на основі аналізу епістолярної спадщини видатного українського та російського філолога В. М. Перетца відображено історію видання збірника на пошану академіка О. І. Соболевського. Джерелом дослідження стало листування В. М. Перетца з вітчизняними і закордонними філологами та славістами, що зберігається в особовому фонді українського літературознавця С. І. Маслової в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Розкрита роль українських і європейських вчених у підготовці збірника. Висвітлено наукову співпрацю вітчизняних і закордонних славістів.

Ключові слова: О. І. Соболевський, В. М. Перетц, епістолярна спадщина, славістика, філологія, наукова співпраця.

У 1928 р. побачив світ збірник статей на пошану Олексія Івановича Соболевського (1857–1929), який було видано у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) з нагоди 70-ліття видатного російського філолога-славіста, лінгвіста, палеографа, фольклориста, академіка Санкт-Петербурзької академії наук (1900). Ініціаторами підготовки збірника, присвяченого О. І. Соболевському, стали його учні, зокрема академік Всеукраїнської (1919) та Санкт-Петербурзької (1914) академії наук Володимир Миколайович Перетц (1870–1935). Вихід збірника на пошану академіка О. І. Соболевського, в якому взяли участь вчені з Азербайджану, Білорусі, Нідерландів, Польщі, Росії, України та Чехословаччини, стало значним досягненням у сфері славістики та філологічної науки. В Інституті рукопису

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається листування В. М. Перетца з філологами та славістами, які надіслали або мали намір представити свої дослідження у ювілейному збірнику. Аналіз епістолярію дає змогу реконструювати окремі сторінки історії підготовки наукового збірника.

Перш ніж перейти до розгляду кореспонденції щодо збірника, присвяченого О. І. Соболевському, слід зазначити, що його наукова біографія була тісно пов'язана з Україною. Випускник Московського університету (1878) О. І. Соболевський протягом 1882–1888 рр. працював доцентом (1882–1884) та професором (1884–1888) Університету св. Володимира у Києві. Свою докторську дисертацію «Нариси з історії російської мови» він захистив у Харківському університеті (1884). Наукові інтереси О. І. Соболевського стосувалися історії передусім російської, а також української й білоруської мов. Зокрема, вчений вважається одним із засновників історичної та описової діалектології української мови. У своїй праці «Нарис російської діалектології» (1892) він перший систематизував опис діалектів сучасної української мови. Крім того, в дослідженнях О. І. Соболевського вміщено численні спостереження над фонетикою, морфологією і лексичними особливостями української мови [30].

Великими є здобутки О. І. Соболевського й на ниві славістики. Його внесок у розвиток слов'янської філології отримав високу оцінку як від вітчизняних, так і від європейських учених. За видатні досягнення в сфері славістики О. І. Соболевського було обрано членом-кореспондентом Білградської та Софійської академій наук.

Після Університету св. Володимира у Києві О. І. Соболевський завідував кафедрою російської мови і словесності Санкт-Петербурзького університету (1888–1908) та викладав в Археологічному інституті Санкт-Петербурга. Вийшовши в 1908 р. у відставку, вчений переїхав до Москви, де продовжив свою викладацьку діяльність, зокрема, читав лекції в Московському університеті та Московському археологічному інституті. За свою 50-річну науково-педагогічну діяльність О. І. Соболевський підготував багато учнів, а його наукові ідеї мали вплив на

формування історико-філологічних поглядів не одного покоління вчених, які в майбутньому заснували власні наукові напрями і школи.

Одним із талановитих учнів О. І. Соболевського був В. М. Перетц, у майбутньому видатний філолог-славіст, засновник Київської філологічної школи. Навчаючись у 1889–1893 рр. на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету та слухаючи лекції О. І. Соболевського з історії російської мови та давньої російської літератури, де йшлося і про давні галицько-волинські діалекти, і про «Слово о полку Ігоревім», В. М. Перетц зацікавився історією української мови та літератури. «Крім загального курсу, О. І. Соболевський, – зазначала В. П. Адріанова-Перетц у своєму нарисі про В. М. Перетца, – читав спеціальні курси – про перекладну літературу стародавньої Русі, приділяючи найбільшу увагу апокрифам і легендам, і про «Слово о полку Ігоревім». Саме цей курс на все життя заразив В. М. Перетца, за його власним визнанням, інтересом до найвидатнішої пам'ятки руської старовини та мрією знайти замість згорілого новий список її» [1, с. 210].

Після закінчення у 1893 р. Санкт-Петербурзького університету В. М. Перетц був залишений О. І. Соболевським на кафедрі російської мови і словесності для підготовки до професорського звання. Захистивши магістерську (1900) й докторську (1902) дисертації та маючи намір далі досліджувати історію давньої української літератури, В. М. Перетц прагнув переїхати до Києва. У 1903 р. його за конкурсом було обрано екстраординарним професором, а у 1906 р. затверджено ординарним професором кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира у Києві. В університеті В. М. Перетц читав історію російської літератури та спецкурси з окремих її періодів і розділів, зокрема, викладав спецкурс «Література південно-західної Росії XV–XVIII ст.», у якому знайомив студентів із забороненою тоді історією української літератури, а також викладав такі курси, як вступ в історію літератури, церковнослов'янська мова, історія давньоруської мови, діалектологія, слов'яно-русська палеографія тощо.

У жовтні 1907 р. у Києві з ініціативи та під керівництвом В. М. Перетца розпочав роботу Семінарії російської філології, в

роботі якого брали участь студенти Університету св. Володимира, слухачки Київських вищих жіночих курсів і вечірніх приватних жіночих історико-філологічних курсів. Учасники Семінарію досліджували питання історіографії, археографії, палеографії, текстології, теорії літератури, методології та історії літературознавства, історії давньоруської писемності, історії нової і новітньої літератури, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, історії мови і словесності, народної творчості тощо. Завдяки діяльності Семінарію В. М. Перетца було сформовано Київську філологічну школу.

Яскравим представником Київської філологічної школи був учень В. М. Перетца та активний учасник Семінарію російської філології, згодом видатний український літературознавець, професор (1935), доктор філологічних наук (1948), член-кореспондент АН УРСР (1939) Сергій Іванович Маслов (1880–1957). Після від'їзду в 1914 р. В. М. Перетца до Санкт-Петербургу С. І. Маслов, працюючи приват-доцентом Університету св. Володимира, став викладати основні навчальні курси В. М. Перетца, як-от: «Література південно-західної Росії XV–XVIII ст.» і «Слов'яно-руська палеографія».

Творчі та дружні стосунки між С. І. Масловим і В. М. Перетцем не перервалися й після від'їзду останнього з Києва. Зокрема, С. І. Маслов взяв активну участь в підготовці збірника статей на пошану академіка О. І. Соболевського. В особовому фонді С. І. Маслова в ІР НБУВ (ф. 33) й відклалися документи з історії підготовки збірника: циркулярний лист щодо організації видання; списки вчених-учасників і назви їхніх статей; витяги з протоколів засідань Відділення російської мови та словесності АН СРСР; коректури статей; лист про друк збірника, а також листування В. М. Перетца з філологами та славістами, які мали намір надіслати свої праці для публікації у виданні.

Крім В. М. Перетца, ініціаторами видання збірника філологічних і славістичних статей з нагоди 70-ліття академіка О. І. Соболевського були член-кореспондент ВУАН А. І. Лященко, члени-кореспонденти АН СРСР М. К. Козмін, П. К. Сімоні, В. П. Сиповський і професор П. М. Шеффер [4, арк. 2]. 16 листопада 1926 р. на засіданні Відділення російської мови та

словесності АН СРСР після доповіді В. М. Перетца було прийнято рішення «збірник статей на пошану О. І. Соболевського включити до числа видань Відділення за 1926–1927 рр. і, виділив для нього 10 друк. арк. із наданих Відділенню, призначити редактором збірника В. М. Перетца та доручити йому організацію видання» [5, арк. 1–1 зв.].

В. М. Перетцем був підготовлений циркулярний лист, у якому вказувалися головні вимоги до статей майбутнього збірника, а саме: до публікації у виданні приймалися статті наукового змісту з тих галузей знань, у яких працював О. І. Соболевський (статті інформаційні або суто бібліографічного характеру редакцією не розглядалися); за обсягом статті не повинні були перевищувати 4 сторінок або 8 тис. знаків; останнім строком подання праць до редакції встановлювалося 15 грудня для вітчизняних учених і 20 грудня 1926 р. для іноземних науковців; статті необхідно було набрати на машинці та надіслати до Ленінграда на адресу В. П. Перетца (вул. Надеждинська, 27, кв. 15^а) [4, арк. 1–7 зв.].

Противидання збірника несподівано виступив сам ювіляр. Свою позицію О. І. Соболевський висловив у листі до В. М. Перетца від 24 листопада 1926 р. Зокрема, він наголосив: «Я жив тихо і спокійно, чекаючи неприємного строку – 70-ліття мого життя. Але Ви підняли шум, і ось тепер мені загрожує «вшанування», тобто слухання попередніх некрологів... Я рішуче відмовляюся від «Збірника»... вживаю деякі заходи і роблю кроки проти Вашої справи» [24, арк. 1]. З листа становиться зрозуміле негативне ставлення О. І. Соболевського до видання збірника статей на його честь: вчений остерігався викликати заздрість з боку певних академічних кіл та просто не вірив у те, що такий збірник може побачити світ. Олексій Іванович звертав увагу В. М. Перетца на труднощі, пов'язані з роботою академічної типографії, та необхідність долати «хитрощі провакаційної цензури» [26, арк. 1]. Щоб змінити ставлення О. І. Соболевського до видання збірника, на прохання В. М. Перетца, з ним зустрічалися М. Н. Сперанський та М. М. Карінський. Спочатку Олексій Іванович виступав проти проведення урочистих заходів і публікації збірника, але поступово змінив свою позицію, погодившись на випуск ювілейного видання.

15 грудня 1926 р. М. М. Карінський повідомив, що Олексій Іванович, навіть, зробив власний фотопортрет для майбутнього збірника та має намір особисто надіслати його В. М. Перетцу [12, арк. 1].

З питань підготовки наукового збірника, присвяченого О. І. Соболевському, В. М. Перетц листувався зі своїми учнями, колишніми членами Семінарію російської філології, які мешкали в Києві (С. І., В. І. та О. М. Масловими), Баку (О. В. Багрієм), Варшаві (І. І. Огієнком), Москві (С. О. Бугославським, М. К. Гудзієм, Б. В. Нейманом), Ніжині (С. А. Рихліком), Одесі (К. О. Копержинським). Його адресатами та кореспондентами були такі українські вчені як академік ВУАНК. В. Харлампович (Тургай), член-кореспондент ВУАН А. І. Лященко (Ленінград), члени-кореспонденти АН СРСР Г. А. Ільїнський (Саратов), О. І. Томсон (Одеса), українські науковці В. М. Базилевич, І. М. Корольков, М. О. Макаренко, А. І. Степович (Київ), О. І. Білецький (Харків), М. П. Алексеев, С. С. Дложевський, П. О. Потапов (Одеса), С. Г. Вілінський (Брно), В. О. Розов (Скоп'є), Ю. А. Яворський (Прага). Про надсилання статей до збірника йшлося у листах українського та білоруського мовознавця-славіста П. П. Бузука й російських учених О. М. Вознесенського та В. М. Івановського, які працювали у Мінську.

В процесі роботи над збірником В. М. Перетц широко листувався з російськими вченими, зокрема академіками АН СРСР Б. М. Ляпуновим, С. Ф. Платоновим (Ленінград), М. Н. Розановим, М. Н. Сперанським (Москва), членами-кореспондентами АН СРСР Д. В. Айналовим, Д. К. Зеленіним (Ленінград), М. М. Карінським, О. В. Михайловим, О. С. Орловим (Москва), В. О. Богородицьким (Казань), М. М. Дурново (Брно), Є. В. Петуховим (Сімферополь), російськими філологами М. Ф. Бельчиковим, М. М. Петерсоном, П. М. Селищевим, М. В. Сергієвським, І. М. Тарабріним, М. Л. Туницьким, С. К. Шамбінаго (Москва), В. В. Виноградовим, С. П. Обнорським, І. А. Фалєвим, В. І. Чернишовим, В. Ф. Шишмарьовим (Ленінград), В. В. Бушем, А. С. Мадусєвим (Саратов), О. Д. Григор'євим (Пряшев), О. Л. Петровим (Прага), візантієвістом та істориком церкви О. П. Дмитрієвським (Ленінград), фольклористом і

етнографом М. Є. Ончуковим (Ленінград), мистецтвознавцем та істориком архітектури О. І. Некрасовим (Москва) та ін.

Питання участі у виданні іноземних учених обговорювалися у листах із чеським філологом, членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук Ю. І. Полівкою (Прага), та європейськими науковцями Н. Ван-Вейком (Лейден), Я. Лошем (Краків), М. Мурком (Прага), С. Шобером (Варшава), Я. Янівим (Львів).

Вітчизняні та іноземні філологи активно відгукнулися на пропозицію В. М. Перетца взяти участь у збірнику статей, присвяченого 70-літньому ювілею О. І. Соболевського, адже становлення багатьох із них, як учених, відбулося або під науковим керівництвом, або під впливом педагогічної діяльності Олексія Івановича, для інших його авторитет, як видатного філолога-славіста, був беззаперечним. Крім того, публікація статті в такому поважному виданні давала вченим гарну можливість ознайомити наукове співтовариство з результатами своїх досліджень. Так, український літературознавець О. І. Білецький, отримавши від В. М. Перетца запрошення взяти участь в збірнику на честь О. І. Соболевського, інформував про підготовку ювілейного видання своїх харківських колег – славіста-мовознавця Л. А. Булаховського та історика літератури М. П. Жинкіна. Подякувавши В. М. Перетцу за повідомлення про збірник, О. І. Білецький зауважив, що в Харкові філологи вже «давно не мали можливості публікувати статті з цікавих для них питань» [8, арк. 1–1 зв.].

С. І. Маслов, відповідаючи В. М. Перетцу на запрошення взяти участь в збірнику, зазначив: «У цьому році в мене маса справ, буквально не має часу озирнутися «навколо себе». Але все ж, уриваючи час частиною від сну, частиною від різних служб, я пишу зараз статтю для збірника на пошану О. І. Соболевського. Дуже мені хочеться взяти участь в цьому збірнику» [2, арк. 1]. Темою своєї статті С. І. Маслов обрав історію видань київського «Синопису». Дослідивши перевидання твору у XVII–XIX ст., Сергій Іванович згадав й про підготовлене перед Першою світовою війною видатним дослідником української церковної історії С. Т. Голубєвим коментованого видання «Синопису», яке

втім так і не побачило світ. Крім того, літературознавець навів малодосліджені факти перекладу «Синопису» на грецьку мову та його рефлексію в румунській літературі [17, арк. 1 зв.].

Вивчаючи історію київських видань «Синопису», С. І. Маслов особливу увагу звернув на видання 1680 р. З його листів до В. М. Перетца дізнаємося про складнощі роботи над статтею та про те, як виважено поставився вчений до публікації результатів своїх досліджень. Після того, як стаття була вже підготовлена та надіслана до Ленінграда, С. І. Маслов з'ясував, що в 1680 р. в Києві було здійснено не два, як він написав у статті, а три різних видання «Синопису», що змусило його просити В. М. Перетца відкласти публікацію праці до її переробки. Над другою редакцією своєї статті С. І. Маслов працював більше місяця. В. М. Перетц отримав її 13 лютого 1927 р., коли вже було зроблено коректуру декількох статей збірника, та Володимир Миколайович схваливши працю київського дослідника [3].

У збірнику взяли участь й інші представники родини Маслових – О. М. Маслова статтею «До історії анекдотичної літератури XVIII ст.» і В. І. Маслов розвідкою «До питання про перші російські переклади поем Оссіана-Макферсона». З листа О. М. Маслової до В. М. Перетца можна дізнатися про ставлення українських учених до участі в збірнику на пошану О. І. Соболевського. 10 грудня 1926 р. вона писала Володимирі Миколайовичу, що «українці доволі стримано відносяться до ідеї збірника і обережні люди це, звичайно, враховують. Тому навряд чи «мати міст руських» буде багато представлено» [20, арк. 1 зв.]. Можливо, така позиція українських філологів була викликана несприйняттям думки О. І. Соболевського щодо української мови, яку він називав «малорусским наречием» [30]. Однак їх участь в збірнику була значною.

Якщо харківських учених про підготовку збірника, присвяченого О. І. Соболевському, було проінформовано через О. І. Білецького, то кияни про ювілейне видання дізналися від С. І. Маслова. Він не тільки інформував київських дослідників, зокрема В. М. Базилевича, М. О. Макаренка, А. І. Степовича, про збірник та вимоги до статей, строки їх написання тощо, а й переглядав підготовлені вченими праці, аби вони відповідали

вимогам редакції видання. При необхідності, С. І. Маслов допомагав й переслати статті В. М. Перетцу. Так, він переслав до Ленінграда для публікації в збірнику на честь О. І. Соболевського працю «Склад Сказання про чудеса ікони Божої Матері Римлянини» колишнього киянина, а на час роботи над збірником професора кафедри філології Варшавського університету С. Ю. Кулаковського, який, не знаючи адресу редакції видання, надіслав статтю до Києва С. І. Маслову [19].

З листів відомо й про інших вітчизняних та іноземних вчених, які відіграли значну роль в організації філологів-славістів для підготовки статей до збірника. В Одесі довіреною особою В. М. Перетца був К. О. Копержинський, який повідомив про роботу над ювілейним виданням на пошану О. І. Соболевського професора-лінгвіста О. І. Томсона, підготувавши для збірника розвідку «Про дифтонгізацію *є, о* в українській мові». К. О. Копержинський також надіслав В. М. Перетцу статтю історика театру та філолога Б. В. Варнеке [13].

Допомогу щодо залучення до збірника вчених Білорусі В. М. Перетцу надав історик філософії та психології, заступник ректора з наукової роботи Білоруського державного університету В. М. Івановський, якого В. М. Перетц добре знав ще з часів роботи в Самарському університеті (1919–1921). Про можливість взяти участь у збірнику на честь О. І. Соболевського В. М. Івановський повідомив професорів та доцентів Білоруського університету: літературознавців Є. І. Боричевського, О. М. Вознесенського, І. І. Замотіна та мовознавців П. П. Бузука й І. В. Вовка-Леоновича, останній з яких до того ж був колишнім слухачем О. І. Соболевського. При цьому В. М. Івановський врахував ще одне прохання В. М. Перетца, а саме, щоб білоруські вчені у своїй науковій діяльності були аполітичні. У листі до В. М. Перетца від 25 листопада 1926 р. В. М. Івановський також зауважив, що «формальним центром білоруських кіл» був Інститут білоруської культури, але з вченими інституту він наукових контактів не мав. Сам В. М. Івановський, маючи готову статтю «Про національні культури у їхньому відношенні до світової культури», брати участь у збірнику остерігся [11]. Врешті-решт, Білорусь у збірнику була представлена працями О. М. Вознесенського, П. П. Бузука та І. В. Вовка-Леоновича.

З учених, які перебували в еміграції, на заклик В. М. Перетца взяти участь у вшануванні О. І. Соболевського з ентузіазмом відгукнувся російський філолог-славист Микола Миколайович Дурново (1976–1937). Випускник Московського університету він деякий час працював в Україні, обіймаючи посади приват-доцента та професора кафедри російської мови і словесності Харківського університету (1910–1915). Впродовж 1918–1921 рр. М. М. Дурново, як і В. М. Перетц, був професором Саратовського університету, а в 1924 р. виїхав до Чехословаччини. На кошти Чеської академії наук і мистецтв (далі – ЧАНМ) М. М. Дурново досліджував українські діалекти в Закарпатті та, як професор за запрошенням, викладав в Університеті Брно. Відповідаючи на пропозицію В. М. Перетца, у листі від 10 грудня 1926 р. М. М. Дурново наголосив: «Вважатиму своїм обов'язком взяти участь у «Збірнику», оскільки глибоко поважаю О[лексія] І[вановича] і, не дивлячись на свою розбіжність з ним з багатьох питань, схилиюсь перед ним, вважаючи його одним із найбільших світил нашої науки» [10]. Запрошення взяти участь у збірнику, присвяченому О. І. Соболевському, через М. М. Дурново отримала ціла низка українських, російських і чеських учених, зокрема С. Г. Вілінський, В. О. Розов, Ю. А. Яворський, О. Л. Петров, М. Мурко [10].

В свою чергу М. Мурко, який був співредактором провідного чеського журналу слов'янської філології «Slavia», що видавався під егідою Слов'янського інституту в Празі, про підготовку збірника на пошану О. І. Соболевського повідомив таких видатних чеських учених, як історика-слависта, члена ЧАНМ і члена-кореспондента АН СРСР Л. Нідерле, слависта, члена Санкт-Петербурзької академії наук Ю. Полівку, слависта і богеміста, президента ЧАНМ Й. Зубатого, мовознавця, члена ЧАНМ О. Гуєра, а також російського слависта, професора Карлового університету В. А. Францева [21]. На жаль, через брак часу для підготовки статей чеським ученим не вдалося взяти участь у збірнику, хоча вони й мали таке бажання. Так, З листів М. Мурка до В. М. Перетца знаємо, що спочатку чеський славист із-за браку часу відмовлявся брати участь у збірнику, але згодом вирішив підготувати статтю про «Сказання про Індійське царство» з

аналізом поглядів О. І. Соболевського та В. М. Істріна на цей твір. Та оскільки роботу над статтею М. Мурко розпочав лише в лютому 1927 р., його працю не було опубліковано в збірнику [22].

Активну участь у збірнику на честь О. І. Соболевського взяли польські вчені, серед яких промоутером видання виступив професор Краківського університету Я. Лош. З його листа від 25 листопада 1926 р. дізнаємося про тісні наукові стосунки між польськими та російськими науковцями. Зокрема, після отримання від В. М. Перетца запрошення долучитися до участі в збірнику Я. Лош відповів згодою та зауважив: «Ми тут ніколи не переривали зносин з російськими вченими, які надрукували у нас низку статей і навіть деякі відвідували нас у Кракові» [14]. А 21 грудня Я. Лош надіслав на адресу В. М. Перетца свою працю, а також статті лінгвістів й славістів, професорів університетів Варшави (академіка Польської АН В. К. Поржезинського та С. Ю. Шобера), Львова (члена Польської АН Я. В. Чекановського і Т. Лера-Сплавинського), Кракова (члена-кореспондента Санкт-Петербурзької АН Я. М. Розвадовського, академіка Польської АН К. Нича) [16], які всі були надруковані в збірнику на пошану О. І. Соболевського. Крім того, в збірнику була опублікована стаття польського філолога, професора Львівського університету Я. Янова, присвячена міжмовним україно-румунським контактам.

Зазначимо, що до ювілейного збірника на честь О. І. Соболевського увійшли праці не тільки видатних й добре відомих в науковому світі вчених, а і молодих дослідників. Одним із бажаючих взяти участь у виданні був випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1918), а на час роботи над збірником завідувач бібліографічного відділу Одеської публічної бібліотеки Михайло Павлович Алексєєв (1896–1981). У листі В. М. Перетцу від 27 грудня 1926 р. він писав: «Користуюся нагодою, щоб повідомити Вам про себе деякі відомості, які, можливо, частково прояснять Вам моє сильне бажання взяти участь в редагованому Вами збірнику. Я вступив до Університету св. Володимира в 1914 році, через кілька місяців після Вашого від'їзду з Києва до Петербургу. Ваше ім'я, Ваш авторитет, розповіді про Вас Ваших учнів, з якими я незабаром зблизився, і із яких деяких, як наприклад С. І. Маслова, О. О. Назаревського,

М. К. Гудзія та ін., я донині зараховую до числа своїх кращих друзів, зіграли для мене велику роль в справі вироблення мого світогляду. Вашу «Методологію» я знаю на зубок, від першої до останньої сторінки...» [6, арк. 1–1 зв.]. Статтю М. П. Алексеєва «До історії слова «нігілізм», після того як автор, врахувавши зауваження В. М. Перетца, її допрацював, було опубліковано в збірнику на пошану О. І. Соболевського. Додамо, що в майбутньому М. П. Алексеєв стане академіком АН СРСР (1958), головою Радянського і Міжнародного комітетів славістів (1970).

Слід також вказати, що не всі статті, надіслані до редакції видання, увійшли до збірника. Так, було відхилено інформаційну статтю українського історика, архівіста та музеєзнавця В. М. Базилевича «Два листи М. І. Гнедича» [7]. Не увійшла до збірника й праця професора кафедри російської літератури Кримського державного педагогічного інституту, члена-кореспондента АН СРСР Є. В. Петухова «Из сердечной жизни Ф. М. Достоевского (А. П. Сулова-Розанова)», яку вчений зміг надіслати В. М. Перетцу тільки в квітні 1927 р. [25]. Імовірно, також не встиг вчасно надіслати до редакції збірника свою працю російський бібліограф та історик літератури І. М. Тарабрін, який працював над статтею «До питання про взаємовідносини слов'янських біблійських текстів» [27].

Були й такі вчені, які з тих чи інших суб'єктивних або об'єктивних причин відмовлялися брати участь в збірнику, присвяченому О. І. Соболевському. Одним із них був академік АН СРСР С. Ф. Платонов, який вважав, що його участь у виданні «не принесе задоволення» ювіляру [25]. Відмовився від участі в збірнику й репресований академік ВУАН К. В. Харлампович, який, засланий до Тургая (Казахстан), в листі від 8 грудня 1926 р. писав В. М. Перетцу: «Від душі вітаю симпатичне починання ініціативної групи шанувальників маститого і славного вченого. На жаль, за географічними умовами я не можу взяти активної участі в збірнику. Підходящої готової статті немає, а від матеріалів своїх я відрізаний 1600 верстами шляху, які вимагають для свого подолання 11–12 днів» [28].

Звернемо увагу й на те, що статті в ювілейному збірнику на честь О. І. Соболевського передбачалося друкувати російською

мовою. Проте, деякі неросійські вчені висловили бажання опублікувати свої праці національною мовою [9, арк. 1; 15; 23, арк. 1 зв.]. Зокрема, до редакції збірника статті українською мовою надіслали С. С. Дложевський («Ще про природу речень типу «козаченько вбито» української літературної мови»), М. О. Макаренко («Молитовник великого князя Володимира й Сулукадзев») та І. І. Огієнко («Український наголос в XVI віці»). Умовою польських учених була публікація їхніх праць в збірнику польською мовою [15]. Білоруською мовою була опублікована стаття І. В. Вовка-Левановича.

Однією з проблем, що постала перед редакцією видання, було визначення принципу розміщення статей у збірнику. 14 грудня 1926 р. Відділення російської мови та словесності АН СРСР постановило розміщувати статті за порядком їх поступлення до редакції [5, арк. 2]. Першими, вже наприкінці листопада 1926 р., свої статті для публікації в збірнику надали В. П. Адріанова-Перетц, С. О. Щеглова і В. М. Перетц. Станом на 1 січня 1927 р. до редакції надійшло 109 статей вітчизняних та закордонних філологів і славістів, які й склали зміст книги. Оскільки праці надійшли вчасно, а їхня кількість давала змогу сформувати збірник, статті у виданні було розміщено за абеткою прізвищ авторів.

У квітні 1928 р. збірник статей на пошану академіка О. І. Соболевського побачив світ. У передмові до видання вказувалося, що його склад багатогранний, як і багатогранними були наукові інтереси О. І. Соболевського [29, с. II]. У збірнику були представлені праці з таких галузей вітчизняної й слов'янської філології як історія мови і літератури, палеографія, діалектологія, етнографія і фольклор, історія мистецтва та літератури взагалі. І якщо урочисті заходи до ювілею О. І. Соболевського через його скромність та принципову позицію так і не відбулися, вихід збірника на честь вченого став виявом заслуженого визнання видатного філолога-славіста.

Список використаних джерел

1. *Адрианова-Перетц В. П.* Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) / В. П. Адрианова-Перетц // Перетц В. Н. Исследования и

материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 206–233.

2. IP НБУВ, ф. 33, № 4936, арк. 1–2 зв.
3. Там само, № 6120, 1 арк.
4. Там само, № 8048, арк. 1–24 зв.
5. Там само, № 8052, 3 арк.
6. Там само, № 8096, арк. 1–4 зв.
7. Там само, № 8099, 1 арк.
8. Там само, № 8100, арк. 1–2 зв.
9. Там само, № 8123, арк. 1–2.
10. Там само, № 8126, 1 арк.
11. Там само, № 8132, арк. 1–2 зв.
12. Там само, № 8137, арк. 1–2.
13. Там само, № 8139, 1 арк.
14. Там само, № 8145, 1 арк.
15. Там само, № 8146, 1 арк.
16. Там само, № 8147, 1 арк.
17. Там само, № 8157, арк. 1–2 зв.
18. Там само, № 8158, арк. 1–1 зв.
19. Там само, № 8159, 1 арк.
20. Там само, № 8161, арк. 1–1 зв.
21. Там само, № 8165, 1 арк.
22. Там само, № 8167, 1 арк.
23. Там само, № 8177, арк. 1–2 зв.
24. Там само, № 8183, арк. 1–1 зв.
25. Там само, № 8185, 1 арк.
26. Там само, № 8199, арк. 1–2.
27. Там само, № 8204, 1 арк.
28. Там само, № 8216, 1 арк.
29. Сборник статей в честь Алексея Ивановича Соболевского / Ред. В. М. Перетц. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. – 507 с.
30. *Широкоград Є. Х.* Соболевський Олексій Іванович / Є. Х. Широкоград // Українська мова : енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія, 2000. – С. 582.

References

1. Adrianova-Perettc, V. P. (1962). *Vladimir Nikolaevich Perettc (1870–1935)* [Vladimir Nikolaevich Peretts (1870–1935)]. In *Perettc V. N. Issledovania i materialy po istorii starinnoi ukrainsskoi literatury XVI–XVIII*

vekov [Peretts V. N. Researches and materials on history of ancient Ukrainian literature of the 16–18th centuries] (pp. 206–233). Moscow; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

2. Fond 33, Unit 4936. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
3. Fond 33, Unit 6120. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Fond 33, Unit 8048. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
5. Fond 33, Unit 8052. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
6. Fond 33, Unit 8096. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
7. Fond 33, Unit 8099. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
8. Fond 33, Unit 8100. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
9. Fond 33, Unit 8123. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
10. Fond 33, Unit 8126. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
11. Fond 33, Unit 8132. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
12. Fond 33, Unit 8137. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
13. Fond 33, Unit 8139. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
14. Fond 33, Unit 8145. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
15. Fond 33, Unit 8146. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
16. Fond 33, Unit 8147. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
17. Fond 33, Unit 8157. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
18. Fond 33, Unit 8158. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
19. Fond 33, Unit 8159. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
20. Fond 33, Unit 8161. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
21. Fond 33, Unit 8165. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
22. Fond 33, Unit 8167. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
23. Fond 33, Unit 8177. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
24. Fond 33, Unit 8183. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
25. Fond 33, Unit 8185. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
26. Fond 33, Unit 8199. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
27. Fond 33, Unit 8204. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
28. Fond 33, Unit 8216. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
29. *Sbornik statei v chest Alekseia Ivanovicha Sobolevskogo* [The collection of articles in honor of Alexey Ivanovich Sobolevsky]. (1928). Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

30. Shyrokorad, Ye. Kh. (2000). *Sobolevskiyi Oleksii Ivanovych* [Sobolevsky Olexey Ivanovich]. In *Ukrainska mova : entsyklopediia* [Ukrainian language: encyclopedia] (p. 582). Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018

Andriy Shapoval,

Cand. hist. sciences, senior researcher,
Ukraine, Kyiv

**To the history of the production of the supervisor to the passion
academic O. I. Sobolevsky (on the materials
of the epistolary heritage V. M. Peretca)**

In article on the basis of the analysis of epistolary heritage of outstanding Ukrainian and the Russian philologist V. M. Peretts the history of the edition of the collection in honor of the academician O. I. Sobolevsky is displayed. A source of a research is V. M. Peretts's correspondence with domestic and foreign philologists and Slavists, which is stored in personal fund of the Ukrainian literary critic S. I. Maslov at of the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine. The role of the Ukrainian and European scientists in preparation of the collection is opened. Scientific cooperation of domestic and foreign Slavists is lit.

Keywords: O. I. Sobolevsky, V. M. Peretts, epistolary heritage, Slavic philology, philology, scientific cooperation.

Наукове видання
НАУКОВІ ПРАЦІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Редактори:
Л. Дем'яненко, І. Стамбол

Технічний редактор:
Л. Дем'яненко

Комп'ютерна верстка
О. Литвин

Формат 60X84/16
Папір офс. ум. друк. арк. 22,7. Обл.-вид. арк. 15,1
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
03039, Київ, Голосіївський просп., 3

Свідоцтво про державну реєстрацію